HRVATSKO KOLO

XIV.

2567

NIKOLA MAŠIĆ
Seljakinja

HRVATSKO KOLO

KNJIŽEVNO-NAUČNI ZBORNIK

UREDILI

B. LIVADIĆ I F. JELAŠIĆ

KNJIGA XIV

ZAGREB MCMXXXIII

REDOVNO IZDANJE MATICE HRVATSKE

Naklada Pramatice nakl. k. d.
Petar Kvaternik i drugovi - Zagreb

Tisak
Zaklade Tiskare
Narodnih Novina u Zagrebu

LJUBOMIR MARAKOVIĆ, ZAGREB

IN MEMORIAM

Dragutin M. Domjanić—Dinko Šimunović

I[1])

Dne 7. lipnja 1933., vrativši se kući s prijateljske večere, u tihoj proljetnoj noći, preminuo je nenadano i nečujno, u 58. godini života, Dragutin pl. Domjanić umrijevši jednostavno, kao što je i živio. Slava, koja se kod nas ne dijeli baš na pregršti, bila mu je teretna: nikada nije volio da nastupa u javnosti i, kao što je i njegova lirika bila intimna, tako i sam nije bio govornik, niti stvoren za svečane javne nastupe. Nije se, dakako, odricao mjesta, koje ga je pripadalo; ali je uvijek pritom imao pred očima rad, mogućnost da djeluje na druge i da živi za svoje više ciljeve, a nikada ga nije vukla taština i želja za isticanjem. Hrvatska ga je javnost, koliko je znala i mogla u našim čudnim i teškim prilikama, nastojala da počasti: bio je višegodišnji predsjednik »Matice Hrvatske«, a kao predsjednik zagrebačkog Pen-kluba bio je postavljen na mjesto, s kojega je, neposredno pred svoju smrt, imao prilike, da kao domaćin prikaže svoju domovinu odličnim zastupnicima duha iz čitave Evrope. Takvim se ulogama odazivao uvijek srdačnošću i spremnošću, ali nikada nije poznavao tašte ljubomore prema drugima, ili želje da gospoduje ili da se nameće. Što ga je naročito boljelo kao čovjeka, to je bilo zapostavljanje u njegovoj zvaničnoj karijeri; govorilo se, da je više pjesnik nego pravnik, i da zato nema naročitih uvjeta za napredovanje. Ni-

[1]) Kako sam o Domjanićevoj pedesetgodišnici napisao prikaz njegove poezije u „Hrvatskoj Prosvjeti" 1925., to sam se ovdje, da ne prepričavam isto, naročito osvrnuo na značenje njegovih kajkavskih pjesama.

sam stručnjak, da presudim to pitanje, ali je svakome, tko je izbližega poznavao pokojnika, ostala bez sumnje kao naročito obilježje njegove ličnosti upravo minuciozna njegova svijest o pravu i o njegovoj dominantnoj ulozi u društvenim odnosima. Radi tih svojih pojmova znao je biti pedantan do nesnošljivosti; radi njih bi čovjek doduše temperamentan, ali neobično prijazan i fin dolazio u sukobe s ljudima, kojima nije ni najmanje zla želio. U svojim je principima ostao nepokolebljiv i dosljedan, ma što se dogodilo. I ako se nije nikad bavio stranačkom politikom, njegovi su kulturno-politički pogledi ostali vezani o naprednjaštvo devetstotih godina: do svoje smrti ostao je suradnikom »Srpskog Književnog Glasnika« kao i nekad, za balkanskih ratova. A ipak je, može se reći, bio najhrvatskiji pjesnik naših dana, ne po kakvoj istaknutoj političkoj noti svoje poezije, nego po činjenici, da ga je narod smatrao najviše svojim, najbližim sebi.

To čudo od popularnosti, taj prividni paradoks po kojemu su stihovi najaristokratskijega zatočnika gesla »L'art pour l'art« odjeknuli i u posljednjoj kolibici, učinila je Domjanovićeva kajkavska poezija. Činit će se možda čudnim, da bi priklanjanje regionalizmu, dijalektu, koji je izvan svoga užeg područja uglavnom nepoznat i neraširen, učinilo pjesnika popularnim u svim krajevima bez razlike. Iako je Domjanić toliko volio svoj »slatki kaj« i u njemu gledao naročito područje jače i suptilnije pjesničke izražajnosti, iako je također istina, da se pjesnik spontanije, mnogostranije i neposrednije izražavao dijalektom, koji mu je prirastao srcu i kojega mu je muzika bez sumnje bila više usječena u dušu nego li ona štokavštine, ipak, bar za one, koji nisu rođeni kajkavci, tajna uspjeha njegove kajkavske poezije ne leži ni u njezinoj muzici ni u njezinoj slatkoći samoj po sebi. Ta je tajna kud i kamo više u činjenici, da je Domjanić, pjesnik toliko ekskluzivne i artističke aristokratske Moderne, u svojim kajkavskim stihovima osjetio dušu naroda; da se on, učenik Verlainea i Nadsona i tolikih drugih, koji su predstavljali vrhunce evropske senzibilnosti, prislonio uz jednostavnu i srdačnu narodnu pjesmu, i da je progovorio njezinim

jezikom baš u doba, kad je trebalo najviše narodu pokazati, koliko pjesnik može da osjeti i izrazi duboki jad i tešku muku, koja ga je snalazila za sudbonosnih godina 1914.—1918. I u »Kipcima i popevkama« ima pjesama u historijskoj travestiji, koje bi sasvim pristajale u »Kanconijer« ne samo svojom odabranom ljepotom, nego i unutarnjom i vanjskom srodnošću. Novi Domjanić nije se nipošto odrekao staroga. Ali glavna je snaga te pjesmarice u onim jednostavnim i neposrednim stihovima, kojima se kazuju tipske situacije iz seljačkog (a prema tome i svačijeg) života, čežnje i želje, radosti i žalosti, nadanja i stradanja, koja mogu da odjeknu u tisućama srdaca, jer nisu namjerno tražena ni artistički destilirana, da budu svojom rafiniranošću neprilazna.

Malo je pjesnika, koji su mogli da nadžive katastrofalni zasjek, koji je urezao u povijest i svijest čovječanstva svjetski rat. Dvije epohe stoje jedna prema drugoj, i jedva da se mogu razumjeti. Šta su iza rata ikome rekli Dučić i Rakić, borci predratne i ratne moderne Srbije? Da je Nazor ostao još uvijek na poprištu, zasluga je širokog idejnog raspona njegove poezije, po kojoj ona, i u »Hrvatskim Kraljevima« kao i u »Šikarama«, ostaje ne samo nacionalno-borbena nego i filozofijski produbena, univerzalistička. A Domjanić, plemić i gospodin i sentimentalni artist, nalazi neposredan i neminovan put k narodu upravo u času, kada su se srozavali i posljednji ostanci feudalnog poretka u svijetu. Po strogim mjerilima naučnih pojmova, Domjanićeva kajkavska poezija ne bi ni pripadala u »pravu« književnost, koja mora da je u jednom jedinstvenom književnom govoru. Ali zar bi fizionomija Domjanića ne samo kao čovjeka nego i kao pjesnika bila potpuna, kada ne bi bilo tih pjesama? Pa i čisto formalno, kajkavski govor Domjanićev nije ono, što se obično naziva dijalektom. Nigdje se ne govori onako kao u njegovim pjesmama. Njegova je kajkavština nastavak tradicije književnog govora, kultiviranog, oplemenjenog klasičnim duhom latinštine, jezik, kakvim su pisali stari kajkavski pisci do Gaja i Štosa. A napokon, ta kajkavština nikada nije tako nerazum-

ljiva Hrvatu štokavçu kao što je Mistralov govor Francuzu sa Sjevera, ili Reuterova »Ut mine Stromtid« Nijemcu s Juga.

U posljednje vrijeme, štokavska poezija Domjanićeva postajala je sve sumornija i teža. Kao pjesnik-intelektualac, Domjanić je bez sumnje svakako morao osjećati ne samo težinu suvremenih kataklizama nego i, da se tako izrazim, metafizičku tjeskobu vremena. Što da se još, nakon svega, može kazati osim onoga, što je sasvim lično, a to je tmurno i nejasno. Rasplinuli su se zlatni sanci ne samo vlastite mladosti, nego i fantastične i toliko krhke »životne radosti« nekadanje Moderne. Domjanić, kojega je oduvijek jače inspirirala melankolija i resignacija, jedva da je nalazio novih tonova. U sugestivnosti ugođaja i upravo čarobnoj plastičnosti kolorita ostaju, u štokavskoj poeziji, nenadmašene njegove prve »Pjesme«. Samo, u čijoj duši drhće još danas »Erotika« Griegova? »Što je finije voće, to se brže kvari«, rekao je sv. Franjo Saleski. Rafiniranost nije ujedno i zalog dugoživosti. Kajkavske su pjesme obnovile Domjanovićevu poeziju, unoseći u nju svježinu prirode i života s njom, tipizam jednostavnog života, koji se vječito obnavlja, krug, koji ne prestaje, ali nikad ne dosađuje, jer odolijeva pokoljenjima i stoljećima. Pjesnik individualizma »Moderne« našao je put i k tradiciji, ne odrekavši se ni muzike stiha, ni suptilnosti izražaja. Štaviše, kajkavski je govor i podesniji za liriku, slađi je, gibljiviji, muzički sugestivniji. A uz to ima onu neku djetinju neposrednost izražavanja te nas razblažuje osmijehom i onda, kad je najtužniji. A upravo takav je bio i Domjanić. I kad je bio najizmučeniji, najsumorniji, pojavio bi se na njegovu licu nenadano, kao ispod površine, na samu jednu riječ, na sam jedan gest, vedar i svijetao humor.

Domovina i zavičaj, narod i puk, »što« i »kaj«, izmjenjuju se pravilno kao arza i teza. Iza prvih »Pjesama« »Kipci i popevke«, iza »Izabranih pjesama« (M. H.) »V suncu i senci«, iza posljednje sveske »Pjesama« (S. K. Z.), pjesnikova posljednja riječ — neizdana rukopisna zbirka od 80 kajkavskih pjesama. Pored štokavskih prijevoda čitave antologije pjesnika u više jezika, majstorska kajkavska zbirka Provansalaca.

Ne mnogo plodan, ali ipak neiscrpan, stvarao je do posljednjeg časa. Iako je potpuno zaokružio sliku svoje pjesničke ličnosti, još je uvijek nalazio dragulja za njezin okvir, još je uvijek imao srca, da ga razdaje.

II

Kada su Ivan Meštrović i njegovi drugovi izdali ponovno Šimunovićev »Alkar«, da podupru bolesnog i bespomoćnog pisca, kojega je nekoliko mjeseci za tim, kolovoza ove godine, i ugrabila smrt, zapodjela se, iako ne opsežna, a ono prilično intenzivna diskusija o Šimunoviću i o njegovu pripovjedačkom radu.

Prvo, što se tvrdilo, bilo je, da su Zagreb i hrvatska čitalačka publika zaboravili Šimunovića i da je stari naš nehaj, koji je upropastio već tolike naše intelektualce, skrivio, da on, eto, bez sredstava i bez pomoći umire u Zagrebu, u koji ga je vodila davna želja. Mi znamo, da u našem narodnom, a naročito kulturnom životu ima neobranjivih stvari, zbog kojih ne može drugo nego da nas obuzme nijemi stid. Ali da radi toga svakom prilikom onako bez kritike i bez razmišljanja pljujemo sami sebi u obraz, to ipak nije dostojno naroda, koji treba da ima svijesti i o dobru i o zlu, pa i o onom, što jedno i drugo tumači, a eventualno i opravdava. Dinko Šimnunović započeo je svoju književnu karijeru »udarivši klin u glavu«, osvojivši »Mrkodolom« sve, što se dalo osvojiti i stekavši priznanje A. G. Matoša, toliko škrtoga pohvalama i toliko oštrog u sudovima. Više se nije dalo poželjeti; zbirka, kojoj je na čelu »Mrkodol«, doživjela je dva, za naše prilike raskošna izdanja, od kojih je drugo to značajnije, što je uvrstilo Šimunovića u niz školskih izdanja, dakle u naše »klasične« pisce. »Matica Hrvatska«, koja je još uvijek, i pored tada osnovanog Društva Hrvatskih Književnika, davala sankciju literarnih kvaliteta za velik krug inteligentne čitalačke publike, izdala je »Tuđinac« i »Đerdan«, iako je u tim djelima stvaralačka snaga Šimunovićeva stala vidno slabiti. Šta je slijedilo iza toga, jedva se može trpati na

čiju dušu. »Porodica Vinčić« slab je roman, iako je pisac posegao za građom, koja bi bila vanredno zanimljiva, za »talijanskom« Dalmacijom i našim risorgimentom u Dalmaciji. Sjećam se, kako je Šimunović, baš za to djelo, bio zatražio razmjerno krupnu potporu »Matice Hrvatske«, da uzmogne istražiti izvorne dokumente i da lakše nađe vremena i volje za rad. Dakako da mu »Matica« nije mogla dati zatražene svote unaprijed za roman, koji još uopće nije bio ni napisao. Tim bi se bio stvorio precedens, koji bi kasnije mogao izazvati stotinu zapletaja. Ali je svakom jasno, da odbivši način honoriranja, koji se nije mogao opravdati, Matica nije ujedno odbila i samo djelo, iako je već od »Tuđinca« amo mogla opaziti, da je Šimunovićev talenat zašao na put, koji ga vodi nizbrdo. No Šimunović se nije više osvrtao ni na šta, nego je štampao roman kod Gece Kona u Beogradu, a i posljednju svoju knjigu pripovijedaka, »Sa Krke i Cetine«, kod »Srpske Književne Zadruge«. Tim je Šimunović sam faktično »evakuirao« Zagreb. Delikatnost časa, kada govorimo gotovo nad svježim grobom, ne dopušta opširnije zalaženje u ovo vrlo osjetljivo pitanje; ja ga, iz pijeteta prema pokojniku, ne bih ovdje ni pokretao, kada me, jednako kao i Šimunovićeva bijeda, ne bi boljela i lakoća, kojom se Zagrebu i hrvatskoj publici svaljuje na leđa teška krivnja, bez pitanja, zašto i kako. A sada: Šta da se uopće učini u slučaju, kada se vidi, da talenat nekoga pisca silazi umjesto da se uspinje? Da je Zagreb i htio da učini šta za Šimunovića, jedva bi mu iskazao uslugu izdajući njegova slabija djela. Šimunović se prevario u svom talentu, i u pravcu, koji mu je dao. U svom se talentu prevario, kada se on, izraziti novelist, pripovjedač kratka daha, dao na pisanje romana. Bio je nevješt u grupiranju epizoda, psihologijski premalo dubok, a u koncepciji cjeline suviše naivan. Već sami završeci novela zadavali su mu katkada muke i kvarili gdjekoje od najboljih njegovih pripovijetki. K tomu dolazi čudni pravac koji je sve više preotimao maha u stvaranju Šimunovićevu, naivnom upornošću i jednoličnošću, koja umara i odbija. To je poznati njegov motiv »lacmanstva«. Razvijan i u »Tuđincu« i u »Porodici Vinčić«

i u gotovo svim kasnijim pripovijetkama, on se osniva na »iskorijenjenosti« čovjeka iz činovničke porodice, bez zavičaja i stalnog sjedišta i, u drugu ruku, iz opreke gradskih stanovnika, otuđenih i pogospođenih s jedne strane, a s druge seljaka starosjedilaca, čuvara starih tradicija i patrijarhalnog, izvornog života. Motiv, iz kojega bi se bez sumnje dalo iscrpsti po koje vrlo znamenito i zanimljivo opažanje o unutarnjoj i vanjskoj strukturi našega društva, kada se on ne bi shvatio onako jednostrano i onako površno, kako ga je shvatio Šimunović. Ponajprije, za njega je prilično naivno jednostavna opreka između Istoka i Zapada. Dok su u fragmentu »Mrkodola« do upravo sablasno uveličane groteske persiflirani seljaci katolici sa svojim neograničenim pouzdanjem u Boga, dotle je kod pravoslavnih slavan čak i pop, koji se opija i čini rusvaj po krčmama. Istina, Šimunović je napisao i »Alkar«, u kojemu kao da oživljuje vjekovna snaga Kačićevih besmrtnih junaka, ali je to i jedina pripovijetka, u kojoj je s produbenom ljubavlju našao nešto lijepo i svijetlo u tom svijetu, koji je obasjan »latinskim« Zapadom. No Šimunović je tu u svom elementu, našavši ovdje, usred modernog svijeta, koji je za nj uvijek lažno civiliziran i »lacmanski« neiskren, oazu starog junaštva. Običaj sinjskih alkarskih obdulja ogled je neobuzdane fizičke snage, srčanosti, vještine i prisebnosti, ostatak starih vremena, koja sačinjaju Šimunovićev svijet, bez obzira na to, što je sve to stvarno anahronistično i, gledano modernim očima, bizarno. Šimunović je uza sve to umio, da u toj viteškoj igri, koja se neupućenoga doima kao donkihotska kavalkada, izboči ono, što je zauvijek vrijedno, pa ma kako se mijenjala vremena: zanos, srčanost, hrabrost i snagu, svojstva, koja znače ne samo fizičko, nego redovno i moralno zdravlje. Ali to bi upravo i bilo dosta. »Alkar« može danas da bude samo igra, simbolična slika, no nitko ne će tvrditi, da spas našega naroda leži u tom, da zna dobro jahati konja i gađati kopljem u nišan. Značenje, koje Šimunović u svom ogorčenju na »lacmanstvo« pripisuje surovoj i nenačetoj snazi, fizičkim prednostima i nekom hajdučkom junaštvu, značilo bi, po analogiji, da šampioni sporta

moraju postati prvi pisci, ministri i predstavnici naroda. Bez sumnje, gdje ljudi žive odijeljeno od svijeta i vijeka (Sirota, U planini), nepisani se zakoni tradicionalnog autoriteta osnivaju i na fizičkoj sili, odnosno ona je jamstvo za njihovo izvršivanje. Ali ti su nepisani zakoni primitivni, i po njima se ne može ravnati cio svijet. A udivljenje, kojim Šimunović promatra oholi ponos i suvereni prezir tih neukih ljudi prema svemu, što nije njihovo, djetinjski je naivno. Prezir t. zv. »lacmanstva«, uzetoga ovako ukrupno, bez razlikovanja dobra i zla, mogao je poteći samo otuda, što Šimunoviću pojmovi o opsegu i dosegu kulture nisu bili jasni. Po ne znam koji put treba kazati, da sam umjetnički talenat ne daje još umjetniku sam po sebi mjesto, koje ga zaista zapada. Pisac je dužan da prodube i proširi svoju ličnu kulturu, pa ma kako »narodan« on bio. I, ma koliko njegovo srce bilo na jednoj strani, njegovo pero mora biti objektivno i razborito. Inače sav taj zanos za »nepatvorenu« narodnu dušu postaje neka nemoćna sentimentalnost, po kojoj pisac, kao i sam Šimunović, ne zna, što bi učinio i, bez kakve dublje lične tragike, crta likove, koji nisu tragični, nego samo nekako naivno razočarani životom. Takav je Šimunović redovno i u erotskim zapletima.

Drugo je osnovno pitanje, koje je bilo pokrenuto onom prilikom, bilo ono o Šimunovićevu romantizmu. Vrlo je korisnih misli iznio tom prilikom Vl. Nazor pobijajući one, koji u Šimunoviću vide romantika, ali je ipak i on zašao u drugi ekstrem. Što je kod Šimunovića romantično, to su, katkada, raspleti njegovih pripovijesti, ali oni u biti nisu upravo ni romantični, nego nespretni, a, u drugu ruku, nije točno tvrditi ni to, da je Šimunović naturalist, samo zato što su mu likovi točno zapaženi i oštro zacrtani. Naturalizam je ne samo točno zapažanje prirode, nego upravo točno kopiranje jedinstvenog modela i, osim toga, zapletanje i raspletanje pripovijetki i stvaranje njezine atmosfere po principima pozitivističkih nauka. A Šimunović uopće nema kakva naročitog shvatanja svijeta i ondje, gdje je najsretnije formulirao svoju misao, učinjeno je to u smislu nekog naivnog idealizma, kao u narodnim pjesmama. I ma koliko mi

imali prigovoriti izvjesnim, naročito kasnijim, njegovim pripovijetkama, prednost je najboljih njegovih novela u tom, što slika svijeta nije u njima deformirana nikakvom doktrinom nego je samo preobražena njegovom pjesničkom imaginacijom. Jer Šimunović, pripovjedač i dobar pripovjedač, faktično je i pjesnik s mnogo suptilnog lirizma. Ono što je u njega točno zapaženo iz prirode, to je samo, da se tako izrazimo intonacija lika, oštrina kontura figure. Ali nijedan od njegovih najljepših likova nije stroga ni sama realnost: na potki osnovne intonacije diže se ono, što bismo nazvali pjesnikovom vizijom ličnosti: ono što oko ne zapaža, nego što u svom zanosu odgoneta i u nj unosi pjesnikova imaginacija. Zar mislite, da su zaista postojale i Srna, i Muljika i Rudica, pa i sam taj Alkar, onakvi, kako je njihov vanjski lik i njihovu dušu obogatio pjesnik svojom suptilnom i delikatnom inspiracijom? Šimunović je artist, cizeler, ekstatik vanjskog i unutarnjeg gledanja ljepote: gdje mu je to uspjelo, bez obzira na sve ostalo, mogao je da zaroni u neobično intenzivan, ugođajem čaroban san ljepote, i da stvori majstorska djela. Premda je »Alkar«, radi stvarnog interesa, izdavan kao reprezentativno djelo Šimunovićevo, on nije nipošto »centralna« pripovijetka njegova, kako je netko pisao, a najmanje radi folklora. I Šimunovićev folklor je faktično samo vizija zbiljnosti. Ali još su sjajnije vizije eksotični, delikatni likovi i toliko bogato nijansirane duše Muljike, Rudice, Srne, kako ih je samo mogao stvoriti rođen umjetnik u prvom, spontanom zanosu zrelog talenta. Nažalost taj je talenat bio i suviše zreo, a da bi se mogao, bez podloge velikih rezerva znanja i rezonovanja, dalje razvijati na više. I zato, ako je narod što i propustio da učini Šimunoviću kao čovjeku, i zaslužnom čovjeku, Šimunoviću piscu odužit će se najdostojnije, ako zadrži stalno u nizu najboljih tvorevina svoga stvaralačkog duha njegove pripovijetke: Muljiku, Dugu, Rudicu. Alkar, pa, donekle možda, Đerdan i Krčmu, a svakako i Kukavicu. Te su pripovijetke, ujedno, najsuptilniji izražaj senzibilnosti čitave jedne epohe, koja je bila stvaralački snažna i bogata. Uza sve zablude i nastranosti »Moderne«, to joj se i danas mora priznati.

DOBROTE DOBROGA SUNCA

Radujte se suncu s njegovim milostima,
jer je sunce krotko trulim kostima.
Divite se suncu s travom i vijencima,
i sa svježim hladom među zdencima.
Evo biljke rastu iz plodnosti tla,
sve nas miris zemlje blag obavija...
Poklon'te se suncu zbog dubokog sna,
i slavite sunce: Java Plavija.

Ne znam gdje je sunce bolje:
na polju gdje ratari trude,
u pređi šume bez volje,
u bašti gdje gusle gude.
Ne znam gdje sunce pravo sunce znači:
u vinogradu gdje se vino bere,
na rijeci gdje se znojna nagost svlači,
po krajoliku brda kud se vere.
Sunce je svuda sunce bez mjere,
i kao bog je predmet prave vjere.

Sunce nam dijeli svjetlost i boju,
pjesmu pjesnika i sliku slikara,
i vedro uznosi u slavu svoju
nestalan ptičji lijet i Ikara.
Ima u suncu zlata što zjenu slijepi,
s njega se truni tkiva od prizraka lijepih,
kudagod tumara
širom zemlje jedno, razna djela stvara,
u ćilimu slika nudi pregled lica:
sunce je u kruni bljeskova i para
zatravljena rapsodična žica.

Zato hvalite sunce i njemu budite vjerni:
kada ste svijetli, prama njemu ste smjerni.
Budite suncem, svojom dušom, neizmjerni,
i blagoslovite sunce, jer je blagoslov ono,
svetiji nego sveto zvono,
svakom životu, nadi i mladosti sklono.
Sunce nam pruža miris i cvijeće
i voće kroz rodno drveće.
Cijelo sunce brekće u punome klasu,
kao srce kuca u proljetnom glasu;
a po teškom mraku, baš u noć duboku,
kao dragulj plamsa u sklopljenom oku.

Sunce je sreća bilja, ali znak sloboda
najčasnije povrh čistih voda;
nego sve to,
i kad mine ljeto,
preostaje u jesenskom gaju
i u svakom čarobnome kraju;
sunce je nada zima
i ravnatelj klima.

Budite dobri suncu, a sunce dobro vama,
jer je sunce božansko i ima dosluha s nama;
za teške dane utješno živi u flaši vina,
za nerve bolesne povoljno u vatri djetelina.

Naše su oči na sliku sunca dane.

Tin Ujević

NAGOVJEŠTAJ ZIME

Kada, u noći, prvi snijeg pane,
poviju se grane,
prelome se grane.
Bijes juriša iznenada
s više prozebloga grada.

Duše se grče, svijaju usred kaputa.
Cipele plaču svoju bijedu dva puta.
Ručni kovčezi, noću, jure sa puta.
Uglibit će se motori u prskanja druma.
Žmarak jeze uputit će se od šuma.
Rub stola će piti silazeći s uma.
O ući će noć, i ne će biti šuma,
noć obasjana bakljama sa snijega
na koji se u pokoj sasvim predan lijega.

Fenjeri su zadnji krmeljivi uhode.
Fenjeri su zadnje avetinjske spodobe.
Fenjeri su blijede snopske hudobe.

Pijesak u noge mučeničke trnje bode,
peru se čarape kapi mutne vode.
O tugo cipela! očaju čakšira!
smrt bijela prstom u nagotu dira
i ropac hlada piskutljivo svira.
Prepoznajem pečate sudbine
da se u mraku nevidljivo gine,
da se bez stope zasine i mine.

Njušiti vlagu, gutati mokrinu,
to su opaka uživanja čula
u slojevima pipajući tminu
na slagalištu rupa i rasula.

Duše vedrih dana, zar su ovo staze
u opravdanje i u srce bitno
i u iskone čovječje ekstaze
što ih žuđaše biće nezasitno?
Ja plačem groblje pocrkalih ptica
u ćilimima ogoljela parka.
Noćas je tuda pokopana varka
bivših pjesama s raspuklih već žica.

Dimnjaci moji povrh vrha gore
kao plamena kosa željeznica,
ali groznice bijele plohe more
jednoga davno izbačena gosta
ispod mosta.

O tajna noći svetoga oprosta,
tiha od mraka, svjetlosna od snijega,
dokle ću tako šibati tabane
i krvaviti stegna i te gnjate?
o noći zadnja, dozreo sam za te!

Noći u zoru, tvoj znak mi se tlapi:
cijela je sfera laži štropoštana;
na stablima bije zvučna strava kapi,
pod stablima vrišti zelen pokolj grana.

Tin Ujević

DR. JOSIP NAGY, ZAGREB

SMJERNICE POKRETA G. 1848.

I

Revolucija, koja je u veljači 1848. buknula u Parizu, nije ravna revoluciji g. 1789., ali ipak ima, kao i ona, svoje svjetsko značenje. U Europi je odjeknula mnogo jače od srpanjske revolucije g. 1830. Ali Europa, koja je zaplovila strujom revolucije, a često će se sjećati burnih dana g. 1848. i na njih će se navraćati, a da ih poima sad ovako a sad onako, znatno je uža od Europe u geografskom smislu. To je zapravo samo jedan dio evropskog kopna. S obzirom na zapadne krajeve engleski je historik i političar *Toma Babingtom Macaulay* (1800.—1859.) primijetio u svojoj *Historiji Engleske* i u svojim *Historijskim i biografskim esejima,* da se za revolucije u Engleskoj normalan život nije poremetio ni za jedan jedini dan. Macaulay ima pravo, jer se normalan život nije prekinuo ni onda, kad je agitator *Feargus Edward O'Connor,* pristaša onog engleskog radničkog pokreta, koji je poznat pod imenom *Chartismus,* podastro 10. travnja 1848. engleskom parlamentu ogromnu peticiju u korist izdanja novog ustava (charte), a ustanci u Irskoj bili su brzo i lako ugušeni. Od revolucije je ostao pošteđen i istočni dio Europe. U Rusiji je Nikola I. mogao mirno ustrajati uz ona načela, koja je izgradio g. 1835., izrekavši, da je Bog svakog čovjeka postavio na određeno mjesto, na kome je dužan ustrajati. Napustiti to mjesto, popustiti bilo kojem vanjskom ili nutarnjem pritisku znači povrijediti svoju dužnost pred Bogom. Car ima najteže mjesto, pa ga mora i najupornije čuvati. Ali kako su i do njega dopirale vijesti o događajima u Europi, i kako im je poklanjao osobitu pažnju, tako se jednog dana odlučio da piše austrijskom kancelaru Metternichu: »U mojim očima propada s Vama čitav sistem.« Proročanstvo se ispunilo.

Osim Engleske i Rusije čitava Europa, i to baš ona Europa, kojoj je Bečki Kongres g. 1815., ne gledajući u budućnost, skrojio pravdu, zaplovi strujom revolucije. Ako je posljedica bila jedna te ista u različitim zemljama, onda se može zaključiti i na iste ili barem slične povode.

Opravdani zahtjevi građana, seljaka i radnika ostadoše neuvaženi. Liberalizam pod pritiskom reakcije nije oslabio, nego ojačao. Ali liberaliam nije posvuda poprimio jednake konture; prema različitim zemljama, u kojima se javio, različite su njegove nijanse. U Prusiji ga susrećemo u jednom obliku, u Austriji u drugom, u Ugarskom u trećem, u Hrvatskoj u četvrtom, u Italiji u petom. Prirodna je posljedica, da se u nauci susreću vrlo različita poimanja i tumačenja događaja i ideja g. 1848.—1849. Madžar *Gyula Miskolczy* u svom ozbiljnom i stručnom djelu o povijesti hrvatskog pitanja (A horvát kérdés története — Budimpešta 1927.) gleda hrvatske prilike ipak drugim očima, nego što ih gledaju sami Hrvati. O Slavenima uopće, a o Hrvatima posebice neko su doba kružili po svijetu različiti nazori. Prije 1848. u Francuskoj ne bijahu uvijek načistu, koji se slavenski jezik zapravo govori u Češkoj, a za Hrvate se znalo u prvom redu, da su odlični vojnici. Svega toga nije nestalo odmah s g. 1848., a liberalizam u jednoj i drugoj zemlji pruža još uvijek mogućnost različitim interpretacijama. Ali se posvuda dobro znalo, da je u habsburškim zemljama do revolucije *Metternichov sistem* slavio svoje triumfe.

Građanski su redovi u Francuskoj, Njemačkoj, Austriji i Italiji, dovoljno imućni, privukli k sebi i neke aristokratske elemente. Njihova velika većina pristajaše uz liberalne ideje. Učenjaci, književnici, odvjetnici, liječnici, činovnici, obrtnici i trgovci nađoše se u jednom te istom taboru, i ako su se razilazili s obzirom na konačni cilj svojih pokreta, i na sredstva, koja su se imala primijeniti, a da se postigne, ako ne sve, a to barem ono, što je glavno i bitno. U tim se skupinama obrazovahu demokratsko-radikalne skupine, koje su tražile ustavnu monarhiju. Drugima to nije bilo dosta, pa su na svoje programe postavljale republikanski oblik države. Vrlo ih je mnogo bilo, koji su osobitu pažnju poklanjali Prusiji. Prusija je najprije trebala poprimiti ustavan oblik, pa onda uzeti u svoje ruke vodstvo Njemačke

Konfederacije, kojom bijaše Njemačku obdario Bečki Kongres. U Italiji, u tome Metternichovu *geografskom pojmu,* veliki se realist *Camillo Benso Cavour* (1810.—1861.) u svom organu *Il Risorgimento* zalagao za ustavnu monarhiju, dok je vođa pokreta *Mlade Italije* (La Giovane Italia) *Giuseppe Mazzini* (1805.—1872.) bio za republiku.

Seljaštvo je u mnogim zemljama Srednje Europe još uvijek stenjalo pod teretima, koji su vukli svoju lozu iz feudalnog društvenog poretka. To se stanje zakonskim putem slabo mijenjalo. Agrarne se reforme bijahu tamo i amo načele, ali nigdje ne bijahu razborito provedene. Ne mogu se ubrojiti među izuzetke slučajevi, kad su seljaci bili izloženi na milost i nemilost svojih gospodara. Novi strojevi i parna snaga počeše formirati radničke staleže, a ti stadoše istupati s novima dosad nepoznatim zahtjevima. Zemlje, u kojima je tada najjače izbio radnički pokret, postadoše kolijevkom modernog socijalizma.

Pa ipak u predveče revolucije nacionalni pokreti i već izgrađene nacionalne težnje stajahu na prvom mjestu i preotimahu maha nad političkim i socijalnim. Nastadoše za Napoleona I., i ako u stvari protiv njegove volje; od romantike poprimiše novu snagu, a reakcija ih znatno ojača. U Njemačkoj je već g. 1840., kad je zaprijetila ratna opasnost sa zapada, nacionalno gibanje bilo pozitivan faktor. Sabor u Frankfurtu, koji zapravo nije bio ništa drugo nego nekakva diplomatska konferencija i stajao u službi reakcije, nije mogao sarađivati s narodom u svrhu realizacije nacionalnih težnja. Već je to opravdavalo zahtjev na pravi njemački parlamenat. Oficijelna politika u Italiji stajaše u opreci s duhom vremena i sa zanosom književnika za narodno jedinstvo. Velike su se nade polagale u papu Pia IX., koji je g. 1846. stupio na stolicu Svetoga Petra, ali se pogled odmah svratio na drugu stranu, gdje je stajalo otvoreno pitanje, tko bi mogao započeti borbu protiv omraženog stranca, protiv Austrije. Tako se više silom prilika nego ličnim osobinama silno istaknuo sardinski kralj Karlo Albert. Austrijski general Radetzky, koji bijaše glavnim zapovjednikom u austrijskoj kraljevini Lombardiji i Veneciji, kad

je uvidio sve, što se oko njega zbivalo, nije se mogao odlučiti ni na što drugo, nego da proglasi opsadno stanje.

Protiv austrijske se vlasti bunila Njemačka, Italija Češka. Ugarska, Hrvatska pa i Dunavske kneževine. Trebalo je da nacionalan duh samo nešto jače izbije, pa da se novi pokret raširi munjevitom brzinom. Teren bijaše gotov, da proljeće godine 1848. postane epohalnim *političkim proljećem.*

II

Revolucija započe u Francuskoj. *Građansko kraljevstvo* Louis Philippe-a (1830.—1848.) već se duže vremena lomilo i samo od sebe i pod dojmom nepovoljne vanjske situacije. Ministar predsjednik *François Guizot* počini mnogo grješaka; njegova politika prema nacionalnim pokretima u Italiji i prema Švicarskoj pa zalaganje za onakova konservativna načela, uz koja pristajahu države na istoku Francuske, ali ne na njezinu zapadu. znatno oslabilo *srdačnu vezu,* koja je neko doba, i ako vrlo malo realno, vezala Francusku i Englesku. Francuska se našla u vrlo nepovoljnim prilikama. Pjesnik *Alphonse Lamartine* (1790.—1869.), koji je g. 1834. postao narodnim zastupnikom, i svojim političkim djelovanjem stekao baš g. 1848. veliku popularnost, primijetio je, da je Francuska postala baš ono, što se protivi njezinoj biti i drevnoj tradiciji: u Rimu je gibelinski raspoložena, u Bernu klerikalno, u Piemontu austrijski, u Krakovu ruski, francuski nigdje, antirevolucionarno posvuda. Pomanjkanje smisla za socijalne potrebe naroda, opreka između bogatih građana i siromašnih radnika, premoć građanskih stranaka u parlamentu, nesavremenost izbornog reda, nepravedan porezni sustav, zastarjeli zakoni o radnicima, sve je to i još koješta izazivalo nezadovoljstvo u gradovima i na selu. Radnički slojevi udariše socijalističkim i komunističkim smjerovima. Jedini Guizotov odgovor na sve to bijaše, da vlada uživa povjerenje parlamentarne većine.

I doista opozicija bijaše suviše slaba prema snazi vlade i njezinih pristaša. Skršiti moć plutokracije i činovničke hijerar-

hije nije bila laka stvar. Kako pak parlamenat ne predstavljaše volju naroda, tako se borba protiv vlade pretvorila u borbu tadašnjega izbornog sustava. Svaki pa i najumjereniji prijedlog o proširenju izbornog prava i o izmjeni izbornog reda bi odbijen. I tako, dok zahtjev na općenito izborno pravo ne nalažaše odziva u parlamentu, našlo ga je na ulici.

Ljeti g. 1847. zaključiše najugledniji članovi opozicije, da povedu akciju za reformu izbornog prava po engleskom uzoru. Mnogo se skupština održalo u glavnom gradu i u pokrajinama, i posvuda se oštro osuđivahu pogrješke i propusti vlade. Bilo je slučajeva, da su neke od tih skupština poprimile izričito republikanske i socijalističke oznake. Kralj i Guizot smatrahu, da je najbolje, ako se svemu opru i ne učine ni najmanju koncesiju. U krunskom govoru pri otvaranju novoga parlamentarnog zasijedanja 28. prosinca 1847. kralj je sve te pokrete označio kao *neprijateljske i slijepe strasti.* Punih se šest sedmica žučljivo raspravljalo o odgovoru na krunski govor. Kad je većina zaključila, da u odgovoru na krunski govor dođe odanost kralju i vladi do potpuna izraza, i kad je vlada odlučila, da rastjera narodnu skupštinu, zakazanu za 28. veljače 1848., po gradu se počeše dizati barikade. Narodna garda bijaše nemoćna; posvuda odzvanjahu poklici: *Živjela reforma! Dolje Guizot!*

Kad je kralj saznao, da i njegovi dosad vjerni građanski redovi pristaju uz nove zahtjeve, otpusti Guizota, a na mjesto predsjednika vlade postavi grofa Molè. Opozicija je u tome vidjela svoj prvi uspjeh. Nadala se, da će Molè pozvati neke njezine članove u ministarstvo i reformu postaviti na dnevni red. Ali je malo građanstvo išlo dalje i konačno dovelo do događaja 24. veljače 1848. Ništa nije pomoglo imenovanje državnika i historika Adolfa Thiersa na mjesto Molé-a, ni pokušaj o izmirenju pa odluka o raspustu parlamenta, a ni kraljeva abdikacija. Louis-Philippe je morao bježati i potražiti utočište na drugoj obali kanala. U Parizu bi proglašena Republika, a ostala se Francuska povede za glavnim gradom, Predsjednikom Republike postade *Louis Napoleon.*

III

Često se može čitati tvrdnja, da je revolucija g. 1848. jedinstven događaj, a pojave u pojedinim zemljama da su samo njezine epizode, ako ne čak i komponente. Tok događaja u Francuskoj i njihova komparacija s onim, što se dogodilo u drugom svijetu, pokazuje, da nije tako. Ima sličnosti u povodima, u toku događaja, u programima i postignutim ili ne postignutim ciljevima, ali ima i razlike u idejajma voditeljicima. U Francuskoj na prvo mjesto dolaze *politički* momenti, u drugim zemljama *nacionalni.* Uz neku crvenu nit, koja veže sve revolucije skupa, postoje i posebne oznake za svaku. G. 1848. se pokazalo zapravo po prvi put, što pojedini narodi hoće, i koji će ih veliki problemi zaokupiti i poslije one sudbonosne godine. To su vrlo jasno pokazali Nijemci i Talijani.

U Njemačkoj se već radilo na tome, da se država potpuno preobrazi, da se zastarjela federativna tvorevina pretvori u novu jedinstvenu državu s takovim parlamentom, u kome bi sjedjeli predstavnici njemačkog naroda, a ne delegati pojedinih njemačkih država, da taj parlamenat zastupa interese naroda, a ne dinastijaâ. Akcija je dovela do toga, da se 31. ožujka 1848., kad je revolucija u Francuskoj snažno odjeknula u Njemačkoj, sastao *pripravni parlamenat* — Vorparlament — u Frankfurtu. U njemu se po prvi put nađoše na okupu svi oni Nijemci, koji su dosad sjedjeli u različitim saborima pojedinih država; bilo ih je okolo pet stotina. Taj je pripravni parlamenat zasjedao osam dana, do 4. travnja, i konačno imenovao komisiju od 50 članova, koja je imala proučiti mnoga otvorena pitanja i postaviti konkretne prijedloge za njihovo rješenje. Komisija je spremila novi opći izborni red, a kad su se imali provesti izbori, uputio se poziv na sve Nijemce, i to ne samo u Njemačkoj, nego i u Austriji i Češkoj, da pri tom sudjeluju. Poziv se uputio i Česima, ali su ovi odbili ponudu, da u frankfurtski sabor pošalju svoje predstavnike.

Poslije provedenih izbora sastao se 18. svibnja 1848. Frankfurtski parlamenat na vijećanje. U njemu je sjedjelo 586 poslanika izabranih na osnovi općenitog izbornog reda. Prvi mu je

posao bio, da organizira njemačku vladu i da obrazuje privremeno ministarstvo. Prijedloga je bilo više, a među njima je jedan tražio, da se postavi direktorij od tri lica. Konačna je odluka bila, da privremenim predsjednikom Njemačke države postane austrijski nadvojvoda Ivan. Za nju su bili uza svu svoju tradicionalnu opreku prema Austriji i Prusi. Ozbiljniji su elementi odmah uvidjeli, da od austrijskog nadvojvode ne će imati ni štete ni koristi, pa ga neki i prozvaše *Ivanom bez zemlje.*

Pitanje ujedinjenja Njemačke, koje se sada otvorilo, na jednoj je strani posebno njemačko pitanje, a na drugoj široko evropsko. Ne stoji samo za sebe, podržava veze s pokretima u Francuskoj. Od prilike u onom odnosu, u kome stoji njemačko pitanje prema francuskim, stoji i talijansko prema austrijskim, češko prema austro-njemačkom, hrvatsko prema austro-madžarskom.

Frankfurtski se sabor našao pred potrebom, da riješi ili da barem počme rješavati teritorijalna pitanja. Najprije je trebalo odgovoriti na pitanje: obrazuje li se Njemačka država, koja će imati svoj narodni parlamenat, koliko i kakovo će biti njezino područje. Odatle izbiše na javu dva stanovišta ili, kako se obično kaže, dvije ideje, *malonjemačka* i *velikonjemačka.*

Pristaše su velikonjemačke ideje tražili, da sve njemačke zemlje, pa i one, u kojima i samo djelomično žive Nijemci, postanu sastavnim dijelovima nove njemačke federativne države. Računalo se dakle i na Austriju, i to ne samo na njezine izričito njemačke dijelove i na one, u kojima su Nijemci u većini, nego i na zemlje, u kojima Nijemci u manjini žive uz Čehe, Hrvate, Poljake, Madžare, Talijane i Rumunje. Uz Austriju, koja bi ušla u novu sastavinu sa svima svojim nenjemačkim elementima, ušla bi i Prusija sa svojom pruskom Poljskom. Formacija nove Njemačke izazvala bi dakle velikih promjena u čitavom sustavu evropskih država, a Austrija bi se u njoj osobito istaknula po svom značenju i to baš radi svog etničkog šarenila, koje bi dobro došlo u momentu, kad bi trebalo uspostaviti veze s ostalim svijetom. S toga gledišta nije dakle moglo biti zamjerke izboru jednog Austrijanca za predsjednika.

Pristaše malonjemačke ideje htjeli su dopustiti pristup u novu državu jedino onim zemljama, u kojima je pučanstvo isključivo njemačke narodnosti ili barem brojčano kud i kamo jače od ostalih. Po njihovu naziranju Austrija ne bi smjela postati sastavnim dijelom nove njemačke države. Ali to stanovište otvaraše pitanje, tko da preuzme vodstvo Njemačke u svoje ruke. Odmah je bilo jasno, da to ne može biti nitko drugi nego Prusija i da malonjemačka ideja radi u korist pruske premoći.

Težište je dakle čitavog pitanja o Velikoj ili Maloj Njemačkoj u tome, hoće li se njemačko jedinstvo provesti pod vodstvom Austrije ili pod vodstvom Prusije. Kako je pak baš tada Austrija bila izložena na milost i nemilost revoluciji, posvuda je u svijetu vladalo uvjerenje, da će se lakše realizirati malonjemački program nego velikonjemački.

Ozbiljni mislioci u svijetu i u Njemačkoj i u Austriji, a i u drugim zemljama imali su prilike, da postave različna pitanja, i da iz tadašnjih prilika izvedu različite zaključke. Jedni predlagahu, da se od Austrije odijele sve talijanske zemlje i Poljska, pa da se njezino područje svede na takav opseg, u kome bi njemački elemenat stajao iznad ostalih. Na to je historik i državnik *Fridrik Kristof Dahlmann* primijetio g. 1847. u trećem izdanju svog djela *Die Politik auf den Grund und das Mass der gegebenen Zustände zurückgeführt:* »Kad bi se ustavna prava priznala i Poljacima iz Austrije i Talijanima, gledala bi Austrija, kako joj se država raspada.« Drugi su dobro opazili, da je i za Austriju i za prilike u svijetu od većeg značenja ono, za čim idu ili za čim će poći slavenski narodi, nego programi, koji se izrađuju u Frankfurtu. Slavenski je problem skrenuo na sebe pažnju Cavoura i više ga puta potaknuo, da o njemu razmišlja prije nego što je u svome glasovitom govoru od 20. listopada 1848. rekao ovo: »U austrijskom carstvu postoji mnogobrojna rasa, energična, pokretna, ali potištena već više stoljeća: slavenska rasa. Pruža se po svim istočnim zemljama carstva, od Dunava do čeških gora. Hoće da se emancipira i da opet dobije svoju nacionalnost. I ako je to pravedna i plemenita stvar, ipak je nemilo, ali proračunato suzbija policijska sila. Pa ipak će održati

svoju pobjedu u nedalekoj budućnosti.« Cavour se zadržao kod svega onoga, što se događalo u Češkoj i Hrvatskoj, pa je zaključio, da Austriju ne čekaju više onakove borbe, kakve su bile dosadanje, nego da započima borba između narodâ, iz koje će se razviti borba slavenskog svijeta protiv germanskog. U toj borbi ne smije Italija da ostane po strani.

Poznato je, da je kao odgovor na frankfurtsku skupštinu bio sazvan veliki *Slavenski kongres u Pragu,* koji je nasuprot njemačkom jedinstvu istaknuo jedinstvo svih slavenskih naroda. Pobuna u Pragu digla je simpatije austrijskih Nijemaca za spoj s Njemačkom. Austrija dobi svoju *Konstitution des Vaterlandes,* koja je doista bila udešena po belgijskom uzoru, pa ipak nije bila demokratska. U stvari je novi ustav bio samo prividna mjera, da se nađe izlaza iz teških prilika. Nije se riješilo pitanje, hoće li se Austrija postaviti na federativan temelj ili će ostati centralistička država. Zaboravilo se na Ugarsku i Lombardiju s Venecijom. Češkom je ustavu dat smrtni udarac. Bečki ustanak od 15. svibnja 1848. primora cara, da ostavi Beč i da se preseli u Innsbruck. Za njegove odsutnosti ojača republikanska struja, a čitav javni život nije imao ni jednoga razboritog vođe. Centripetalne sile bijahu kud i kamo slabije od centrifugalnih. Zemaljski su sabori odali vrlo malo smisla za cjelinu monarhije. *Los von Wien* odjekivaše i u štajerskom saboru. Radetzkyjeva vojska bijaše jedino svjedočanstvo o opstanku monarhije, ali ipak dovoljno jako. Iz vojske se rodila crno-žuta stranka, a s njom pade u grob idol slobode. Izbori za parlamenat ispadoše u korist konzervativnih elemenata s primjesom umjereno naprednih. Nijedno od načetih pitanja ne umuknu; nasuprot ta nova pitanja baciše ulje na vatru u odnosima između hohenzollerske i habsburške politike. Iz Njemačke se putem štampe čisto i bistro poručilo Austriji, da je zauvijek isključeno, da bi ona, Austrija, mogla biti vođom u bilo kojem austro-njemačkom pitanju, jer su događaji posljednjih dana pokazali njezinu slabost. Tako je doista mislila Prusija, a ne čitava Njemačka. U samoj je Njemačkoj bilo zemalja, koje su više simpatizirale s Austrijom nego s Prusijom. Opreka između sjevernih i južnih dijelova Njemačke bijaše u punom jeku.

Nijemci iz Njemačke šalju Austriji svoje poruke, ali joj šalju i Slaveni. U samom austrijskom parlamentu Rieger i Palacký izjavljuju čisto i bistro, da su Slaveni u Austriji u većini, i da će ona postojati dotle, dok Slaveni budu htjeli. Nije trebalo dugo čekati, dok se razmahala borba oko jezika. Slaveni traže, da se svi parlamentarni prijedlozi prevedu na njihove jezike, a Nijemci im odgovaraju, da toga ne treba, jer da je njemački jezik jedini jezik raspravljanja. Rieger doda, da o kakovu *državnom jeziku* ne može biti govora.

Kaos posvuda, a da postane još veći, pomoglo je *ugarsko pitanje.* Obrazovanje Ugarske države u smislu travanjskog ustava dovede do sukoba između Madžara i drugih naroda. Ban Jelačić bijaše zapravo jedina ličnost, koja je u tadanjim nesređenim prilikama znala, što hoće. Točno je prosudio, kako se Madžari sve to više približavaju poimanju njemačke nacionalne skupštine, više i od samih austrijskih Nijemaca. Znao je, da je njihovo ministarstvo zaključilo, da pošalje u Frankfurt naročito odaslanstvo, koje će zatražiti u Nijemaca pomoć u borbi za supremaciju madžarskog naroda. Dvor stajaše bliže Madžarima nego Hrvatima, a Baatyhany je baš na dvoru izradio, da se carevim pismom osudi Jelačićevo držanje. To je bilo 10. lipnja, kad je Jelačić bio skinut s banskog dostojanstva, a da ga 4. rujna car uspostavi vrlo laskavim riječima. Ne samo u Hrvatskoj nego i inače nije se moglo zamisliti, da Jelačić ne bi obnosio bansku čast, pa je tako postala ona njemačka oznaka *Nicht-Ban und Dennoch-Ban.* Sad se Jelačić nije mnogo premišljao: 11. rujna prijeđe Dravu i s oružanom se rukom stavi nasuprot Madžarima.

IV

Hrvatsko se pitanje otvorilo uglavnom radi toga, što je Košutov nacionalistički imperializam našao i morao naći otpora kod naroda, u koga je bila naročito razvijena svijest o svojoj vlastitoj nacionalnosti i drevnoj državi. Revolucionarno obnavljanje ugarskog ustava nije moglo da uslijedi bez jačih trzavica. Ugarske centralističke težnje prije 1848. nisu bile ni najmanje liberalne, nego u najbolju ruku pseudoliberalne. Ilirska ideja ne za-

ostajaše po svojoj intenzivnosti za madžarskim nacionalizmom. Ilirska je ideja već prošla i kroz svoje literarne i kroz političke faze, i nije se dignula protiv nikoga, dok nije došao vanjski poticaj. Vanjski je izazov došao sa strane ugarskog zakonodavstva i nazora o madžarskom jeziku kao državnom. Pitanje jezika bilo je u stvari posljedica madžarskih državnopravnih aspiracija. To jasno proizlazi iz odlučnog istupa hrvatskog sabora g. 1832. do 1835. i 1840.—1843. Načela hrvatskog nacionalnog pokreta bijahu g. 1847. gotova, a kretahu se oko ovih temeljnih točaka: samostalna državna individualnost Hrvatske, koja se spojila s Ugarskom kao samostalna trojedna kraljevina, a od nje nije bila pokorena; obnova hrvatske države s Vojnom Krajinom i Rijekom, pa s Dalmacijom, koja je, bez pravne baze, pripadala Austriji. Revolucionarni ustavni zakoni od ožujka i travnja god. 1848., disali su duhom potpunoga ugarskog unitarizma, a nijesu se obazirali na hrvatsko državno pravo. Hrvatske su zemlje smatrali jedino ugarskim upravnim područjem. Tim povodom sakupili su sve Hrvate u jedan tabor i potaknuli ih na praktičnu provedbu svojih političkih ciljeva. U Jelačićevu se nastupu jasno odrazuje suština hrvatskih težnja.

Kralj Ferdinand imenuje Jelačića za bana, a da nije pitao novo ugarsko ministarstvo. Već je u tome bila klica državnopravnog razdora. Jelačić nije naišao ni na kakove stranačke opreke, a imao je u svojoj ruci i političko i vojničko vodstvo. Njegova je moć u prvom redu imala doći do izraza protiv samostalnog ugarskog ministarstva. Ugarska mu je, prema riječima njegova proglasa od 19. travnja, ne gospodar Hrvatske, nego drevna saveznica, koja je evo sada prekinula vezu s Hrvatskom. Hrvatska nema nikakvih veza sa tadašnjom ugarskom vladom. Prema tome on sam skupa s hrvatskim saborom počima provoditi reorganizaciju u Hrvatskoj, a da ne mari za sve ono, što dolazi iz Budimpešte. Dne 5. lipnja počima konsolidaciju nacionalno-hrvatske politike. Protestira protiv politike ugarskog ministarstva, koja radi na štetu Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Prema tome je revolucija u Hrvatskoj opravdanija nego u Ugarskoj. Diplomatskom spretnošću rješavao je Jelačić sva ona pitanja, koja se

otvarahu nasuprot Ugarskoj i dvoru. Taj se još uvijek nalazio u Innsbrucku. Jelačić je pošao tragom za načinom, koji bi doveo do pacifikacije Ugarske, nije prekinuo vezâ s konzervativnim i vojničkim strankama, a uz to je spremio vojnički sukob s Ugarskom.

Hrvatski je pokret proživio potpunu evoluciju i došao na potpuno izgrađeno državnopravno stanovište. Sada je svakome jasno, kakova može biti hrvatsko-slavonska zemaljska vlada, kakvo specijalno hrvatsko državno vijeće, u kojem se opsegu ima u upravi upotrebljavati hrvatski jezik, kakovo treba da bude područje trojedne kraljevine i kakvi će biti njezini odnosi sa susjednim slavenskim zemljama i narodima. Hrvatsko državno pravo, fiksirano potpuno jasno dva puta, g. 1527. i 1712., ne smije biti ni najmanje osakaćeno. Svaki je Jelačićev pothvat kao i svaki pothvat tadanjega hrvatskoga sabora u skladu s načelima slavenskih naroda u monarhiji. Sloboda i jednakost su opravdani zahtjevi svakog naroda, pa i hrvatskoga. Ti se njegovi zahtjevi opravdavaju svim onim, čime se uopće takovi zahtjevi mogu opravdati: prirodnim i historijskim pravima. Tek u vezi s tim pravima poprimaju veliki ideali slobode i jednakosti, koje se u burnim danima tako visoko isticahu, svoje pravo značenje. Njemačka se i madžarska hegemonija ne može ničim opravdati. Hrvatska se poziva na svoje historijsko pravo, pa prema tome ne traži ništa novo. Ugarska to ne čini, pa će radi toga morati snositi odgovornost i posljedice.

Tako stvarnih i temeljito obrazloženih zahtjeva, kakovi su bili hrvatski, nije mnogo bilo ni na njemačkoj, a kamoli na madžarskoj strani. Najviše ih je bilo na talijanskoj. Prema tome je razumljivo, da je Cavour bio jedan od onih, koji je najbolje prosudio Jelačića i hrvatski pokret. U onom svom govoru od 20 listopada 1848., u kome se dotaknuo slavenskog pokreta spomenuo je i ovo: »Ne kanim braniti Hrvate, a još manje njihova odlučnog vođu Jelačića. Ne marim ni isticati, da su zahtjevi, koje su oni postavili, zahtjevi slavenski, a ne, kako to neki hoće, zahtjevi reakcije i despotizma.« Time je podjedno osudio prijekor, koji se više puta i s raznih strana učinio Hrvatima i njihovu pokretu g. 1848., da su se pretvorili u sluge i poklonike reakcije.

NOVAK SIMIĆ, ZAGREB

BOSNA SPAVA

Kroz poluotvorena vrata radnje, iz velikog okruglog stolca Jakov Tomašević vidi: gradić živi. Gradić kao i svi ostali gradići u Bosni! Pristojno nečist sa čaršijom, turskim prizemnicama, dva, tri hotelčića, kupaljkom, vodovodom, starinskim zahodima sa drvenim poklopcem, elektrikom, tvornicom žeste i komarcima. Naprosto: svračji zakutak! Rano u ljeti razlete se građani, kupuju šljivu. Kupuju je na grani. Obiđu svaki šljivik, promjere svako stablo, nadrmusaju se u arabama, volovskim kolima i automobilima. Pokupe tresače, berače, nabave kace, izsvađaju se sa seljacima oko cijena, varaju ih i na koncu i prevare. »Što »brko« zna: njegovo je da proda, cijenu određujemo mi. Lani je bila kila 25 para, ove je godine skladišnina povišena, cijena mora pasti. Plaćamo 20 para. Šljivu na grani 15 para. Ako ne ćeš, snizit ćemo još više — mi snosimo riziko, mi trgujemo. Seljak kupuje petrolej i šećer, treba so i duhan, mi mu pozajmljujemo. A ako plaća 50 i 60% kamata, sigurnosti je radi, jer je seljak lopov, voli zakinuti. On je stoka, gori od životinje. Laže, da zlo živi. Ako spava sa svinjama, zar to odvajkada ne čini, uvijek mu je tako bilo, nije čistoća za njega. Okupaj ga, on će brže poletjeti u blato, gdje mu i jeste smjesto. Ne vjeruj mu, zlo misli, sve mrzi. Lukav je, ali ga mi ipak prevarimo. Mi smo jedini majstori za njega. I nikom ne ćemo kazati: on nas hrani ova mršava, lijena mrcina! Ovi gadovi, ovi mali gradići rastureni po zemlji Bosni, to su paučići, što sišu ovaj jadni narod. Ali mi moramo da živimo. I živimo od njega, od sela. Mi mu sišemo krv, debljamo, gradimo kuće, hambare i magacine, uvodimo kanalizaciju. Naš gradić napreduje, oni su to učinili, mi smo to učinili. Ta i mi smo seljaci u drugoj, trećoj generaciji najdalje i iživljavamo se i za njih i za sebe. Mi kupujemo šljivu na grani 15 para, na pijaci 20 para. Skladišnina je povišena.«

I evo: kola za kolima dolaze! Pune se nove žute kace sa gvozdenim obručima duboke i vlažne, pune se burad, što vonjaju po čepovima, pred kućama se plavi njen slatkast zapah, malo gnjio i zemljan, po rukama rastire mašak krhak kao leptirovo krilo, a ose i stršljenovi zuje zukasto i krupno, zlaćano brundaju debeli, truntavi bumbari, mrmolje pčelice. Šljiva se pjeni i vri, kiselo opojan vonj lijepi se za nosnice, škaklji grkljan, u gustoj tamno crvenoj kaši klokoću i rasprskuju se mjehurići, mutljaju i kovitlaju se sokovi: pjeva šira. Puše se i tule dolje na Savi remorkeri, klize i zvekeću lancima skele i šlepovi, lađari je tovare pa nestaju u tromom, pljeskavom valjanju voda sa repom pare i riječnih hlapova. Na željezničkoj stanici zvekeću vagoni, metalno zvone lokomotive: šljiva putuje. Šljiva za eksport, šljiva za potrošnju, šljiva za sušenje, šljiva za rakiju i pekmez. U jelovim sanducima, krupna rukom trgana, u bijelom čipkastom papiru sa naslagom ražene slame pri dnu, u sepetima i malim burencetima prekrivena lišćem, u džakovima, bačena lopatom, iscurjela kisela droba i ljepljive mezge. Na svima čairima, na svima merajama i uzvisinama plamsaju vatre. U dvorištima i baštama plamsaju. Šljiva se suši. Dim pušnica, ljese za ljesama od vrbovog i ljeskovog šiblja, što se meću i skidaju: suha šljiva se slaže i zamata u staniol. Plamsaju vatre: peče se pekmez. Miješa se veliki kotao, mala derišćad sa spalim turovima i usukanim prasama lijeće i skakuće kraj ognjeva ruku crnih do lakata, dimnjačarskih gnjecavih obraza od gvalastog soka. Pucaju prangije sa bregova, ciliču i kucaju sazovi i tambure, ojkaju dvojnice: veliki rakijski kazani svijetle se u lakim jesenjim maglicama. Prohladni dani u urezivanju svježih sjena, siva nebesa, bodljikava strnjišta i ogoljelo granje! Curi mučenica i utješiteljica, kapa kap po kap, puni čabrove, puni burad, puni staklenke. Prvotočenica, prepečenica, ljuta, meka. Žežene njene pare bistre duh i on plovi u visine, lebdi kao oblačak, izvorski prozirna tekućina sapire srce, sapire brige i jade, dočarava tanke, lelujave snove, podiže klonulo tijelo i neveseli život postaje zanimljiv i pun. Dar Višnjega za zaborav i veselje. Majčica!

Iz šuma silaze bijele, vunaste magle, Sava smeđe buja i izlijeva se iz korita. Žuti kukuruzni klipovi i krmci. Zlatna zrnasta kiša nabija vreće i skladišta, sito miriše, masni, salasti prasci

rokću i ciče, protrkuju u čoporima, u krdima, blatnim cestama, tabaju puteve i staze. Uljasti hrastov žir i melo od bundeva. Mirišu šunke i salame, krvavice i kobasice, slanine i čvarci, cvrče na masti jela, mame oči gladnih i izjelica po izlozima tuđih gradova. — Za tezgama, u dućanima, pri jelu, u postelji, u snu računaju gazde dobitke, ispisuju brojkama papire, isplaženih jezičina, zasukanih rukava od košulja.

»Trideset godina, — misli Jakov Tomašević, vrućina kasnog rujanskog popodneva lijepi posljednje muhe o muholovke, jedna osa zuji i suče titravim koncima svoga osamljenog lijeta prostor između njegova stolca i redova kutija sa cipelama, — trideset godina, kako sam ispao iz utrobe majčine i slušam ove tri proklete riječi: šljive, krmci, kukuruz. Dojučerašnji golje, bivše sluge, ničiji sinovi kupuju imanja i automobile, zaokružuju trbuhe i dobijaju dostojanstven, krupan poslovni izgled, a ja ništa — prodajem za Tirša cipele, evo druga godina i najsitniji sam njegov poslovođa, što uopće postoji. Uspjeh, gdje je on? Otkako sam se vratio iz rata, ja ga ganjam. Nesposobnost ili baksuzluk? Brat Miša, đavo ga odnio, i taj ga je zgrabio. Onaj mlohavi na izgled tukasti Miša. Podmuklo ćuti, smješka se, ne ide u birtiju, čuči vječito kod kuće i tek zgrabi Babićku, oženi se i udirektori. A on je od njega sposobniji hiljadu puta. U čemu je onda tajna, gdje leži sreća, kako da je pronađeš? Nije, da nije pokušavao. Sa kriomčarenim duhanom, vojničkim suknom nakon »prevrata«, vrećama, dakako i šljivama. I tek samo što otkriješ, namagarčili te drugi: radiš za njih. Izgleda na oko posao najjednostavniji što ga je bog dao, a ono braća te udesila. Onako fino, umjetnički. Vidiš, nigdje nisu ostavili rupe, da se i ti provučeš. Hijerarhija: seljak, pa bakalin, pa gazda, pa veliki gazda, a iznad njega opet onaj još krupniji: beogradski i novosadski kaponja, a nad ovim najveći, tko ti ga zna, gdje. Mjesta za tebe nema. Onda rješavaš zagonetke:

Visi, visi visuljak,
trči, trči trčuljak,
boga moli trčuljak,
da upadne visuljak!

Ded, pogodi. Recimo krme i žir. E, onda ću trgovati krmcima!

A pare za krdo, kaže brat Miša, i smješka se.

No eto, pare, grom ih spalio.

Jakov mudro sjedi, češka se, banči kod »Bristola« i lupa čaše. Kad ga savjetuju, sliježe ramenima, gleda prezirno brata: »da radim čitav mjesec za đurđijanku, ja ti zato mrljanje po papiru nemam smisla, a i rukopis mi je uglavnom nikakav. Hiljadarka se može zaraditi i prodavajući zjake.« — I ide hvatati ribe. Visi nad udicom, unio se skoro u vodu, misliš sav strepi, ne će li koja pustopašnica naletjeti na mamac, a ovamo druge neke ribe hvata u sebi, kao zlatne boje i ogromne, posebne nekako, ne možeš ih izvući. Poslije igra nogometa sa šegrama i gimnazijalcima. Dječurlija mu se ruga:

»O Jakove, Jakove, digni kuji krakove, pa zaviri, kako je.« On maše rukom. »Zar ćeš vječito besposličiti,« pita Miša i gleda nekako s visoka (uspio čovjek). »Čekam svoj dan,« odgovara on, i mrzi brata. Tome sve polazi za rukom. Taj ti je i školu umio završiti, a njemu je bilo dosadno; kao da u životu treba gramatika i povijest, prirodopis i ostale budalaštine. Znaj ti dobro računati, čitati i pisati, ostalo se sve samo steče, iz knjiga se sigurno naučiti pameti ne ćeš. — I u trećem razredu razumljivo, da već izletiš. Ništa od tebe, kažu. I možda imaju i pravo đavolji sinovi, jer evo otada petnaest godina, kako se promeće ko hodža kroz ponjavu. Pa mu i ovaj B. T. cipele i koža d. d. podružnica, što visi nad ulazom radnje, postaje dosadan. Nije li podigao udice iz ritova i raspoklanjao fakinaži, nije li se okanio nogometa i »Bristola«, kad je dobio zastupstvo te tvrtke, pa svejedno. Treba nešto izmisliti. Brat Miša je izmislio paket i Babićku, dućanski momci gazdinske kćeri, gazde narod, bankari mjenice. I on će nešto izmisliti, ne bio tko je. Iskustvo, toga ima. Sva je pogrješka valjda, što je htio naglo, odjednom, kako kažu. Jučer si bio bez prebijene pare, a danas da zveckaš milijunčićima. To ne ide, ljudi se plaše. Treba prevariti ljude. U tome je čitava dosjetka. Ili ne... u sreći je stvar, a nju ne treba siliti, najbolje je, kad dođe sama, na meni je, da je zadržim, a onda — i Jakov pogleda sa

mržnjom oko sebe, — onda će vidjeti, da je i Jakov Tomašević čovjek, a ne obična nula. Ustade sa stolca. Sunčana jara vonja po ljepenci i vlažnoj prašini, popodne se razlilo gnjecavo po širokom trgu sa drvoredom, miris tezgi, monopolski stovarišta, beza, zahrđalog željeza, letava, pomija i konjske balege ulazi u radnju, šareno se spliće i miješa. Piljari se svađaju lijeno i promuklo, otežući psovke, aljkavo, tek toliko, da protrate vrijeme, dućandžije zijevaju i žmirkaju pospanim očicama, a snaše vuku male vočiće zaplašene i nespretne, udaraju užetima teliće, tiskaju se i bulje u izloge, pritisnuvši nos na staklo. Zrikav seljačić, merka ogromne crne bakandže pod kartonskom tablom, sriče:

— *Zemljoradniče, mi se brinemo za tebe.* — O maj' sto i dvajesdevet kinti,* ćaći svome nek to on biva . . . i brine se još kaže a?

— Opanak, brate, to ti je za selju.

I već pola sata tu stoji, razgovara sam sa sobom i mršavim kljusetom, kojemu ular trza svaki čas. Svjetina se kupi i smije. — Mršavi prodavač gleda gužvu, čačka zube prelomljenom šibicom, izvaljenih očiju, razvaljenih do ušiju vilica: končić mesa zapao među dva kutnjaka tvrdoglavo se ne da odstraniti. Prodavač mlatara glavom tamo-ovamo, guri se, izgleda kao izbečen jarac.

Tomašević opsova: »Misle li oni lopovi tamo prestati?«

Prodavač baci hitro šibicu: »Da ih polijemo vodom, šta?« — »Otjeraj ih, kako znaš.«

Klonu opet u stolac: »Psi, nikoga ni za lijeka. Uvijek se samo tiskaju i galame, ali da tko uđe. Vole hodati bosonogi. Ako i zaviri, prevrne dućan i — mućak. Kao da ja određujem cijene. Ded' im utuvi u glavu, šta su to stalne cijene. A oni gore samo cirkulare. Što ću s tim nesretnim bijelim cipelama? Kampanja, reklama, tko li za to ovdje zna. Žito, krompiri, mladi sir, šljive, Mileva pjevačica, krkanluk, tako nešto. Dosta. Ja zijam u prazan dućan s dana u dan. Sjedim u ovom stolcu, brojim kutije i muhe. Kao u tamnici je, kad spustiš ceradu nad izlog, da ne gledaš ovih ogavnih njuška. Kasaba ti voli strku: kasirice, šegrte,

* Kinta narodni izraz za dinar

pomoćnike. Za svoju kintu, brate, hoću da mi se malo provrtiš, iskriviš, isklanjaš. Cipele se kupuju jednom godišnje, znaš, kako je. A ja i jednog jedva plaćam!« Uze neotvoreno pismo, maloprije došlo. Kuverta mu se plavila u očima. Cirkular . . . Jakov je mrzio cirkulare. »Sigurno neka glupost.«

— Odlazi, narode, velim ti, što si se natiskao! Zar je stoci mjesto tu na ulici pred dućanima. Kupiti ne ćeš, samo zijaš, pusti druge. Ma šta ne ćeš, kujin sine, šta ne ćeš udarit ću te, da će ti majka zakukati. Gubi se, ne priječi posla. Nuto hej . . .

> Ne samo to, poslovođa Posilović je i sitnu robu drugačije obračunavao ne pridržavajući se propisa ugovora, iskaza te nabavljajući ne od nas nego od drugih tvrtki prekršujući osnovna pravila našeg poduzeća.
> Po tajniku firme g. Crvenkoviću sve su ove činjenice utvrđene . . .

Sunce se pomiče prema Savi kao bakarno dugme, kotrlja se kroz trome, zelene vode, sunce zapada prema Gradišci. Titraji po zidovima kuća, odsjevi se prelijevaju kao paunov rep u prozorima. Debela gospođa u crnom starinskom šeširu unese nekoliko umirućih, zagasitih zraka. Prodavač utrča sa ulice i zaklepeta kutijama. Turoban zapah tutkala sa nožnih prstiju. Čarape nisu bile najčistije. Golubovi uzlijeću pod strehe kao modri balončići. Prodavač se uvija gipko i namazano:

— Vama je potrebna D širina. Vaša je noga uska i otmjena, ove cipele su kao stvorene za vas.

»Lagati vucibatina fino zna,« Jakov Tomašević se podiže. Tu ima nečega za mene, reče samom sebi, premišljajući o cirkularu. Maloprijašnja ljutitost nestajala je kao okopnio snijeg. Davna stvar se zabjelasa jasno u njemu kao rastrto platno. Kroz ritove, kroz baruštine i močvare čovjek se miče prema zelenim brežuljcima. Priliku za rep! Čas udružen sa znanjem onoga, što se hoće. Odmah bratu Miši. Jakov pucnu odobrovoljeno prstom. Sunce je bilo zapalo u zrelim kukuruzima.

U radnju doleprša magličast mračak, sitne mušice i večernji šumovi. Uze šešir i uputi se na ulicu. »Kad zatvoriš, ključeve mi donesi kući,« reče prodavaču. Ovi ga šira, šljivske kace i vrapčije lijeganje. Iz kavane kod »Dva goluba« muljevita, nikotinska lica pođoše mu ususret. »Jednu crnu,« reče kavedžijinoj

prljavo-masnoj kecelji. Crne točkice domina vrte se kao glavice čioda i zabadaju u ispremješanim redovima. Modra kapa policijskog pisara naginje se nad prženu džigericu, crveni širiti promatraju sa dosadom kockice, što izviru iz penzionerovih ruku:

A špricer ću ja popiti, evo osmica.
Izvrši, govori glas gasne kante, zatvoreno.
Uf, vrućina je bila kao usred ljeta.

Jakov izvadi sat. Kosa crta upoprijeko: sedam i pet. Još rano. Šta, jednu karambola? Mladić u kačketu naslonjen na biljarski tak. Ne, uze novine. Športske vijesti. Jakov Tomašević čitao je samo šport i privredu. Politika, društvo, kriminal, to nije ništa. Imaj novaca... Gradska luda sa zelenom čalmom oko glave i ogrlicom od papirnatih kesa zaustavi se. Kod nje je veselo, duhneš u kesu, i ona pukne ko mala puška. Svijet je sazdan od praporaca i mišjih brabonjaka, samo što lete ispod nogu. Gradska luda je zadovoljna, to zadovoljstvo brkaju djeca: Hasane, rodila Šemsa kopile, viču. Šta se to koga tiče, kopilad, na oči gradske lude nailaze suze. Uzmi, kaže Jakovu, i pruži mu jednu kesu. Jakov uze i dade mu dinar, on pozna običaje. Gradska luda ode vrteći dinar blaženo, onda ga na prvom uglu pokloni djeci. Prodavač janjetine na dnu ulice propara uši:

Ajdeee vrućeee, narodeee.

Skitnica oglođa bačenu kocku, dva pijanca zasviraše u harmoniku podravno i žalostivo, pred biljažnikovom kućom zasta kočija. Sklopljeni suncobrani djevojaka, što su žurile na šetalište, njihove nabrane oprave isprecrtaše oči. Večer je bila svježe meka kao mahovina po riječnim obalama.

— A vaš brat, nešto šuška oko načelstva, kaže suhi poreznik i pali cigaretu.

— Neosporno čvrsta ruka je potrebna, da se pročisti sav talog...

— Tako misliti o ljudima svijetlog karaktera odaje samo čovjeka, koji se unaprijed ograđuje od pozitivnog sarađivanja za opću dobrobit.

Gazda Jovan puše: »To se mene ne tiče, promicati poslovne interese, to ja zahtijevam od novog načelnika, ma ko on bio. Miša Tomašević će biti isto tako hrđav kao i drugi.

— Jedna je njegova prednost, da se razumije u ljude.

Glasovi mašu, glasovi se uzrujavaju, čoknjići s rakijom se prazne.

Kad kasnije Jakov uđe u veliku, rasvijetljenu sa dva lustera sobu za primanje u bratovljevoj kući, s kožnim naslanjačima i stolićima za pušenje, sobarica u crnoj kecelji i vragolastim, crnim viticama (a ta baš sobarica bivše udove Babić zadivljavala je i zlobila gradić ujedno, jer tko je to vidio kod nas držati sobarice, a pokojni joj se je muž, bog mu duši dao rajsko naselje, dobar je čovjek bio, obogatio prodavajući sol i šamije snašama, važući na krivoj vazi i slično, dok ona sad tjera nekakvu modu i samo se bruka: vidjela žaba, gdje se konji potkivaju, pa i ona digla nogu) reče, da će gospođa odmah doći, da gospodina nema kod kuće, i da će večeras imati goste i hitro iščeze. Jakov se zavali u naslonjač i meko u nj utonu, slušajući šum njenih koraka, kako uminjuju i gube se, kako se vrata dalje u prizemlju otvaraju i zatvaraju: glasovi kroz njih prodiru, a onda naglo ućute, neko u dvorištu psuje i ljuti se: »sarma će zagorjeti, glavu bi dala zato«. Muškarac odgovara: »ja sam joj govorio, da nadolije vode«. Ražanj je prevelik, kažem ja njemu a on ne da reći, i eto ti sad, da siječem drugi, šta li«. Soba je nekako suviše zračna, suviše svijetla i bijela i ta njena bijela svjetlost dira i zamara Jakovljeve oči. »Udesili se, a, veli on samom sebi i svaki put nešto drugo izmisle, sad na primjer dva lustera, kao da je kakva sala, valjda da se vidi, da ne znaju, kud će s parama« i noževi ga zavisti bodu oštro u srce. Modre tapete po zidovima djeluju izvjesnim prostranstvom svojim mekim, vijugastim crtežima, a nekoliko slika sa planinskim pejsažima — snijegom zavejana sela, jesenje krajine u sitnoj i tankoj kišici, što se dime kao žrtvenici, čobanska plandovanja s ovcama, borova šumica na čunjastom brežuljku — samo taj dojam puklosti i prostranstva još više pojačavaju. Jakov to posmatra bez zanimanja i dosa-

dom, prevrće album s fotografijama i gleda kao i obično svog vlastitog oca Marka u fesu i šalvarama sa širokim, kicoškim trabulosom, kako lukavo škilji. Aha, kaže mu Jakov, ti si se znao naživjeti — drugima, šta bog da«. Pa je malo i ponosan na oca. Taj ti se je dizao i padao, dvaput je iznova počimao. To ti je otpornost i volja. Pa tu istu otpornost i volju osjeća i u sebi. Ako Miša samo bude pametan i htjedne, a nešto ga kao zebe, može nehtjeti lopov, previše je tvrd na pomoći... i Jakov skreće misli nanešto drugo, kako ga i suviše dugo puštaju sama da čeka, kako ne znaju reda, i da je snajka Zora prosta i glupa i najposlije neka ih sve skupa đavo nosi, on će tu još i zaspati. Trže ga struganje nečijih nogu u susjednoj sobi, nečije šuškanje i namještanje jastuka po divanu, ruka, koja se spusti na kvaku i na vratima se pojavi gospođa Zora debela i krupna kao simentalska krava, splaslih, otromboljenih obraza, bljedoće ošurene i oderane svinje u ružičastoj večernjoj haljini s izrezanim rukavima, kroz koje vise mesnate ruke kao dječja stegna.

— A mi eto imamo goste večeras, poslanik Ješa, gazda Manojlo, Dr. Kadić i drugi pa se zadržala. Ti si naš domaći. Miša će svaki čas doći, ima nekakvu sjednicu. Znaš ti njega . . . . ove večere, sva sam se usrkletila.* Šta, hoćeš li piva?

— Nisam ni znao, da je večeras kod vas urnebes?

Gospođa Zora pokuša da popravi, što ga nije pozvala, nanjuši u tome »nisam ni znao« prijekor: — Iznenada, kažem ti, skoro pred veče Mišo poruči; spremaj večeru, pa smo skoro izludili od trke. A i Beba je došla to sigurno znaš, jutros još . . . . . .

— Vidi, to mi ti prva reče —

— Pa dok dođu, možemo jedan tablić** okrenuti. Gdje su te đavolje karte, sigurno ih je Micika u kredenc ostavila, a kažem joj, bacat ću pasijans. Ne može mrcina ni jedna. A to za Bebu se gradiš, zna cijeli grad, a ti da ne znaš. Otišla je Petrovićima do njihove Jeke, znaš već djevojke, ne mogu se napri-

* Narodski izraz u Bosni: kad se ima puno posla. ** Tablić = tablonet, igra karata.

čati. Ona budala, apotekarov sin već je i buket cvijeća spremio — najfinije ruže. I kako samo divno mirišu. Doduše i djevojka je čitava dama, premda je tek u osamnaestoj, ne smijem se više zajedno s njom pokazati, odmah sam stara. I pocrnila je, izgleda kao Ciganka. Dobro joj stoji, kaže, silno se je provela. — Gospođa Zora se tajinstveno nagnu i prošapta . . . jedan se diplomat interesirao za nju. Dvije kutije bonbona i cvijeće, kupe je skoro zatrpao . . . . Karte, znala sam da je tu ostavila, u donjoj ladici.

Jakov se prijateljski osmjehnu (»ti uživaju«): — Diplomata veliš . . .

Ajde diži, veća dijeli. Pivu nije donijela, Micika.

Bogat je svakako, ali jeli mlad. Diplomati nisu mladi . . .

Da je po mojem. Međutim danas su djevojke svojeglave. Šta će joj balavci, ne mogu ni sebe hraniti. Trideseti pet godina, to je tek čovjek. — Ona opet kaže, samo sam se zabavljala, i smije se. Hoće na konzervatorij u Zagreb. Što možeš, morat ću je pustiti.

— Ti si pokupila curu, keca, malu i desetku sa popom. Mala, desetka i kec, to je trinaest. Ne znaš računati.

— Cura i kec svatovi, ostalo za miraz«.

Smijali su se. Micika (prkosne vitice) oprezno postavi boce s pivom i čaše. Primaknu čikobernicu s ukrštenim patronama. Pod bijelim, usijanim svijetlom meso gospođe Zore se je žućkasto prelijevalo kao stari papir. Opazi Jakovljev pogled, kako visi na njoj. Moram se još napudrati, reče i stade pred zidno ogledalo. Micika izađe, otšulja se u paru kuhinje: pečenje, riža, sarma, krompir, majonez. Kroz gusti dim klupčasto se motaju lica. Kućni sluga se je natezao da brzo proguta zalogaj, crveno lice nabiralo je jagodice.

Pituljicu si opet smazao, vikala je debeljuškasta, jedra kuharica, kud čas prije.

Niiisaam.

Fuj, šta lažeš, ničija vjero. Eto zadavit ćeš se.

Zvjerlav momak nadut ko kočoperan pjetlić donese šećer: Marija, ti si prava cura, ta lupi ovog lopova. Samo cvili.

— Začepi gubicu!

— Tja, ja te se ne bojim!

Preplanuo suh gorštak, što je čučao nad pečenim janjcem, zavitla krpicom od mazanja: sišla nam je i gospojica. Zbor glasova zaurlika: a Micika. Vaše preosveštenstvo, klanjao se je zvjerlavi momak, udostojali ste se sići. Pantelija okrenu se gorštaku: danas je nekako naročita.

»Ko bombon, vjere mi.« Zvjerlavi je momak uhvati oko pasa. Tanka u struku, prosto šipka. Šta nas dvoje? Micika ga gurnu: baš s tobom je li!

Ništa od tebe, Bogdane, vikali su zvjerlavom momku.

Stari kravar u kutu čačkao je nos: Samo zanovjetate, vjetrogonje. He, što velite, kažu, naš će Miša u krupnu gospodu. Poslanici nekakvi dolaze, proslavljaju nešto, a i mlada je gospojica tu. Bit će rusvaja po kući. Zna se klanvir i muzikanje. Zvjerke gazdi, a oni upeglani i zalizani njoj. Zbogom, Marija, propala si. Ko će nakuvati besposlenoj gospodi. Jedu i piju samo. Izmišljaju koješta, ajde, vele, pjevaj! A ti, narode, crkni, ako nemaš.

— Pa što ne bi uživali, kad im je bog dao, kao da i ti ne bi bio takav!

— Bog im sigurno nije dao. A ja, kakav bi bio, pravo da kažem ne znam. No, recimo, ja bih se nalokao. Šta kažete, rakije, da plivaš u njoj. A joj, mila majko, to bi tek nešto bilo, mal' mu molju. A nije kupiti dokon svijet i prenemagati se. Kao da mi je to nešto. Rakija, janjetina, žderanje.

— Ko o čemu, baba o uštipcima, pa i ti o rakiji.

Kravar se naljuti: If, a šta će mi ćilimi i cviječnjaci, elektrike i koješta. To i nije ništa. I tijesna odijela, i klanjati se. Sve je lako za paru. Ja bih se zemlje nakupovao. A rakija, to ti ide u stomak i grije. — U ustima mu se kupile sline: ne znaju, da žive, nekakve švapske besmislice kupuju, zijevaju po čitav dan — okrenu se da tko od nepoželjnih ne sluša — i nas gule.

Bogdan priđe da popravi neuspjeh kod Micike kuvarici Mariji, uhvati je za podbradak, mačji žmirkajući: — Ova je, nek' ko govori, šta hoće, bolja od rakije.

Ona se brecnu: »Sad dolaziš meni, à, kasno je.« Kućni sluga poče da se umiljava: — Samo joj ne valja, što je ljuta, kao vatra, prijeti . . .

— Pa pođera sve, što stigne, i kamen bi pojeo izjelico!

Pantelija šuška Miciki, nad uho, uvlači se sav: — Kad se raziđe sijelo, čekat ću te, bit ću budan cijelu noć. Ona je radi toga bila i došla. Otrča vjeveričjim koračićima. Djevojka u svakom pogledu zgodna. Pantelijine oči postaju buknule svjetiljke, rumeno izgaraju.

Kravar hrapavo hraknu: »Vi ste uglavnom još djeca — budale. Ne mislite o sebi, ali čuli vi, ne čuli, ja velim i to, doći će i gospodi crni petak!«

— Ajde i ti si mi nekakav prorok, rakijski!

To je duguljasta prostorija sa betonskim podom, sparna i zadimljena, kroz koju dahće i zažareno se prelijeva veliko ognjište od opeke sa zarumenjelim đerdanom od grubih, ljudskih lica, što se oko njega griju i vrzu, miris jela, kolača, pića i voća sladostrasno se uzdiže, prši i liježe po njima. Oči se sjaju kroz pušenje pare i dima kao usijane zvijezde: modre, sive, smeđe, žute, oči izgaraju kao cjepanice, titraju po pladnjevima, po tanjirima i Micika i kućni sluga ih odnose gore u trpezariju, i kako odlazi koje jelo, kako odlazi koji pladanj, s njime oči postaju sve sjajnije, sve prodirnije i svjetlije: blistava mala sunca sažižu i smrtonosno ubijaju. To je duguljasta prostorija u prizemlju jednokatnice Miše Tomaševića, kuhinja sa betonskim podom, sparna i zadimljena . . .

Djevojka sva u bijelom (bijela kapica, bijela končana bluza, bijele čarape i cipele), lice opaljeno suncem, bakarno smeđe s malo uzdignutim prčastim malim nosom, koji joj je skupa sa zelenim očima suncem prelivene trave, svjetlucavim i kao malko podmuklim davao izgled razigrane životinjice, vjetrogonjasto, ustrča uz stepenice, što su vodile u kuću s druge strane, iz bašte, hiti svoju kapicu, tašnu i suncobran u predsoblju kroz pridušene glasove iz gostinjske sobe, što joj hrupiše u uši i prođe u toaletnu

sobu. Zasta pred malim zrcalom s ladicama za češljeve, četke za kosu i neserer. Na staklenom stalku u zapahu boje za parkete blještale su bočice s kolonjskom vodom za lice, za tijelo, za kosu za uporabu prije i poslije kupanja, za osvježenje i mirisanje, bez štrcaljka i sa štrcaljkama, sa pipama i bez pipa — kutijice s puderima za svaki ten, za svako dnevno i svako godišnje doba, flakoni sa parfemima, bočice sa glicerinom, oraholom, kutijice s kremama i pomadama. Štapići s ružem, štapići za obrve. Lapis štapići. Fotografije s puderskom prašinom. Počešlja oksidiranu plavu kosu (trajna ondulacija, polagodišnje jamstvo) i osmjehnu se zadovoljna kontrastom svoje bakarne kože, zagasitog zelenila očiju i plavoće vitica. Izmaknu nekoliko koraka unatrag, steže svoje popašno, jedro tijelo strasnim ljubavničkim pogledom. U zaokretu, sa zakoračenom jednom nogom, da se je sveže i gipko odražavao nožni list, sa malo nakosim butovima oblim suknjom njoj se je sviđala ona druga djevojka iz zrcala. Da, lijepa je, reče, ako se kasnije samo ne baci na majku, lijepa kao kakav vrtoglavi, a ipak nježni step, Katarina step.

»O Bebina, ti si djeva fina«, pjevušila je i kimala samoj sebi, rastirući tanki sloj ruža po usnama i bez njega crvenim, mahala samoj sebi. Razbaca male jastučiće sa resama po širokom divanu, sklopi rastvorni »Elegante Welt«, rutavi medvjedići sa raširenim šapama i izbuljenim očicama ukočeni i neprirodni u gužvi pidžama i kućnih haljina sa cvjetićima hitro odletješe u pratnji stranog mjesta sa parkom i borovima, sa jedne razglednice. Djevojka bučno izu sportske sandale, čarape i kostim i navuče svjetlosivu, skoro srebrenastu svilenu opravu, s njom izmijeni i svoj lik: gospođica iz otmenog društva navlačila je rez na obrvama izbrijanim i tankim kao provučena dlaka iznad očiju. Slika iz modnih revija. Bila je bez prijašnje užurbanosti, bez silovite samodopadljivosti mlade zvjerke, išla čvrsto i ukrućeno prema blagovaoni.

Blagovaonica je bila već puna, nadojena govorom i žvakanjem, zveckanjem posuđa i čaša, nadždždana jelom, buteljama vina i pivskim bocama. Pocrvenjela, žuta, gojazna, mršava lica, sjajne ćele, nosovi, oči, razjapljena usta, tvrdi ovratnici, uškrob-

ljene bijele košulje, crna odijela, karirana odijela, svilene oprave zbijale su se nad velikim stolom kao šaren grozd. Ona se pokloni i sjede. Osjeti poglede, kako slijeću po njoj kao lišće, mile poput mravi i radoznalo se vrzu. Bušila su je tanka, ispitivačka rioca radoznalosti, kopkala, pa je ćutila, da se rumeni i vlaži lakim znojem nepomična poput kamenog spomenika. Ču majčin glas, blago ljutit:

— Beba, ti si, razumije se, morala zakasniti.

Zavuče se u okvir šutnje. Dolje pri dnu stola, letimično je opazila, dok je sjedala, blijeda prilika jednog mršavog mladića zabada oči u tanjir i kao silno je zabavljena sa jelom. On ju jedini nije gledao, to je znala. Možda ipak malo ispod oka. Šta hoće od nje. Čemu ovaj nijemi prezir. Ta onda prije dvije godine, kad je u šljiviku dala poljubac maturantu Miškoviću, sadanjem instruktoru njezina brata sedmogimnazijalca, bilo je samo šala, glupost šesnaestgodišnje djevojčice, koja želi događaja, pa ma s kim god. I ljeto je onda bilo — svježe i zeleno. Zašto ga je ova luda mama samo pozvala. Ona ništa ne zna. A on je i ponosan, otkako ga je počela izbjegavati, ne govori joj ništa, uljudno se sklanja s puta, samo katkad mimohodno sijevne u očima nijemo pitanje: zar tako? Da mu rekne, praljinom sinu. Zašto dosađuje svojom jadnom ličnošću. Između njih nema ništa i nije nikad ništa ni bilo. — Jela je mehanički kao navinuti automat.

Ptičja kukasta glava sreskog agronoma nadnosila se je i govorila: »Dakako, vidim vas prvi puta, ali ono što su mi o vama rekli, daleko nadmašujete. Najdivniji izum ovoga mjesta. Šteta.

Nasuprot njoj Jakov hvata rastreseno odlomke razgovora poslanika Ješe, leptir mašna, krupna mesnata gromada, bas koji tutnji, i svoga brata Miše, solidno građenog, zejtinasto uljudnog sa prijaznim nasmiješenim očima malog umiljatog djeteta, kome su poklonili kolač, i koje očekuje, da će za svoju umiljatost, taktičnost i dobro, svima ugodno vladanje dobiti uskoro i drugi — i vreba neprimjetno trenutak da ga uhvati nasamo i rekne riječcu, dvije o onom, radi čega je došao. Istina ovaj mu dar-mar i strka naročito ne prijaju. On je pomalo nestrpljiv i čini mu se da će morati to odgoditi do sutra, ali s druge strane čini mu se

opet, da je upravo večeras prilika vrlo zgodna. (Samo kako da je se dočepa), jer je brat Miša vrlo veseo, naročito raspoložen i kao sav se topi i rasplinjuje. Poslanik Ješa i Miša, dok govore, promatraju se sa međusobnim zadovoljstvom i kao da uživaju u sebi, između riječi osjeća se, gdje kažu »no mi smo ti, brate, pametni ljudi i zanimljivi, znamo, što hoćemo,« a fraze dotle lete:

— Pozitivan rad za narodno dobro, mora biti glavna misao svakog javnog radnika. Nadam se, da se i vi slažete u tom pitanju sa mnom. Realno gledanje na stvari — —

— Svakako. Na jednom tako odgovornom položaju, službe narodu, službe ovoj općini i mome rodnom mjestu.

— U tom slučaju imat ćemo čitav općinski odbor za sobom. Veliki javni radovi, zajam za kanalizaciju, provođenje melioracija na močvarnom zemljištu, podizanje novog nasipa, sve će to pridonijeti još većem procvatu i boljitku našeg mjesta. A onda privredni interesi su zadovoljeni reformama na tržištu i udovoljavanjem svih zahtjeva privrednog svijeta.

Gazda Manojlo, duguljasta dinja-glava, četnički zasukani brkovi, glavna politička i privredna ličnost u gradiću odobrovoljeno kima: »Mislim, da ćemo se sporazumjeti — kaže, kratko i odsječeno. Doktor Kadić, ćela sa par čuperaka, žuto limun-lice izgleda u tom razgovoru kao prirepak, koji samo potvrđuje: dà, dà, dà, i svijestan svoje uloge mahanja, ogleda se okolo blještavim očima. Sreski sudac i apotekar slušaju opet čiča Iliju predsjednika upravnog odbora Zemljoradničke banke, i smiju se širokim dobrodušnim smijehom, da im se tresu vilice, dok se iznosi crna kava i vino ponova nalijeva u čaše. Surla novoga gradskog liječnika, gojazna mladića u tridesetim, umiljato se izdužuje prema kćeri gazda Manojla dežmekasto okrugloj i zarumenjeloj poput vruće, istom popržene knedle. Ona, važna svog položaja najbogatije udavače u gradiću, mirno se smješka: »to ti mojim novcima gučeš, a ne meni,« ogleda joj se na licu, dok ga lupka kašičicom od šećera po prstima. Gospođa Zora i apotekarica mliječna sa nježnim telećim očima ponosno gledaju na svoje muževe, blažene u ovoj prijatnoj atmoseri izobilja, popijenog alkohola i

draškastog mirisa kave i duhanskog dima. Riječi se kližu i zvone kao saonice po božićnjem snijegu:

— Crne kave ispeći ne znaju. Iznose ti nekakvu cikoriju ili gustiš. Uopće čim prijeđeš Savu, pljuni, što ćeš je popiti.

— Sa šljivama je slabo. Gusjenice. Dakako, seljak je glup. On se ne brine ni za što. Onda poslije kuka i svi su mu krivi. A o gusjenicama mu se vječno priča i o štitastoj uši. He, kaže seljo, to su ti, brate, ova gospoda izplanirala, nekakva uš da jede šljive. A ona rodi ili ne rodi, je li braćo.

Bučan, groktav smijeh. Staklo čaša odzvanja škriputavo i muklo. Iza propora zvonko krekeču žabe kao mali praporci, kroz okna ulazi miris noći i bašte, drveća, lijeha sa cvijećem i džbunova sa ružama.

— Naprosto sam sretan, da vas vidim u našoj sredini. Ništa više. Riječi su suvišne.

— A, da prijeđemo na konjak?

— Potpora reda i oslonac zakonitosti u zemlji.

— Živio! — Novi gradonačelnik. — Naše dijete.

— Uostalom, kako ko hoće, ja ostajem kod vina.

— Ponavljam: seljak je glup, to je bar jasno. I to glup u višem smislu. Njega, recimo, ne ćeš prevariti za jedno jaje ili kilu kukuruza. Ali kad je što uraditi, popraviti ili usavršiti, brinuti se za budućnost, on ni makac. Ne će napretka, htio bi stajati na jednom mjestu, a vrijeme ide i pregazi ga. Za njega je bio najbolji aga i beg, obadvojica su bila trutovi. I glupi, što je glavno. Na njih je svaljivao nedaće. Ukini desetinu i kmetstvo, kaže, pa ćeš vidjeti. Pa šta je bilo, ore još drvenim plugom i gore mu je nego prije. Za rakiju je on i mehane, obješene komade. Ali racionalno iskorišćavanje zemljišta sredstvima moderne tehnike, njemu su mrske riječi. Zato propada...

— Ubio ga je zelenaš i dugovi.

— Ukidanje zemljoradničkih dugova nameće se samo po sebi. Ali ni tim mu pomoći ne ćeš, njega bi trebalo silom natjeravati.

— Narod je ipak ona sila, koja nas održava i rad za njega...

— Narod gomila bezvoljnika i slabića, stado. Pastiri su glavno, onda možeš s njim čuda počiniti.

— Smijat ćete se, onaj Bošković. Žena mu je, eto, radila u nekakvom poduzeću, šta li. Bila je u očekivanju...

— A za slatko od šljiva najbolje je odmah, kako se oguli, sumporisati. Budu žute kao spužva.

Poslanik Ješa, gazda Manojlo, Dr. Kadić i brat Mišo podigoše se i uputiše u jednu od sporednih soba. Mišo dade znak ženi: »pazi, da nas ko ne uzsmeta.« »Dakle« upita gazda Manojlo, dok su palili cigarete. Njegova dinja-glava se uzduživala. Poslanik Ješa ne trepnu: »U pitanju je Posavska izvozna banka.« Izdrža hrabro gazda Manojlo sjekirasti pogled. Vrhovi cigareta su se žarili kao zadak krijesnice u granju. Dim se sve više izvijao. »Akcije moraju da padnu, dok Mišo ne bude izabran za načelnika, tako da svi polete otresti ih se čim prije.« »Vrlo dobro, reče gazda Manojlo, »ali ja ne vidim, kako ćemo im popeti poslije kurs. Doći odmah sa parcelacijom, značilo bi izazvati bijes javnosti, skandal i koješta.« Brat Mišo se umiješa: »u taj trenutak opće panike doktor Kadić će tražiti, da se zaštite interesi građanstva, uime etičkih, moralnih i privrednih razloga preko »Posavskog vijesnika«, razumije se. Već imamo sva ta piskarala. Afera će pući i mi ćemo doći kao spasioci. Predložit ću u vijeću, da se banka sanira, općina će skočiti u pomoć. Angažirali smo i dopisnika velikih listova. Kurs će skočiti za 100 posto i više, mi dobijamo razliku i možemo se uvijek lupnuti u grudi, da smo spasili građanstvo velike neugodnosti i propasti. U kratko moralno i materijalno.

— A podjela?

»Četiri četvrtine. Vi i gospodin Ješa po jednu, ja i Kadić zajedno jednu, ostalo za reprezentaciju. Samo pazite na pravovremenu kupnju. Osnivamo najposlije odmah konzorcij za saniranje »Izvozne banke«. »Točno«. Miša je objašnjavao: »podizanje novog nasipa možemo tada prepustiti našim zaslužnim ljudima. Jedan dio poslova, razumije se, da rezerviramo sebi. Zemljišta nam već sada stoje na raspoloženju i onaj maloprijašnji ključ smatram da je najpodesniji. Međutim, ako tko od vas — i njegove

pametne oči umiljatog dječaka preliše se dobrotom i spremnošću krajnjeg požrtvovanja — traži posebne ustupke u drugim pitanjima, uvijek se može naći čvrsta baza.« Podiže glas: »uvijek opća dobrobit, korisnost za sve, to je moja misao vodilica.« — »I naša,« rekoše ostala trojica, da ne bi bio pred njima. Dotada tvrde oči gazda Manojla se razblažiše. Miša se požuri da ih sasma pridobije za se: »a kao načelnik ovoga grada ja ću uvijek nastojati, da se pravedni interesi, interesi onih, koji su najviše učinili i podnijeli žrtava za njegovo dobro i napredak, uvijek bez oklijevanja zadovolje. Mislim, da ćemo to biti mi...«

Gazda Manojlo ustade i pruži mu ruku: »moja ti je potpora osigurana,« nakašlja se prema ostalim. »Susresti ovako lijepe misli kod jednog još mladog čovjeka, danas je prilična rijetkost. Čvrstina karaktera i volja učinile su od mene ono, što sam sada. Tu čvrstinu i volju ima i naš Mišo. Nadam se, da ćemo mu u najskorije vrijeme moći čestitati novi položaj, koji on svakako od sviju u našem mjestu zaslužuje. Oni, koji su samnom bit će i s njime,« dinja na njegovu vratu je treptala, lukavo zaškilji: »sam opet Mišo me dobro zna. Uvijek u slozi i miru,« davao je do znanja, ako pokušaš kasnije, da prevariš i mrdaš, zdrobit ću te. Miša se pokloni, »stari lopov« mislio je »prijeti«. — Poslanik Ješa doda, da ga popuni: »pomoć krugova, kojim pripadam, izvan svake je sumnje. Ovo lijepo mjestance će uskoro procvasti, plodovi toga procvata pokazat će svu brigu i pažnju onih, koji su tome pridonijeli. Doktor Kadić pobrinut će se za naklonost javnosti.« — Ovaj zamaha repom: »da, ona vam stoji na raspoloženju.«

»Ostaju samo pitanja, čisto tehničke prirode, ali ona su drugorazredna,« započe Miša, »kad imam vaš općeniti pristanak. Gospodin Ješa je nadošao na tu ideju, da bih trebao biti biran, i ja sam se odazvao općem zahtjevu, uvijek spreman uložiti svoje skromne sile onamo, gdje sam potreban. Sada kad je i gazda Manojlo za to, suvišni su svi daljni razgovori.«

»Da, i mogli bi se vratiti ostalim,« reče gazda Manojlo, gaseći cigaretu, »da ne bi bila suviše čudna naša odsutnost — —

»Oj djevojko ubila te tuga
moli majku, da ti budem sluga.«

Mliječna apotekarica se njihala nad klavirom, a teleće oči su joj se sklapale. Unjkavi glas čiča Ilije je hrapavo pratio. Gospođa Zora je mahala rumenom zastavom svojih mesnatih ruku. Gradski liječnik dodirivao je koljenima Milevu gazda Manojlovu kćer i pijano priznavao: »oduševljen sam, ovaj struk i ručice«, njeno rumeno, jedro lice palilo se, vatra njegova dodira plamsala je šiktavo u njoj. Branila se nemarno i mlohavo: »kao pristojan čovjek ne bi ste smjeli biti takav. Nasrćete!« — »Pristojnost, ne priznajem je, pristajem da budem svinja radi vas.« Hohotali su se mazno i pridušeno. Apotekar i sudac na drugom kraju sobe uzrujavali se:

— Inteligentan čovjek ne smije vjerovati u snove, to vam kažem.

— Nikada. Sanjao sam tih dana neprestano mutne vode. Sijerne već, a onda blatne, valjaju se i valjaju, poplave nekakve i čitav san je mučan i kalovit. Onda ribe, ribetine zapravo. Zatim mi je zub ispao, zdrav zub i boli. Već sam se bojao za sebe. I tek mi javiše, umro ti je otac. Ima tu nečega, u snu...

Jakov se na vratima upopriječi pred Mišu »valjda su gotovi« — »jednom bih i ja mogao doći na red.« Odvuče ga na stranu. — »Šta, može li se čestitati?« — upita, kad mu vidje mjesečavo okruglo zadovoljno lice. »Tajna«, metnu Mišo prst na usta. »A šta ti?...

— No eto vrebam te cijelo veče — poče Jakov brzo i sa šapatom govoriti, — posao, prilika. Moraš mi pomoći, iz tvoje kese ne će zapravo, — dometnu hitro, kad vidje, kako mu se oči mršte, — mislim, da i ti smatraš, da ne ću valjda vječito ovdje sjedjeti. I sad je čas... primio sam popodne cirkular, Posilović iz Zagreba je otpušten, Habunek iz Beograda odlazi u Vrim i dakako misao...

— Ali kakve ja veze imam s tim vašim unutrašnjim prilikama? To je stvar same tvrtke.

— Čekaj. Ako su prazne dvije glavne filijale, tada ja moram dobiti jednu. Kako pitat ćeš, e, eto, u tome je plan. Moram pokazati rezultate, a ja ih nemam. Nije da se ne trudim, ali svijet ne kupuje onoliko, koliko bi trebalo. Kad bih pokazao, da sam uspješno radio, preporučio bih se onima gore za promaknuće. Trebam imati premiju za ljetnu sezonu. A tu možeš samo ti i niko drugi. Razumiješ li? Treba da mi otkupiš ostatak lagera gumene robe za kantine i špiritušu. Osamstopedeset pari ukupno. Imam odobreno sniženje cijena na 69 i 49 dinara. U tome slučaju imam 75 posto za premiju od proračuna, a premija se dobiva već iznad 50 posto.

— A kud ću ja s tolikim cipelama, deder to ti meni reci?

— Kantine. Nabavljačke zadruge namještenika i radnika. Ti ih sa svoga položaja možeš natjerati, da kupe. Iz tvog džepa nije izišao ni dinar, a mene si progurao. Ta ovo je skoro potpuno sigurno, da ću u ovim prilikama, s premijom u rukama dobiti ili jednu ili drugu podružnicu. A tek kad čuju za načelstvo, sigurni ljudi... a tamo kad već jednom sjedim, pare ću namlatiti, ta i ovaj Posilović nije onako od šale izletio.

Brat Mišo je lukavac. Psihološke finese su glavna karakterna crta brata Miše. Smješio se: — Pa pomoći ću ti, brat si mi, kupit će oni već tih 850 pari, i ti ćeš imati premiju. A ako ne kupe nabavljačke zadruge, kupit će izborni komitet. Vidio je već gomile sirotinje, jadnike s periferije, kako viču po gradiću u novim platnenim cipelama: »Živio Mišo Tomaševič,« pa zadovoljno potapša brata: »stvar je u redu, ne brini«, a u sebi dodade, »a platit će svakako gazda Manojlo i družina.« Brat Mišo je lukavac. Psihološke finese...

Jakovu su ruke drhtale, kad je Mišo opet otišao gazda Manojlu, poslaniku Ješi i ostalim. Po leđima je osjećao svrbljivu jezu hladnu i klizavu kao čupkavo promicanje sitnih dašaka turobnih i titravih. Onda buknu oduševljenje kao zapaljen plast sijena. Požar! Htio ga je gasiti. Vino. Rakija. Bio je žedan. Kakva klepetala ovaj agronom i Beba. Puni priča kao kese s konfetima papirića. I svi ostali brbljaju. On i Miša. Jeste. I gazda Manojlo, poslanik Ješa. Sve ostalo ništa. Pijesak. Brašno. Riječi.

Riječi. Veliki osvijetljeni izlozi. Promet. Mušterije. Dame, damice. Gospoda sa štapovima. Trideset godina slušam ja te tri proklete riječi: šljive, krmci, kukuruz, a tada, tada ću moći reći: »Slušao sam« i ne ću slagati. Pođe prema blagovaonici.

A tu za stolom s nepokupljenim tanjirima i posuđem, u strašnom neredu i zbrki ostataka jela, ubrusa, opušaka, kavenih šoljica, izmrljanog stolnjaka i ispremješanih stolaca sjedio je đak Mišković, ukočeno, podnimljenih ruku, duhom nenazočna pogleda. Bili su ga zaboravili, nije se nikud ni micao. Najposlije, tako je i najbolje. Sjedio i buljio preda se, na blijedom, oštrom licu s izbočenom bradom ocrtavao se neiskazani jad i umor. Malo prije bila je unišla jedna djevojka, on je znao po hodu, tko je, ali se nije pomaknuo, nije svratio pogleda sa široke vinske mrlje, koja mu je titrala pred očima. Djevojka je došla, da naredi služinčadi, da pospremi stol, i zastala je na pragu. Vidio joj je sjenu kako podrhtuje i nemirno se duži. Onda mu je prišla: »Htio si govoriti sa mnom,« rekla je gledajući ga iskosa. On ju je osjećao bronzanu, lijepu, jedru. Gledao praznu kao kutiju, besćutnu kao pribor za manikiranje; male pile za svrdlanje, škarice. Besmislena je i hladna kao blijeda zvijezda, što se vani u noći njiše nad gradićem i pada sa svijetlom na krovove. Drvena kao igračka. Djevojka od papira, od ličila za lice, svile, pidžama i finih cigareta u pozlaćenim dozama. Šta on ima s njom, šta on uopće veze sa ovim svim, tom provincijskom raskoši i gluposti. Odgovorio je mirno i začuđeno: »Ne, Beba, ja nemam s tobom šta da razgovaram.« Ona se onda nasmijala i otišla, lakim njišućim se koracima.

»Da joj je rekao, da je došao u ovu kuću, da se oprosti sa zabludama mladosti i prošlošću, ona ne bi shvatila. Historije radi. I ovo, što je večeras došao, pomislila je, da hoće da moli. Eh, a on je davno sa svim raskrstio. Ta nije ni on toliko nepriseban, a da ne opazi, kako se je prepala, kako je strašno sada peče ona ludorija puberteta. Ta on je njen grijeh zapravo. I s kim još, sa sinom seke Perse, gradske pralje, da joj počne ljubavna povijest. Nečuveno. A oni pričaju o plažama, o novim kućama, o auto izletima, nasipima, narodnom dobru i, sotona ga.

Nepoznati nizozemski umjetnik oko polovine XIX stoljeća — *Vrata na Dioklecijanovoj palači u Splitu*

znao, šta. Ova zadrigla, sramna lica, ove gadne njuške. I on među njima, nikada. On je praljin sin, oni ga preziru i milostivo gledaju ti skorojevići. Otišli su u salon, a nisu se ni sjetili, da ga pozovu. Ta on je, zaboga, instruktor. Kud i da spada u ovo društvo.«

I ne spada. Nije davno, što je siledžija Turčin na bijesnom hatu, zulumćar aga i beg na razigranom konju provaljivao u prizemnicu sirotinje raje, u zemljanu kolibicu kmeta Marka ili Ive, osvijetljenu luči ili lojanicom, sa čađavim ognjištem, mrkim drvenim gredama i rupom na krovu mjesto dimnjaka. Dojahivao je Turčin pred kuću, drao se, merkao ispod oka mlade snaše i žderao masne pite pečene na kravijem maslu, kupio harač i napastovao uzgred djevojke. I kmet se klanjao, puzao pred kandžijom i šutio, a bijes, mržnja praiskonska ostajala u dnu srca, kao guja prisojkinja, što spava. Onda je došao lopov Švabo s kuferom u ruci, u kojem je nosio kulturu: raskošne bordele, veneričke bolesti, poreze i mržnju. U drugoj je bila i opet kandžija. Samo što je ovaj imao rukavice. I tako su blagoslovili ovu zemlju, ovog napaćenog jadnog kmeta Marka ili Ivu sa civilizacijom. Pred kućom mjesto bega sjedi poreski egzekutor, plijeni i merka mlade snaše, a kmet puzi i savija se. I sve je isto. Pa je nestalo i Švabe. Nestalo ga kao dima, kao zle more i došao je domaći sin, gazda i zelenaš, bankar i trgovčić i ostala kojekakva žgadija. Tvoj sin kmete Marko, Ivo i Hasane. Rad za narod, opće dobro, pritisni i oguli. Kandžija kao i uvijek puca i kmet se savija, samo što je sad udarac od rodne ruke, više boli. Oj Bosno! Gazda Manojli, Ješe, Miše, Kadići. Ljudi zaslužni za tvoje dobro.

Tada je unišao Jakov i prišao komodi s buteljama, istrusio čašicu. Mišković se je trgnuo iz zanosa i pozorno ga motrio. I najedamput, što se često dešava osamljenim, zapostavljenim ljudima, koje more teške, tmurne misli, on je zaželio, da se razgovori, da rekne ta svoja unutrašnja prokuhavanja još kojem ljudskom biću, da mu se ispovjedi, premda je negdje u sebi dobro znao, da će ga popljuvati i ismijati, da će slegnuti ramenima i reći koješta. Ali Mišković je bio u takvu stanju, da bi se izgo-

vorio i kakvom kamenu, a ne Jakovu Tomaševiću, koga vrlo slabo zna, i u životu je s njim progovorio svega nekoliko riječi.

— Gospodine, — obratio se on Jakovu nekako naročito toplo i povjerljivo, — znate li vi onu pjesmu »A joj Bosno, sirotice kleta?« Znate. Eto ja sam sjedio ovdje i mislio o toj pjesmi, o suncu, koje nad njom davno već ne šeta, o gustim pomrčinama, koje su je obuzele. Jeste, guste su pomrčine pale na nju, a mi skrštenih ruku gledamo, kako spava i propada u tami. Civilizacija, radio, gramofon, standard roba, procenat, profit, Europa. Nije stvar u tome, u vjekovnoj zapuštenosti, u robovanju je stvar gospodine! Malo prije su gospoda ovdje, i on mahnu rukom prema salonu, u kome je brenčao klavir i smijeh, — ružila seljaka, i rekla, da je glup i natražan, da je nečist i stoka. Ulij mu svijetlo u glavu, okupaj ga, podigni, osiguraj mu bolju egzistenciju. Ta njega su uvijek tukli, gospodine, i kako bi mogao drugačiji biti. Kažite to vi meni. Varaju ga, da se brinu za njega, a ovamo i dušu bi mu ispili, kad bi mogli. Pa mu se još i rugaju. Jest, treba raditi za narod, ali kako ... pošteno sa svijetlim, čistim namjerama, da mu pomogneš, da bude i on čovjek a ne rdjetina, ta njega svi iskorišćuju, kao lješinari su ga popali. I ako ne ćemo sami da se trgnemo, da mu priđemo, trgnut će se on sam. Ja u to vjerujem, to me još i jedino drži na svijetu, ta vjera u probuđenje, gospodine! Bosna spava, ali kad se probudi i progleda! Kad se osvijesti kmet Marko i Ivo!

— Čemu to, — gleda ga Jakov, — šta se mene tiče nekakva Bosna u pomrčini. Kmetovi i ostala bagaža. Seljak je lopov, pa ti govorio, šta hoćeš. Uspjeh, uspjeh i nema pomrčine, nema ničega. Šta, trideset sam godina slušao ja tri riječi: šljive, krmci, kukuruz i više ne ću; hoću da reknem — slušao sam. A Bosna neka spava. Šta joj drugo i preostaje! Samo, ovaj mladić, ovaj seka Persin sin izgleda, da je trešten pijan ...«

Reče: »a krpicu mokru na glavu da vam donesem, šta velite?«

Ali mladić nije bio pijan, podigao se i izišao kao postiđen, pošao u noć, dok ga je Jakov u čudu posmatrao. Tama je bila vani nabujala krošnjama drveća i mirisom lišća, što je slijetalo.

Kroz granje i rešetke ograda odražavalo se svijetlo iz soba Miše Tomaševića, bijelo i prelomljeno otkrivajući plodove po voćkama. Sa zvucima klavira preplitalo se je zrikanje popaca, žabe, šumovi i komešanje noći iz bašta, džbunova i zelenih živica u jasna, srebrena zvonca. Mišković je išao. Mjesec je putovao s njim, krvavo rumena tepsija nad krovovima, nad njegovim ramenima.

Dok je u blagovaonici još stajao Jakov i čudio se. Prišao je onda opet komodi, natočio čašicu — na eto, govorio je, pijan po svoj prilici nije, ne tetura, ali je budala, što je još gore — i uputio se salonu.

ANTONIJA KASSOWITZ-CVIJIĆ, ZAGREB

PRVE JAVNE POZORNICE U ZAGREBU GODINE 1780—1800

U posljednjim decenijima 18. vijeka, kad je đačka mladež u Sjemeništu i Plemićkom konviktu oduševljeno priređivala kajkavske predstave, na Gričkim se Goricama pojavila njemačka čedna putnička »šmira«. Ona je za svoje teatarsko »agiranje« instinktivno nanjušila najprikladnije mjesto u najstarijoj varoškoj pivovari u Pivarskoj vulici (sada br. 4) među stolovima doseljenih njemačkih meštara, koji se još nisu bili privikli hrvatskoj »gorici«. Prije no što je tu prizemnicu prekupila časna vdova Geršakica (1816.), te ju tu podigla na jedan kat, bila je tamo skromna gostionica sa dva prozora na ulicu, »s gornom i dolnom boltom« (tavan i podrum), u njoj dugački stolovi i teške orahove stolice, »šank« sa pisanim srabljivcima, svijećnjacima, lulama i okresačima, a do zida oveliki podium za teater. Taj preskromni umjetnički milieu bio je oko god. 1780. zacijelo stilski nalik na prvobitni Shakespeare-ov. Bit će da je imao i teatersku pozadinu, bijelu plahtu za iluziju vedra dana i zelenu za gustu šumu, i da su se dobroćudni majstori viđenih cehova ovdje svake subote i nedjelje u večer izvrsno zabavljali i grohotom smijali grotesknim scenama s ljubakanjem i umorstvima, kad bi iz grudi glumaca mjesto krvi protekla sipka pilovina. Poslije ponoći znala se ovamo svratiti otmjeno odjevena gospoda, kojima bi majstori, skinuvši šešire, smjesta prepuštali začasna mjesta na čelo stola, a guslači bi i harmonikaši žustrije zahvatili u glazbala, da prate pjev primadone, najčešće dobrano ocvale gospođe direktorice družine.

U spisima varoških sesija od god. 1780. (grad. arhiv u drž.) nalazimo prvi konkretni slučaj ovakva stranog komedijaša, kad se pojavio Unger, komičar iz Graza, ponesavši sa sobom za svoju reputaciju uvjerljive preporuke o »svojoj ćudorednosti, uzornoj skromnosti, savjesnosti i točnom plaćanju svih pristojba«. Njegov je prvi nastup pred Caput magistratis potpuno odgovarao opisu, zato je Nijemac odmah stekao dozvolu, da u »Präuer Gasse« izvodi svoje Comedias et ludos, ali uz uvjet, da svake večeri plati štibru od 1 fr. srebra. Ipak je njegova sreća bila kratka. Dne 22. stud. 1780. preminu carica Marija Terezija, pa je u čitavoj monarkiji nastupila odulja korota. I u Varoškoj su pivnici umukli smijeh i šala, a među stolovima čitali se i stojeći slušali žalobni izlivi prigodnih pjesnika, njihovi »Trauerreden« ili »Gefühle der tiefsten Trauer gelegentlich des Ablebens der gütigsten Landesmutter.« Unger, ne mogavši dočekati, dok se lojalni Zagrepčani otresu svoje oficijelne žalosti, uprti bisage, položi u varošku kasu 10 fr., i povrh toga 17 krajcara za varoškog bubnjara, koji je njegove predstave po ulicama objavljivao, te krene dalje. Nakon njega se komedijaške družine opet često izmjenjivale sve dotle, dok nije nova kaptolska pivovarnica otela varoškoj svojom jakom konkurencijom prvenstvo. Od one prijatne prizemnice, koja se kasnije gizdavo pogospodila, preostalo je jedino plačljivo zvonce u veži, kojega tanka žica još uvijek seže do tmurnog dvorišta, a ostala su i masivna vrata do širokog ulaza u »dolnu boltu«. — — —

U oči velikog Kraljevskog sajma od god. 1784. uđe u ljetnu arenu na Harmici (Jelačićev trg) brojna njemačka družina direktora Ignatza Bartscha. I taj se ponajprije službouljudno pokloni gospodinu varoškom čeoniku (načelniku, sucu), objavljujući svoje nove bečke komedije, svoj pjevački i glumački zbor i grupu francuskog baleta. Njegove su isprave također bile korektne, što više, rudarski magistrat u Judenburgu izdao je svjedodžbu, da je Bartschova glumačka družina jedna od najboljih u austrijskim pokrajinama. Gosp. čeonik primi sve to do ugodnog znanja nadajući se, da će Zagrepčani opet jednom pomirisati golicavi bečki parfum, što je u malenom gradu sa svojih 690 kuća, ne računajući amo seoske kajšice u Gornjoj Villiczi, bio rijedak događaj. No Bartsch je imao vrlo neugodnog kompanjona, glumca i šurjaka Ernsta Kuhne-a, čije je nekorektnosti ova neobično solidna družina bolno osjećala. U njoj su bili i neki kasnije uvaženi glumci, poput popularnog komičara i ekstempo-

riste svjetskog glasa, Burghuebera, koji je sajamskog »Kasperla« podigao do klasičnosti. Uz njega je bio ondje i elegantni plesač i baletni i baletni meštar Brochard sa ženom Elizabetom, silfidičkom plesačicom, koja je za družbina gostovanja u Bjelovaru sav svoj bogati nakit založila kod općine, da jadnike spase od dugova i rešta. Njeno je prenježno tijelo god. 1785. sahranjeno na Jurjevskom groblju u Zagrebu.

Plemići i više zagrebačko građanstvo, zadojeno njemštinom, rado je pohađalo Bartschove predstave, ali im je dohodak ipak bio premalen, a da bi pokrio troškove za toliku družinu. Pogotovo otkad je biskupski ordinarijat izdao strogu opomenu, da se u subotu, dakle najunosnije veče, ne smije glumiti, jer pučanstvo onda nije ispavano ni sabrano za nedjeljnu sv. misu i propovijed. Povrh toga je one jeseni prerano zahladilo, a premda je Bartsch točno plaćao varoši 15 kr. po večeri za loženje, ipak je posjet bivao sve slabiji. Međutim se gomilala nevolja na nevolju, a dugovi na dugove, dok nedužni pothvatnik napokon po zakonu nije došao u buharu. Zaprepašteni glumci, da izbave svog omiljelog ravnatelja, ponude magistratu u zalog teatersku garderobu i rekvizite, ali je sve bilo premalo. U to stupi pred varoškog suca gosp. Babochaya najmlađi glumac, Rupert Ferk, te mu se ponudi, da bi ostatak Bartschova duga od 22 fr. uzeo na svoju dušu, ako bi mu se povjerila služba varoškog noćobdije. Ta čudna ponuda bude u sesiji primljena, pak je tankoćutni mladić svake noći, doklegod mu se od plaćice pomalo odbijala jamčevina, zakukuljen crnim plaštem i noseći veliki lampaš i tešku helebardu, obilazio tijesnim gričkim ulicama, i u isti mah duvajući u starinski rog i pjevajući otegnutu pjesmu o odbijenim satovima, glumio svoju najveću i najidealniju ulogu.

Kad se Bartsch riješio sramotnog rešta, ponudi šurjaku Kuhne-u ravnateljstvo, a on se, kao za pokoru, sam degradirao do jednostavnog člana družine i vršio za sedmičku nagradu od 5 fr. sve umjetničke i tehničke poslove, pa i glumio i šaptao. Naskoro je uvidio, da je njegova požrtvovnost pretjerana, jer se Kuhne, preuzevši vodstvo, ispoljio kao prosti varalica, koji će ih sve redom dovesti do prosjačkog štapa. Zato Bartsch zatraži

od općine (17. siječ. 1875.), da se nad teaterskom imovinom proglasi sekvestar. Međutim su zagrebački plemići, njegovi poštivači, da ga spasu, na brzu ruku sabrali 100 zlatnih dukata, te ih uz priloženo njemačko pismo anonimno poslali na upravu teatra. To pismo glasi u prijevodu:

Gospodi pothvatnicima ovomjesne glumačke družine! Gospodo! Po svoj prilici prihodi ne odgovaraju Vašim nadama. Ovdješnje plemstvo, koje je izostalo od predstava, ne može da kraj tuđe štete ostane ravnodušno i prekrštenih ruku. Primite stoga priloženih 100 dukata kao dokaz našeg mišljenja i nemojte se ničega plašiti, već Vašu spremu posvetite običnim marom i nadalje općinstvu.

U Zagrebu dana 20. siječnja 1785.

Nesretnim slučajem pade ta vrećica dukata u ruke Kuhne-ove, a ovaj s njome odmagli prema sjeveru. Ali ga već u Optuju ulovi prepredeni zagrebački pandur Ivan Kerpan, te ga pobjedonosno »pod Schliessama« dovede pred varoškoga suca, da mu »hudo odrapi kaznu«. Ova se tragikomedija svrši doličnom moralnom nagradom. Bartsch dobi od varoši licencu, da opet pod svojim imenom upravlja teatrom, što više, podmaršal de Vins i namjesnik banske časti, grof Szecheny, omoguće mu, da se njegov teater privremeno preseli u dvoranu refektorija napuštenog samostana Klarisa (Opatička ul. 20, financ. ravn.). Za neko se vrijeme Bartsch s Brochardom vratio u Beč, društvo se razišlo, ipak se pojedinci po više puta navratiše k nam s drugim pothvatnicima. (E. Laszowski u »Narod. Starina« knj. X., ukratko iz akata grad. arhiva god. 1784—1816.).

Još tamo iz terezijanske soldačke vladavine, a pogotovo otkad je Josip II. god. 1775. bio pohodio Zagreb, bečka je centralna vlada sve upornije nastojala, da inojezične narode u sklopu monarkije, dakle u najvećem broju Slavene, potpuno germanizira. Osim pomiješanih škola i dikasterijalnih ureda, koji se moradoše odreći viševjekovnog latinskog uredovanja, bilo je najjače sredstvo upravo kazalište, što je svojim živim, direktnim kontaktom s građanstvom u svako doba bilo najjasniji odraz političkih i društvenih prilika. Pa tako je bilo i u prvim kazalištima u

Zagrebu, koja su svoj korijen uhvatila u jozefinsko doba, a povrh toga ih zapljuskivali prevratni valovi francuske revolucije. Tom se našem društvu, koje je tekar prokljuvalo koru svoje primitivnosti, pričinilo kazalište rajem svih delicija, i tako je ono postalo duševnom potrebom ove sredine. U doba bez tradicije narodne književnosti svjetskoga značaja razvio se i mogao se razviti u Zagrebu dakako samo njemački teater. A premda je, bar u Zagrebu, bila sablazan, ako se svećenik pojavi u kazalištu, to vidimo u bečkom Burgtheatru našeg opata Krizmanića, uvaženog prevodioca Miltona i Shakespeare-a, dok je sjaj zagrebačkog njemačkog teatra privlačio našeg kajkavskog komediografa Tita Brezovačkoga, pa zato ga u svom izvještaju (1801. o Stubičkoj koroni) prekorava kanonički vizitator Mirko Raffay, što polazi javne predstave. A ipak bez ovoga njemačkog teatra staroga Zagreba ne bi bilo ni »Grabancijaša« ni »Diogeneša«.

S druge strane imao je car Josip II. na umu, da njemačkim kulturnim teatrom daje moćan poticaj za civilizatorno prosvjetljivanje svojih naroda. Među austrijskim vladarima bio je on prvi, koji je s prezrenog glumačkog staleža skinuo plašt bohêmskog odiuma, te ga podigao do umjetničkog poziva. Stoga je napadno favorizirao glumce bečkog dvorskog teatra, često polazio njihove pokuse, učestvovao u režiranju, što više pozivao ih u goste na svoje intimne »Kammerabende«, gdje se njegovala odlična glazba i gluma. U tome ga nisu sprečavala ni česta spočitavinja majke-carice, koja bi prezirno znala reći: »Dobro odgojen čovjek ne će u društvu nikada spomenuti ime aktera. On mu može doduše pljeskati, ali čim je izašao iz teatra, mora sva imena glumaca izbaciti iz memorije — kao rabljeni papirić bonbona.«

Štogod se zabavno događalo u carskom Beču, naši su mogućnici, čestiti gosti dvora, rado presađivali u mali pitomi Zagreb. Careva neobično topla simpatija za teater pobudila i njih, da kod kuće osnuju stalnu pozornicu. No nigdje nije bilo zgodnog mjesta. Tad im zape oko o Akademiju na trgu sv. Katarine, gdje bi se spretnim krparenjem i nekim adaptacijama svečane dvorane moglo stvoriti pristojno mjesto za predstave, koncerte i plesove. Počam od jeseni god. 1785. ovaj je plan sve više zanimao više društvo, pa se Pavao Thausz, zamjenik zagreb. podžupana Komarony-a, po nalogu Ballasse-bana, stao dogovarati s Petrovićem, vicedirektorom »Litterär-Direkcije«, da pozovu magistrat, neka iznese svoje konkretne prijedloge. No kad je komsija tu učenu zgradu, što su ju Isusovci bili podigli još početkom 17. vijeka, pregledavala izbliza, ispostavilo se, da se tu kriju velike mane: dvorana nema zidanog stropa, već je taj složen od dasaka, nažbukanih, pa ne bi mogle ni da nose luster. U slučaju požara odmah bi vatra zahvatila i krov, pokriven daščicama, laki pozorišni materijal i papirnate kulise, iza kojih se barata bengalskom vatrom (sve do god. 1864. u teatru jedini rasvjetni efekt prije plina). Kad se spusti zastor, može se i taj upaliti od uljenih lampica oko scenarija, pa i od onih malih baklja i lojenica, što ih općinstvo noću nosi sa sobom po ulici. U najvećoj su pak opasnosti akademski arhiv, knjižnica i akta-diplomata od neprocijenjive vrijednosti, koja sada nisu zaštićena ni od krađe ni od požara. Općina bi trebala da postavi bar željezna vrata sa sigurnom bravom. I izvan toga trebalo bi popravaka po zidovima, prozorima i vratima, što bi također zapalo općinu. Što se pak tiče razdiobe vremena, prepuštala bi se dvorana za predstave jedino za »velikih rekreacija« (jesenskih praznika), kad glazba i glumljenje ne mogu da smetaju obuku, i ne daju prilike, da đaci za pokusa zaviruju unutra i s glumcima zameću razgovore ili svađu. Kadgod bi Akademija trebala dvoranu za svečani obred ili za ispite, onda bi općina bila dužna, da na svoj trošak isprazni prostorije od svih teaterskih naprava. Ipak je sklona, da se preko komorne administracije upusti i u daljnja pregovaranja s općinom, ako je ova pripravna, da preuzme sve potrebne garancije i troškove. U ime najamnine plaćala bi joj općina u četvrtgodišnjim obrocima po 120 fr. srebra, ili bi trebala da prepusti akademiji trećinu od brutto-dohotka.

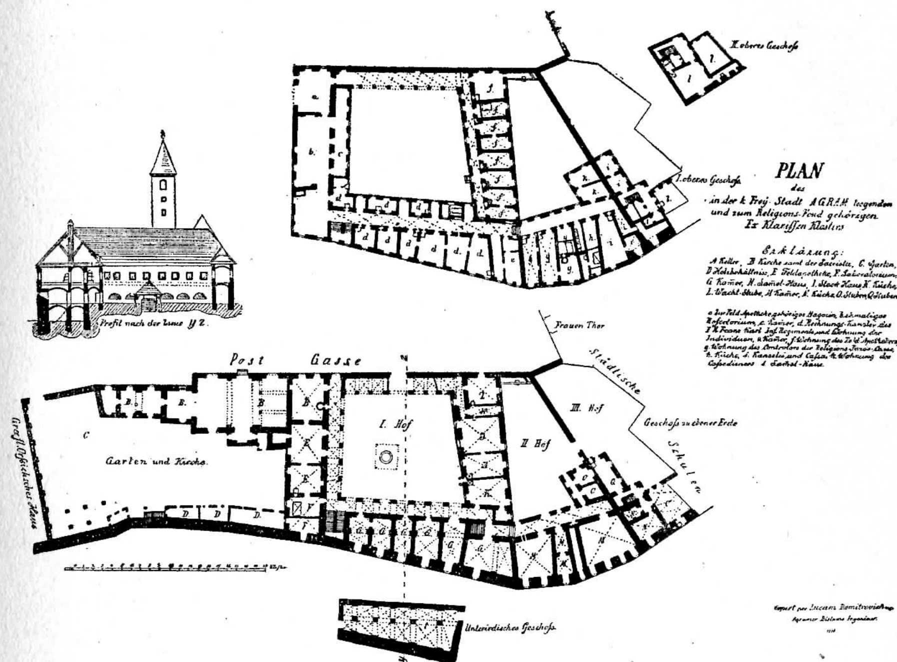
Kad se preštimana varoška gospoda sastala u sesiji od 21. XI. 1785. i saslušala »Punke« Akademije, formulirane njemački u 9 točaka, njima se zapušile glave od tolike mudrosti, pa su jednoglasno odbili daljnja pregovaranja. Stara se Akademija i dalje

tamo šepirila sa svim opasnostima za život i zdravlje mladeži, za važna Acta diplomata i ostalo književno blago »bez sigurnosne garancije«, pa je svojim latinsko-njemačkim nastavnim jezikom još pola vijeka zaustavljala i zavaravala đake, što nisu ni znali, da i učeni svijet pripada onom istom drevnom plemenu kajkavskih Hrvata.

Ali kud sada? Gospoda su bila složna u tome, da teaterska dvorana mora svakako da je reprezentativna i ako kvaliteti i repertoar dosadanjih pridošlih njemačkih družina nije bio na umjetničkom niveauu. Kako bi bilo s refektorijem ukinutog samostana Klarisa (1782.) pod Popovim tornjem, gdje je nesretni Bartsch, časne uspomene, bio postavio svoju privremenu pozornicu? Ondje se glumilo neko vrijeme; poslije Bartscha dolazile su samo omanje družine bez privlačivosti za inteligenciju, dok nije napokon i to utihnulo. A da je posjet u refektoriju bio oduvijek slab, i to je imalo svoje razloge. Zagrepčani su teškim srcem pristali na to, da se glumi u bivšem najotmenijem zagrebačkom samostanu, u kojega je crkvi sv. Trojstva bila sahranjena abatisa Judita Zrinska. Premda je jozefinska vjerska tolerancija prodirala i do ženskih srdaca, ipak nije uspjela da ih posve predobi. Još uvijek su naročito zimi dolazile potajno gospođe već u praskozorje u povjerljivoj služinskoj pratnji ovamo na ranu misu, i dok im je pratilac svetio »s kotačekom od vojska« (iz dnevnika grofice Sermage), one bi skrušeno molile iz skupocjenog molitvenika, okovanog srebrom ili zlatom. U mističnom clair-obscuru okruživale bi ih vizije lijepih duvna Klarisa iz plemićkih porodica Šubićevih, Draškovićevih, Zrinskoga, Keglevićevih, Oršićevih i dr., njih dvanaest na broju, a same odlične Hrvatice, koje su tu osnovale prvu hrvatsku djevojačku školu (za plemićke kćeri), služeći se u službenom kao i privatnom dopisivanju jedino svojim jezikom.

Otkako je Josip II. taj otmjeni samostan žrtvovao savremenom duhu, u posvećenim je hodnicima i bijelim ćelijicama još uvijek zaostajao tanani zadah po tamjanu i uvenulim ružama, a na unutarnjim velikim vratima bio je pribit njemački dekret,

napisan na ovčjoj koži, s trijeznim riječima: U ukinutom samostanu sestara Klarisa imade se urediti državni zavod za mapiranje, a njegovi se činovnici sa svojim porodicame imadu ovdje nastaniti. Najamnina neka ide u korist »Religions-Fonda«, kojim upravlja ces. komor. uprava pod namjesničkim vijećem u Pešti.

Nacrt crkve i samostana Klarisa u Opatičkoj ul. br. 20 s pozornicom u refektoriju

Uistinu se je ovdje uskoro nastanio vojni ured Infant. Reg. Franz Karla sa svojom poljskom apotekom, dok se po ćelijama banila razularena soldateska. To se je jedva smirilo do god. 1831., kad je po odredbi »Hofkammer-Verordnunga« u toj zgradi uređena Pallainova ces. listovna pošta dok je vozna pošta ostala na Harmici u kući Zengevallovoj, (sada Gradska štediona), a gornji se dio Opatičke ulice prozvao Poštanskom ulicom.

Kad se taj aristokratski samostan po vremenu već bio toliko profanirao, nisu se Zagrebčani više čudili, kad se prekrasni re-

fektorij sa skupocjenim drvenim rezbarijama po zidovima i po stropu, (današnji 3.—8. prozor u Dvoranskom prečcu) iznajmljivao bučnim teaterskim družinama, dok su se u crkvi čuvale zalihe erarskih plodina, a u vitkom se zvoniku (na zapadnom početku Dvor. preč.) slavile noćne orgije. To se porušilo tek god. 1837., kad je Bartol Felbinger ondje sagradio palaču grofa Dragutina Draškovića, pa je stvoren kasniji »Narodni dom« Iliraca, po čemu je ovo mjesto ponovno dobilo svoju duhovnu posvetu. Iz onog doba sačuvani su nam u grad. arhivu i muzeju originalni nacrti: »Plan in der k. Freystadt Agram liegenden und zum Religions-Fond gehörigen Ex-Klarissen-Klosters«. U I. katu vide se prostorije nekidašnjeg refektorija, kazališne dvorane. Izvrsne kopije potječu iz god. 1816., a izveo ih je Lucijan Domitrović, inžinjer zagrebačkog kaptola.

Još i danas stoji ta glomazna zgrada finacijalnog ravnateljstva netaknuta s pustom svojom spoljašnošću bez ikakova fasadnog ukrasa, kano da bi htjela da očuva skrovitost onih, koje su u njoj obitavale. U sredini prostranog dvorišta još se vide tragovi dubokog zdenca, za koji kažu, da mu je bila voda čudesno pitka za slabiće i bolesnike. Na zidu se još vide tragovi izblijedjele sunčane ure, još se tamo koči zarđalo kazalo, a kraj kućnih vrata još stoji »K. k. Wächterhäusel«. Ispod nekadašnje pozornice još se vijugaju debele šipke staromodnog gromovoda, koji se nekad uspinjao po crkvenom tornju. Jedina je promjena nastala na istočnom izlazu Dvoranskog prečca, gdje je iščezlo maleno samostansko groblje, kao i vratašca, nazvana »Sirovo Dverce«, prema gornjoj Dugoj ulici, kud je kroz šikarje nizbrdo vodila uska staza. A nestalo je i ukusnog »Frauenthora« ispod Popova tornja. — — —

Jednog dana god. 1786. zastane pred ovom zgradom Carolus Francius Freudenreich, ljepušast i bistrouman mladić iz Moravske, gdje se rodio negdje oko god. 1763., dakle mu je u taj čas bilo jedno 22 godine. U bisagama je nosio svoje putne isprave i obrtne svjedodžbe, da je izučen mehaničar (Acta Theatri« u grad. arhivu). No gibljive crte obrijanog obraza, dugačka valovita kosa, ležerno odijelo bezbrižnog nosača, te

harmonične kretnje i melodiozno grlo odavali su, da je to po svoj prilici glumac-bôheme i grlati pjevač. U nebuloznom pak spisu budućnosti nesvijesno je nosio kasnije slavno ime rođenih teaterskih mu potomaka. U sjevernoj svojoj slavenskoj domovini bio je zakopao vrlo mladu ženu, a zatim laka srca i još lakše kese pošao u svijet, s neodređenim ciljem, pjevajući, glumeći i plešući u pokrajinskim teaterskim družinama, dok ga je njegov mehaničarski alat čuvao, da ne skapava od gladi. Za popravak zarđalih ura i golemih porodičnih kišobrana svaki ga je krčmar putem nahranio, te mu dopustio da prespava na sjeniku.

U Zagrebu je Freudenreich odmah našao posla kod njemačke družine Landerove u refektoriju pod Popovim tornjem. Nije doduše odmah stekao željeno mjesto kao glumac, jer se angažovana šačica jadnika branila, da se njihova nevolja poveća još za jednog kruhoborca. Ali je u družini vazda trebalo spretnog i domišljatog čovjeka, koji će pohabane dekorativne rekvizite uvijek nanovo preudešavati te im prema potrebi pojedine večeri podati iluziju historičkog ili salonskog dekora. Freudenreich se razumio u jeftine teaterske efekte, znao je instinktivno stvarati čudesa. Zato ga je svaki pothvatnik potajno cijenio kao spasitelja iz dnevnih neprilika, ali nije nijednomu uspjelo, da ga na odlasku iz Zagreba povede sa sobom, jer se Freudenreich nikojim obećanjima nije dao odmamiti, kano prikvačen uz Zagreb nekom tajnom silom.

Uto je nadošla nova družina, naoko upravo elitna, a doveo ju Johann Weilhammer, »acteur et directeur«, koji je ponajprije došao sam, da izvidi zagrebačke »umjetničke prilike«, pa je prisustvovao i uzaludnim pregovaranjima s Akademijom. Kad su se ova razbila, lukavi je pothvatnik čekao, dok Lander svojim optimističkim nadama i luksurioznim popravcima na refektorijskoj pozornici isprazni kesu i sebi skrha vrat, a da za te troškove ipak ne bi mogao tražiti odštetu od svoga nasljednika. Weilhammer je bio vrlo samosvijestan čovjek, jer je imao jaku potporu »odozgo«, pa je već ožujka 1786. u Beču s Ignatzom Podingbauerom kao glumcem i kompanjonom u upravi sklopio ugovor za Zagreb. Kad su mu u Zagrebu porasle šanse, izgu-

rao je spretno kompanjona i priznao jedino ugovore svojih pet glumaca i dviju glumica (Acta Theatri god. 1786.). Tu nađe Weilhammer mladog Freudenreicha, koji je međutim strpljiv čekao i gladovao. Ipak ga nije uvrstio u spisak angažovanih članova, već ga je izrabljivao i zaposlivao u stotinu preraznih prilika, među drugima i kao partnera plesača direktorice Madame Rosalije Weilhammer, glumice i balleteuse, koja je — možda na korist uprave — sve u šesnaest kršila srca i praznila džepove gdjegod joj se desila prilika. Svakako je Freudenreich omilio Weilhammeru, jer kako svjedoči Matica vjenčanih u župi sv. Marka u Zagrebu »Anno 1788. 25. Nov. comicus Carolus Fran. Freudenreich«, udovac, vjenčao se s djevicom Agnezom Kreitz; prvi mu bio ručni djever Weilhammer, a drugi comicus Kreutzmeyer. Budući da je Freudenreich unatoč svog prezrenog teaterskog staleža stekao za ženu strogo odgojenu kćerku zagrebačkoga građanina, dokazuje to, da su u njega bile odlike, koje se u biedermeyersko doba u mladića najviše cijenile, »čednost, pobožnost i neporočna čestitost.«

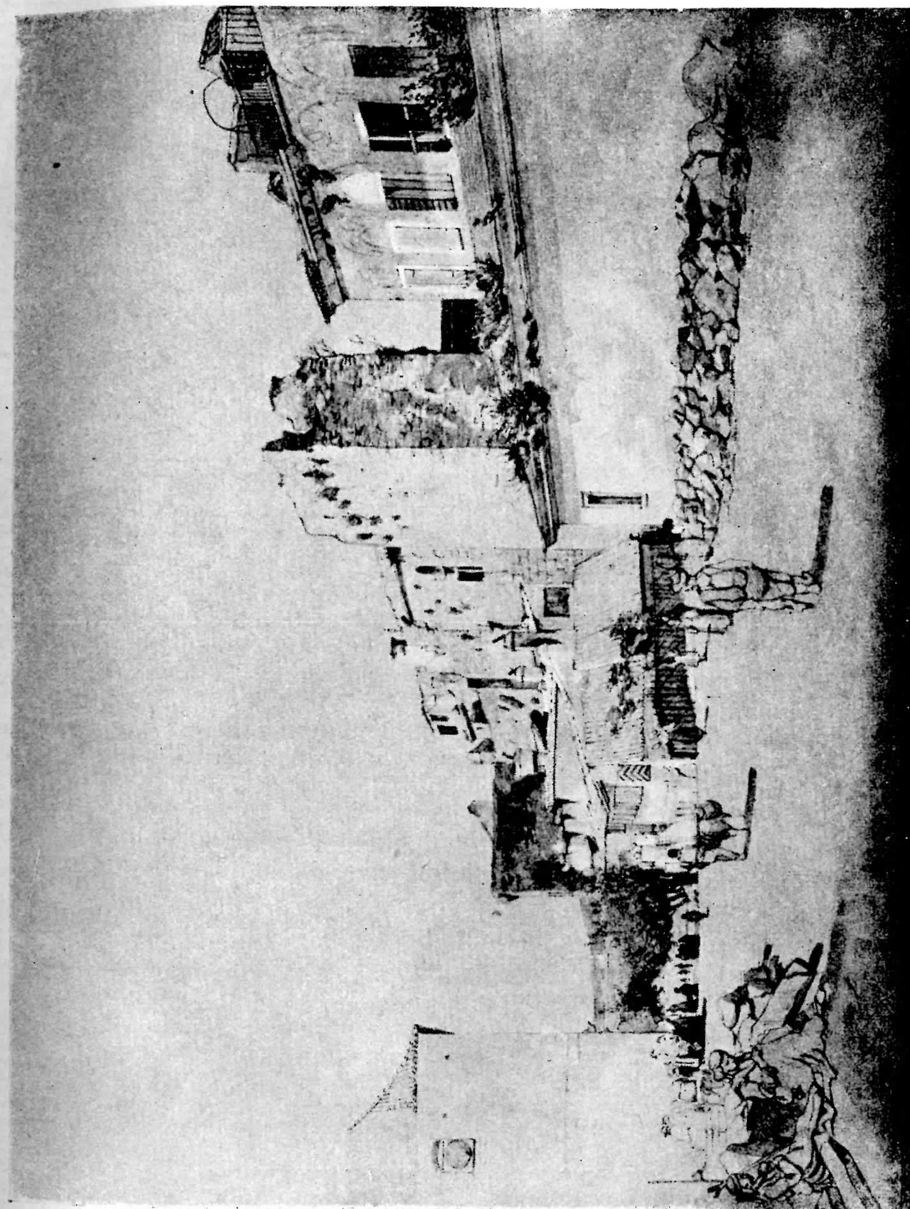
Osim kobnog fatuma, što je teretio profanirane samostanske prostorije, nije bilo opravdana razloga, zašto su se Weilhammerove prilično dotjerane predstave slabo pohađale. Repertoar je bio doduše sastavljen od nepretensioznog, lakokrilog genra, ali su takov voljeli posjetioci, plemićke i građanske i njemačke obrtničke klase. Zagreb se već pomalo stao širiti, imao je 780 numeriranih kuća sa 7120 duša, dakle u omjeru 10 glava na jednu kuću. Na samim Gričkim Goricama bilo je 170 kuća, dok je Podbrežje (službeno »Suburbium« u narodu Willicza ili Illicza) imalo preko 200 kuća osim majura i mlinova. Kaptol bio je najslabije napučen sa 75 kuća, Laška vulica sa 97, dok se je obrtnička Lepa Ves (Nova Ves) najbrže širila sa svoje 152 kuće. Kako su Gričke utvrde već pale god. 1789., to je polazak teatra bio omogućen i općinstvu iz ostalih dikasterija. A ipak nam Weilhammer svojim vječitim pritužbama i molbama varoškoj općini pokazuje, da se teško održava na površini. Već u rujnu 1786. ne može više da gradu plati poreze i pristojbe za bubnjara, a pred sam Božić, za najjačeg polaska zabavnih

mjesta, dnevna mu ulaznina donosi jedva 4—5 fr. No nikad nije malodušan. Svojom elastičnom savjesnošću on se izvlači priređivanjem plesova. Ali se ipak ne da poniziti do aranžera purgarskih »Bürger-Ball-ova«, popularnog imena »Pudel-Ballova«, u staroj dvorani »Čerlene hiže« (Magistrat. kuća, porušena 1833., da se makne »Varoškom teatru«). Weilhammerove ambicije idu naviše. On hoće da steče privilegij za aristokratske »Nobel-Ballove«, pokladne redute, za koje treba odličnog nastupa, humora i duhovitosti, osobito u najnovijoj atrakciji u ponoćnim kotiljonima. Tu će mu prokrčiti put diskretno-frivolni balet Madame Weilhammer, koji osvaja strogo ekskluzivni plemićki stalež. Jednom je pače prilikom ban Ballassa, oduzevši pothvatniku licencu, opomenuo njegova nasljednika: »Er hat sein scharfes Augenmerk vorzüglich darauf zu verwenden, dass in den Nobel-Ball keinen unadeligen Individuum der Eintritt gestattet werde.«

Weilhammer je znao, da svaka odredba ostavlja otvorena vratašca za protekcionaše, pa se vješto okoristio simpatijom, kojom je ban Ballassa još u Beču počeo odlikovati zavodljivu njegovu ženu Rozaliju. Po spisima (acta Theatri god. 1786. do 1790.) razabire se jasno »visoka zaštita«, što su ju morali uvažavati i preštimana gospoda od općine, te se po njoj ravnati. Kad se u sesiji raspravljalo o licenciji za Nobel-Ballove, ban je oduljim vlastoručnim pismom (od 12. pros. 1788.) naglasio, da Madame Weilhammer zaista zaslužuje beneficije, što će joj pribaviti priređivanje aristokratskih zabava, »wegen ihrer besonderen Beeiferung auf dem Theater und in rücksicht der obgemeldeten Actrice wegen ihrer vortrefflichen Auszeichnung in allen Schauspiel Stücken und ihre bisher erlittenen Schaden.« Taj banov dopis vrvi doduše od pogrješaka, ali da je pisao latinski, bilo bi još gore. Buduće je godine posredovanjem banovim dopušteno Weilhammeru, da mimo zakona može da predstavlja i u korizmi, i to sve do zadnja dva tjedna prije Uskrsa. Jedino mora da pazi, da predstave budu vrlo pristojne. (Acta congregat. comitat. zagrab. N-o 805. anno 1789.).

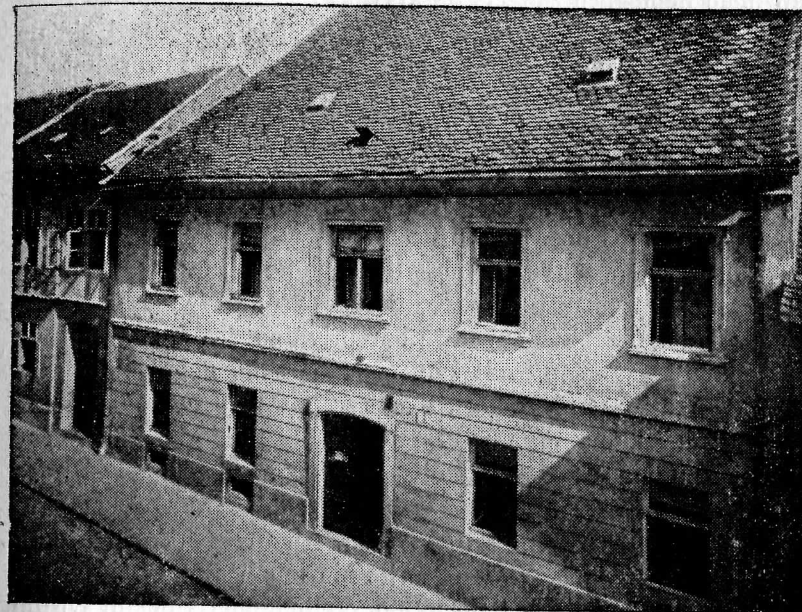
Tim putem uđoše Weilhammerovi zimi god. 1788. kao aranžeri glumačkih i plesnih pijesa u drevnu palaču Vojkffy-Orssichevu u Kapucinskoj ulici (Matoševa broj 9., predsjedništvo gradske općine), pa ih je vrlo malo mučila briga, kako će o svakoj deklamatorno-plesnoj zabavi po dužnosti referirati magistratu, kako će od svakog gosta ubirati ulazninu i povrh toga tri krajcara u korist blagajne varoške ubožnice odnosno bolnice. (Acta Theatri). O historiji postanka te divne palače upućeni smo zasada dijelom na konstatacije E. Laszowskoga, dok ne bude potpuno istražena dokumentarna ostavština, a dijelom na spise iz općinskih sesija. Bilo je to u 18. vijeku, grofovi su se Vojkffy još nazivali Vojkovichi de Klokoch et Trebinye i pod tim su imenom i knjiženi, kad je zagrebački purgar Sigmund Ilipašić malu kuću sa zemljištem pokojnog Lodera prodao (1753.) grofu Sigmundu Vojkoviću za 3000 fr. srebra. Odnosni spis kaže za ovo zemljište, da leži na cesti nasuprot samostana Kapucina, da se s istoka dotiče kuće Matije Kovachicha, a na jugu bivše Loderove. Palača, čini se da nije odmah nakon prekupa podignuta, već tek kad se je grof Oršić vjenčao sa Vojkffyjevom kćeri. Palača pokazuje svu otmjenost kasnog baroka, s prelijepom fasadom, s visokim trouglastim doksatom vijugavih kontura, postavljenim mnogo kasnije, te sa markantnim Vojkffyjevim grbom: tri okomito poredane krune, a ispod njih snažna desnica, što drži sablju krivošiju. Isti grb vrijedi i za Oršićeve, jedino što kod njih desnica izlazi iz oblaka. Kasniji su vlasnici bili baruni Kulmeri: jedan je njihov član bio general, koji je zgradu prema javnim stubama produljio, radi čega glavna fronta nije aksualna (prof. Szabó). Posljednji plemićki vlasnici bili su baruni Rauchovi, a od njihovih najmlađih potomaka bude kurija prekupljena za predsjedništvo zagrebačkog poglavarstva (1932.).

Oršić-Vojkffyjeva palača bila je u posljednjim decenijima 18. vijeka jedno od najmlađih stjecišta zagrebačke elite, pogotovo kad se poslije katastrofalnog potresa u Varaždinu (1776.) banska vlada premjestila u Zagreb. Premda su ovdješnje glasovite redute s predstavama i živim slikama bile javne uz ulazninu, bio je pristup dopušten jedino vitezovima i onima »nobel

Mletačke utvrde u Splitu

Nepoznati nizozemski umjetnik oko polovine XIX stoljeća

Palača Vojkffy-Oršić s dvoranom za predstave i sjajne redute Kapucinska (Matoševa) br. 9

de...« do najvišeg plemstva. To se društvo sastajalo jedino u velikoj dvorani sa četverim vratima i s visokim gotskim prozorima na obim suprotnim frontama. Među prebogato napirlitanim damama i gospodom u svili i zlatu vješto se provlačili livrirani sluge, držeći s bijelim rukavicama srebrne lopatice, a na njima živu žeravicu posutu aromatičnim mirodijama, ili »Schneuzere«, široke škare, za podrezivanje fitilja na debelim svijećama po srebrnim žirandolama.

To društvo, koje je zapovijedalo i davalo smjer repertoaru zagrebačkog teatra, bilo je odraz svojega lascivnog doba, doba bez plemenitih osjećaja. Razularena sloboda i lakomišljenost ubila je poštenje, stid, savjest, religiju i ljubav za rođenu grudu. Rastrovano do krajnosti ono je u ludilu i opojnosti plesalo na grbači bespravnog naroda, koji se za nj kinio. Dvorski je kaste-

lan imao nemoguću zadaću, da krvlju i bičem iz zakupnika zemljišta istjera dug ili predujam, jer su gospodski džepovi obično bili očajno prazni. U jednoj jedinoj kartaškoj noći prorajtalo bi se po koje porodično imanje, prodala bi se na satove vlastita žena, što je prouzročilo »nečistu krv« u plemenu, lihvaru bi se plaćali ogromni kamati, a cinizam je bio tolik, da bi se na omiljenim maskaradama, pojavljivali najsumnjiviji poznati tipovi, prava personificirana gilotina. Uz to zavlada neznanje, ignorancija, alkoholičarstvo, lijenost itd. Redute postaju epidemična pojava, a teatromanija dolazi do svog vrhunca.

Na početku zabave čuvao se bar prividno dostojanstveni bon ton, glumili bi se i pjevali kao na francuskim plemićkim dvorcima lascivni dramoleti, lokalizirani za naše društvene prilike sa sarkastičnim kupletima, indiskretnim aluzijama na društvene male skandale. Aranžeri su bili, samo po imenu, plemićki mladići bez životnog zanimanja, koji su s baronesama i s komtesama izvodili šaljive scene s pjevanjem. Ali invenciozni duh, koji bi svemu tome podao šarma i esprita bio je obično iskusan teaterski čovjek od zanata, kao što je bio Weilhammer s nekim svojim prerušenim glumcima. Od njih se u ovom društvu odvojila Madame Weilhammer, koja se po ličnim svojim triumfima ovdje smatrala ravna visokom društvu, bar po interesu, što joj ga posvećivala čitava falanga naročito starijih muškaraca. Stoga bi ona svaki put, kad bi s mladim gracioznim Freudenreichom nastupila u kapricioznom »Pas de deux-u« uz pratnju frule i viole, požnjela toliku slavu, da su joj zavidile i najljepše dame visokog društva.

Tima raskošnim zabavama morao je oficijelno da pribiva i zagrebački biskup Maksimilijan Verhovac, koji je u dva maha bio i locum tenens (banski namjesnik). Odgojen za austrijskog časnika i prošavši aktivno kroz više ovećih ratova, on se svega toga nije plašio, niti je sve to žigosao. Ali je oštrim okom promatrao, što se u to najozbiljnije doba ratovanja zbiva među »štitonošama« domaće kulture, i smišljao, kako bi tu ludu sklonost za pustopašnim komedijaštvom doveo u solidnu kolotečinu oplemenjenog teatarskog ukusa, koji bi preko plemstva odgojno djelovao i na građanstvo. To je bila pokretna misao, koja je mladog biskupa svjetskog duha vazda vodila, te ga stavljala u prve redove kad se je radilo o osnivanju valjane zagrebačke pozornice. Time je ispričan i njegov neobično smioni pothvat, ponešto škakljiva njegova kombinacija, s kojom je izašao pred začuđeni svijet, izazvavši neprijazan komentar i u samoj svojoj duhovnoj okolini: Kad je bila bivša crkva Klarisa već grdno obeščašćena, služeći kao vojnička žitnica, po kojoj galami pijana vojska, onda bi ipak bilo možda pijetetnije i časnije, da se hram eksekrira i da se privede narodno-odgojnoj svrsi. U zračnim crkvenim prostorijama sa širokim svojim galerijama (po talijan. crkvenom stilu) neka se uredi kazališna dvorana, koja bi ujedno služila za otmjene zabave i skupštine.

Kao iskreni prijatelj prave narodne prosvjete, iznio je bez ikakove lažne sentimentalnosti, pod otvorenim vizirom, svoj najnoviji projekt, premda je unaprijed bio uvjeren, da ga čeka grdno okapanje s najljućim protivnikom, banom grofom Franjom Ballassem, najomraženijim čovjekom u Hrvatskoj. Taj je dekretom Josipa II. (od god. 1785.—1790.) silom bio narinut Hrvatima, a da ugodi bečkom dvoru, bio je vazda spreman, da ovdje vrši najgroznija nasilja, dok je s druge strane podizao naročito gospodarstvo. Kad je biskup opazio, da ga i najbliža okolina krivo sudi, dozove naprosto stenjevačkog župnika Popovića, da crkvu sv. Trojstva eksekrira, (22. lipnja 1788.), a iza dovršenog čina pozove komisiju, varoškog suca s pisarom, kojima se od svoje volje pridruži Weilhammer, da pregledaju crkvene prostorije. Gospoda se začudiše, kako je energični biskup jednom snažnom gestom riješio ovo vječito kritično pitanje, stalnog teatra pa su među ostalim stavili u zapisnik, da je mjesto »sehr bequem i vortheilhaft«. Najviše se oduševio Weilhammer, kojemu se žurilo, da od komorne uprave steče licenciju za svoj teater, dok banova simpatija za Madame Weilhammer ne ohladni.

Ali su se i varoški oci žurili. Poznavajući žestoku promjenljivu banovu ćud, sazovu (4. srpnja 1788.) sesiju »zmešanog vieća«, u kojoj složno odobre biskupov projekt, i u tom smislu

sastave podnesak na bana. Tad se svi faktori u Zagrebu požrtvovno združe, da se što prije dođe do cilja. Zidarske i polirske radnje suglasno su proračunane na 921 fr. Računajući nabavke za teaterske dekoracije, za sjedala i dr., te dvije velike peći, iznosilo bi sve samo 1500 fr. srebra. Ali je varoška blagajna uzalud razjapila ždrijelo, ništa se iz nje nije dalo istisnuti. To su varoški oci žalili to više, što su izgledi u koristi bili povoljniji: u godišnju najamninu i prihode od prstojbi predstava i zabava, te u najamninu za političke i druge skupštine. To se nije dalo pregorjeti. Stoga se predstavkom obrate na bana, neka dopusti, da od erara zatraže zajam.

Najednom nastanu komplikacije. Sa kora crkve, što ga je trebalo pregraditi za lože, moralo bi se maknuti erarsko žito, a na jedino mjesto — u akademsku dvoranu. Protiv toga ustane duboko uvrijeđeni Akademski senat. Osim toga stiže od madžarskog namjesničkog vijeća porazna odredba, dakako kroz banove ruke, da se adaptacija za teatar pušta samo u slučaju, ako općina otkupi crkvu za 5000 fr. Uzalud su bile sve molbe, predstavke, intervencije, ideja je propala, a Zagreb je opet ostao bez željene stalne pozornice. Ali Ballassa-ban iznajmi god. 1789. crkvu za skladište nekom trgovcu uz neznatnu najamninu od mjes. 6 fr. 40 krajc. (Laszowski u »Narod. Starini« X.) To je najteže pogodilo Weilhammera, čije su se predstave sve slabije pohađale, jer je refektorijska dvorana po vremenu izgubila sav svoj otmjeni sjaj. Sve se rušilo, vratnice trunule, prozori se rasklimali i propuštali promaju na leđa dekoltiranih dama, tako da je gospodin Directeur vlastitom rukom morao daskama da prekrije okna. Nije više koristio ni velikodušni dar »visokog pokrovitelja« — golema peć, koja je zacijelo trebala da mu grije staračko srce, a Madami Weilhammer graciozne nožice u tankom trikotu.

Trebalo se opet energično pobrinuti za drugu teatersku dvoranu. Među svim vlasnicima, kojih bi kurije odgovarale svrsi, odazvao se molbi jedini barun Antun Kulmer, sa kućom, što je zauzimala tri fronte zemljišta na Markovu trgu preko Kapucinske ulice, gdje su se tek pod banom Gjulajem (1806.—1831.) podigli banski dvori. O toj nam Kulmerovoj zgradi doduše manjkaju točni detalji, ali znamo sigurno toliko, da su se na tamošnjoj »Baron Kulmer'sche Schaubühne« davale ne samo aristokratske diletantske predstave, nego i javne, zimi god. 1790., a možda još i kasnije. Gdje se pak glumilo o prekretnici 18. vijeka, nagađali su i istraživali neki naši historiografi, ali se ta tajna otkrila jedino E. Laszowskomu, rav. zem. arhiva, iz tamošnjih najpouzdanijih izvora. Po njemu saznajemo, da je Kulmer imao redom dvije kuće, u kojima se glumilo, što prijašnjim istraživačima nije bilo poznato. Prvu sa »Schaubühnom« u Kapucinskoj ulici stekao je po pokoj. majci rođ. grofinji Patačićevoj, a drugu od god. 1803., što ju je prekupio od grofa Antuna Pejačevića, prvog vlasnika takozvane Amade-ove kazal. palače (Demetrova br. 1.). To je zavelo i Lunačeka, koji je po Klaiću držao, da se kazalište ondje započelo tek god. 1807.

Na ovoj prvoj Kulmerovoj pozornici, čini se, da je svršavao i Weilhammer, koji je po odlasku Ballassa-bana (1790.) izgubio svoj jaki uporanj, a možda ga je izgubio zbog toga, što mu repertoar nije napredovao s novim zahtjevima svjetskog dramatskog progresa, za koji je znala većina zagrebačkih imućnika putujući i polazeći svjetska kazališta. Premda se neprestano žalio, da financijalno sasvim propada, čini se, da se na kraju ipak potkožio, kad je (prema acta sessione) od Ivana Mayera prekupio zemljište i vrt kraj crkve sv. Margarete (Preradovićev trg) i odlučio, da ondje sagradi kuću i da za vazda ostane u Zagrebu. Uistinu je njegovo ime otad u aktima zanijemilo, za našu je to kazališnu povijest važno, jer su s njime povezana višegodišnja naprezanja na putu stalnog kazališta u Zagrebu.

Prema datumu, što ga spomenuti historiografi više nisu doživjeli, postoji fakat, što ga je otkrio gradski arhiv s originalnim spisima (od 17. siječ. 1797. sesione 21. siječ.), i vrlo važna konstatacija, da su redovite kazališne predstave u Zagrebu započele god. 1797. i to u Amade-ovom teatru. Bilo je to u doba, kad su domaće plemićke porodice upravo za nemirnih 90-tih godina stale graditi oveće stanbene zgrade u tadašnjem stilu, pa se Zagreb počeo širiti i dizati. Tada odluči grof Antun Pejačević, vlasnik mnogih građevnih kompleksa, da na ovećoj svojoj par-

celi s lijepim vidikom u Tuškanačku šumu, na uglu Vicus Lutorus (Blatna ulica kasnija Stara kazališna, sada Demetrova br. 1) podigne palaču s velikom plesnom i ujedno kazališnom dvoranom. Premda je ta palača tek dvanaest godina kasnije prešla u ruke velikog župana zagrebačkog grofa Antona Amade-a de Várkonyi i njegove žene rođene grofinje Ane Esterházy, poznata je potomstvu ipak samo pod njegovim imenom.

Kao što Vojkffyjevi, Oršići, Kulmeri i premnogi drugi naši plemići, i grof je Pejačević imao naročiti faible za kazalište. Rođen god. 1750. u Osijeku proživljavao je počam od 18. svoje godine života najljepše svoje muževne godine kao konjanički časnik na svjetskoj ratnoj pozornici. Kad je kano brigadir god. 1793. svoje Krajišnike posljednji put bio odveo na Zapad, a s njima u najljućim kreševima ustrajao sve do mira od Campoformija, zasiti se napokon barbarskog klanja, pa se s ostacima svoje dične čete povrati u Zagreb, da ga nikad više ne ostavi. Tu ga je u vječitom strahu čekala žena, Barbara rođena grofinja Draškovićeva od Trakošćana i dvoje djece, Anton i Marija Sidonija, da makar i kasno, s njime započnu prijatan porodičan život. Nije dakle bila Pejačevićeva puka špekulacija, da blizu svoje palače podigne taj otmjeni dom, već davna želja, da i on pridonese svoj obol za poljepšanje glavnog grada Hrvatske, te da sa svojom porodicom uživa najmiliju mu zabavu, teater.

Kad je gradnja velike ove jednokatnice bila uznapredovala do prvog kata, a balvani već bili namješteni za natkrovlje, odjednom je zapela. Bila je to velika šteta, jer je nepokrivena zgrada kroz puna tri mjeseca bila izvržena svim nepogodama vremena. Točnu sliku o toj gradnji sačuvali su nam originalni nacrti, vlasništvo »Zem. povjerenstva za čuvanje umjetnih histor. spomenika u kraljevinama Hrv. i Slav.« iz god. 1849., kad se digao drugi kat, određen za zem. arhiv i državne urede. Sačuvani detalji ovih nacrta štampani u »Kolu« od g. 1930. str. 292, 293 i 295, prikazuju prvobitno stanje za građenja godine 1796/7. Najvažnije komentare o vremenu podizanja ove prve stalne pozornice u Zagrebu te s tim spojenih neprilika, kazuju nam varoški spisi (»Acta Theatri« 17. et 19. jan. anno 1797.):

Endes Gefertigter hat mit dem Herrn Landes Physicus von Hormayer in Gegenwart einiger abgeordneten Magistrats Personen, den von dem Hochgebornen Herrn Grafen Anton von Pejachevich im Jahre 1796. neu erbauten Tanzsaal, dessen ausdünstende Feuchte allenfals einen schädlichen Einfluss auf die Gesundheit haben könnte, untersucht, und befunden, dass dieser Saal, welcher ohnehin nicht auf Gewölbungen, sondern bloss auf hölzernen Balken ruht, bereits durch drey Sommermonathe zum Austrocknen ohne Dach gestanden, und nachhero alle möglichen Vorkehrungen zur mehreren Austrocknung und Reinigung der Luft, theils durch geheizte Oefen, theils durch angebrachte Windfänge, Essigdämpfe und abbrennen des Schwefels getrocken worden sind, weshalben denn in diesem Saale ohne den mindesten Nachtheil der Gesundheit, vom 22. Jänner 1797. an, die öffentliche Bälle gehalten werden können.

Agram den 19. Jänner 1797.

Sehlich
kais. Stabs Chirurgus

Da je ta naša prva dostojna zagrebačka pozornica zaista već god. 1796./7. s temelja podignuta, potvrđuje nam i donji prilog k Selichovom atestu:

Nachdem des Hochgebohren Herrn Graf Anton Pejachevich im Jahre 1796. errichtetes Gebäude durch die drey Sommermonathe ohne Dach gestanden und der ganze Tanz Saal nicht auf Gewölben sondern auf hölzernen Pfosten steht, und sonsten Täglich alle Menschen möglichen Vorkehrungen getrofen werden, diesen Saal gut und gesund zuzurichten, habe ich Endes unter schriebener nach oftmahliger Untersuchung gefunden, dass ohne mindesten Gesundheits Schaden dieser Saal den 22. Jäner 1797. die öffentlichen Baal ihren Anfang nehmen könen.

gegeben Agram den 17. Jäner 1797.

Franciscus de Paula Hormayer
Landes Physicus

Večeras smo zastali u sumraku prošlosti pred ovom palačom smirenog stila, koja već mnogo decenija služi ozbiljnoj prirodo-

slovnoj znanosti. Iz ovećih pet prozora prvoga kata, te iz isto toliko omanjih kvadratnih iz potkrovlja, svjetluca čedno svijetlo uljenih lampica i nazidnih svijećnjaka. Ulazimo kroz široka kućna vrata s lijepim nadglavnim vijencem. U tom zasjenjenom prostoru malko nam je neprilično, jer smo odveć razmaženi, a ovdje nema osim ulične lampe nijedne u veži, jer je na počešću urgenciju općinstva prva bila postavljena tek god. 1816. (vidi »Theater-Journal« 1815.) po polukružnim uskim drvenim stubama uspinjemo se do prvog kata sa širokim svijetlim hodnicima i otvorenim lukovima, kroz koje struji svježi Tuškanački lahorić. Gdje je garderoba? — Nema je, pa je nije bilo ni prvih godina u kasnijem Varoškom teatru na Markovu trgu. Do stuba smo slučajno zabasali u malen stan od sobe i kuhinje. O pardon! Zacijelo je to stan kazališnog pothvatnika. Jednak je onome u prizemlju na desno, gdje u ono doba stanuje Carolus Freudenreich sa ženom i troje sitne dječice. U toj zgradi vrši on mnogo služba, kućni je faktotum, administrativni i umjetnički te pazitelj zgrade, a na pozornici »umjetnik«, i desna ruka sviju i za svaku — nepriliku.

Pred nama se otvaraju dvokrilna vrata, zastali smo na pragu. Dakle je ovdje ona historička dvorana, u kojoj se glumilo kroz 37 godina sve do otvorenja Varoškog teatra (4. listopada god. 1834.), i u kojoj su Zagrepčani napokon našli dolično mjesto za svoje zabave i predstavljanja. Dvorana nas zaista zadivljuje. Usprkos svog jednostavnog dekora, ona je impozantna, prostrana, gotovo istih dimenzija kao velika dvorana bivšeg »Hrv. Sokola«, jer mjeri u duljini 5 i pol »bečkih klaftara«, u širinu 10 i pol, a u visini 3 i pol klaftra. Galerija ne vidimo nikakovih, a i lože se gube u nekom nebuloznom sjećanju staraca. Moguće da ih je ipak bilo, jer je naš prirodoznanac, prof. Langhofer, iza potresa god. 1880. ondje naišao na tragove uzidanih malih svodnih lukova, ali dašto tek u kasnije doba, kad se dvorana već odavna bila pregradila za muzealne svrhe.

Nas zanima večeras najviše fronta nasuprot ulazu, što je u nacrtu označeno naprosto sa »orkestar«, ali je zapravo čitavi proscenium t. j. pozornica s rampom i s orkestrom. Prolazeći mimo pojastučenih sjedalica partera, na koje se općinstvo kruto tuži (Acta Theatri »Theater-Journal« 1815.), i diveći se obim ogromnim pećima sa Windofenom na hodniku, pristupamo bliže k podiju. Gle, gle, situacija orkestra, smještenog do kulisa potsjeća nas na stare drvoreze bečkog Burgtheatra! Dašto onaj mali Mozartov orkestar, u kojem nije manjkao ni sitnozvučni Klaviachor! A ipak se mogao izvoditi dobar operni repertoar. Bivamo sve indiskretniji. Treba da zavirimo još i dublje. Koliko li je trebalo spretnih kombinacija, da se na tom uskom prostoru izbiju dva hvata pravilno uokvirene pozornice, a da se time ipak stvori dojam prostranosti. Sve je to stisnuto između 1.—4. prozora pročelja prema Visokoj ulici, dok peti prozor već pripada glumačkoj garderobi. — Ali znamo, što su mjesne prilike nepovoljnije, to su teaterski ljudi invenziozniji, pa se samo na taj način rađaju famozne pozorišne tehničke novotarije. Pronašli smo još i to, sudeći po označenim mjerama, da je pozornica nad parterom bila uzdignuta samo na dva metra, a vide se čak i minijaturne stepenice, po kojima se silazilo u dvoranu. Dakle je kontakt između glumaca i općinstva bio direktan i svakako intiman.

Ali sad tiho! Ne smetajmo nastupu prve glumačke družine u novoj zgradi, koju dovodi Madame Krapf, bivša tragetkinja u Grazu pod upravom ravnatelja Adamsa, (kojeg ćemo ovdje naći kao trećeg pothvatnika). Nailazimo na bizaran pojav, bar za ono doba. Grof Antun Pejačević između svih ponuda imao je najviše povjerenja u ženskog pothvatnika, kojemu je mimo običaja povjerio ne samo upravu prve sezone 1797. (početak umjetničkog kazališta u Zagrebu), već i sve nove pozorišne naprave i rekvizite. Da li je to bio kavalirski čin visokog poštovanja ili posljedica slobodnjačke struje na svim linijama, što je odjednom u javni život povukla i žene — ne možemo danas prosuditi. No svakako je Madame Krapf zaslužila ovo rijetko povjerenje, budući da nam je iz Graza donijela neke solidne reforme, pa i štampanje kazališnih cedulja mjesto bubnjarskog oglašivanja. Jedna od prvih sačuvanih cedulja jest ona od 22. siječ. 1799. (u priv. vlasništvu):

Hiesige Schauspieler und Sänger Gesellschaft,
unter Führung der Barbara Krapf, in dem neu erbauten Gräflich
Pejachewitzischen Schauspielhause wird die Ehre haben
aufzuführen:

DIE EINGEBILDETEN PHYLOSOPHEN

eine komische Oper in drey Aufzügen, aus dem Italienischen
übersetzt von Stephanie dem Jüngeren, die Musik ist von
Herrn Paësiello.

Dašto da to nije bila opera velikog stila, već t. zv. Spielopera ili Vaudeville po stilu francuske »Musiquette«, preteče lakokrile operete. No bila je šteta, što su Madamu Krapf kraj odličnih njenih glumačkih i karakternih kvaliteta teretili i neki poroci prijašnjih muških pothvatnika, pa nije bila vrsna da vodi upravu bez vječitih financijalnih neprilika. Kad je zimska sezona god. 1799. bila na izmaku, morao je grof Pejačević da primi ponuđeno mu gostovanje direktora Constantina Paraszkovicha, koji je naskoro imenovan suravnateljem Krapfove. To je za nju svakako bilo osjetljivo poniženje, ali je bilo nužno, jer je grof kao vlasnik kuće i teatra bio dužan da pred oblašću odgovara za sve, pa i za financije.

Zamalo je Madamin povrijeđeni ponos našao zadovoljštinu, kad je nametnuti joj kompanjon svome vrhovnom gospodaru kao i varoškom magistratu zadavao mnogo neprilika, i to radi financijalnih prljavština. Paraszkovich bio je opasan avanturist, koji nije nigdje dokrajčio teaterske sezone, pogođene ugovorom, već gotovo svakiput naprosto ostavio glumce bez isplate te pokupivši po mogućnosti što više novaca i inventarske imovine (garderobu i dramsku knjižnicu), na dosjetljiv način odmaglio. Kad su god. 1799. zacvrkutale proljetne ptičice, gospodin se Schauspieldirektor opet dosjetio famoznom triku, da neviđeno iščezne a Krapfovu i glumce ostavi bez para. Kad se za neko vrijeme isto tako neočekivano vratio, još je dizao galamu, poduzeo parnicu radi otštete, dok ga nisu spremili u buharu, koje su se glumci oduvijek kruto plašili.

U to doba sveopće potištenosti jedan je jedini član družbe Carolus Freudenreich, ostao vedar i bezbrižan, pun humora i šale, što je kojiput osvježilo i Stimmung u gledalištu. U analima se zimi 1799. napominje škakljivi jedan incident, u kojem je Carolus Freudenreich iznenada sebi prisvojio glavnu ulogu, kojom je u općinstvu izazvao buran smijeh, ali pred oblastima moralno negodovanje. Našao se neki prerevni gledalac, koji je tu šalu, dakako jako pretjerano, odmah dojavio u Beč biskupu Verhovcu kao glavi crkve, koja mora da vodi računa o radu kazališta, za koji mu odgovara vlasnik. Ovaj put se radilo o »nečuvenoj sablazni«, koju je comicus Freudenreich izveo na otvorenoj sceni. Biskup se na to pismom od 7. prosinca 1798. obratio na grofa Pejačevića, neka se o tome izjasni. Ispitavši događaj, odgovorio je grof sa svog imanja u Kerestincu blizu Zagreba (biskupova rukopisna korespondencija u nadbisk. arhivu) die 16. jan. 1799. Epist. ad Episc. Zagrab. Tom C—V):

Euer Excellenz Hochschätzbahrster Herr Bischof!

Bey meiner Durchreise durch Agram untersuchte ich jenen Auftrit den Euer Excellenz mir jüngst zu eröffnen geruhet haben, dass Euer Excellenz vernommen hätten, dass der Directeur der Agramer Schauspieler Gesellschaft gestattete ein lediges Frauenzimmer so das unglück hatte verfiehrt zu werden, in diesem Zustand auf zu dreten, mit welcher freche und alle Ehrbahrkeit beleidigende Scherze ausgeübt wurden etc. Nun um Euer Excellenz Schreiben vollkommen genüge zu leisten, habe ich die Ehre Euer Excellenz den gantzen Umstand zu berichten:

Es wurde ein opera gegeben, wo der Freudenreich eine komische aria mit der Madame Schmid dessen Mann auch von der Geselschaft ist, folglich nicht mit einer ledigen person sang, und nach der aria einen landlerischen Danz zu danzen hatte. Dieser erlaubte sich etwas freyer landlerisch mit der Madame Schmid zu danzen, die eben Hoch schwanger wahr, und dieser Tägen in die Wochen kommen soll.

Darauf wurde Freudenreich den andern Tag vor Herrn Statrichter citirt, und von Selben diese Frechheit verwisen, nachdem der Statrichter alle aufzuführenden piecen wohl bedächt-

lich bevor censurirt, und dann seine Einwilligung zum aufführen ertheilet, übrigens sind nur zwey ledige Personen auf dem Theater, welche bis nun niemand verführt hat, und soviel mir bekannt ist, die beste Conduite besitzen. Ich kann nicht begreifen, wie ein Mann von Carakter sich ein Vergnügen daraus machte, Euer Excellenz Verleimdungen zu schreiben, und sich einer fremden Jurisdiction Polizey nahgelegen seyn lässt, dabey nicht gedacht hat: quod tibi non vis fieri, alteri ne feceris. Uibrigens empfehle ich mich auf das Freundschaftlichste und verhaare mit aller Verehrung

Euer Excellenz gehorsamster Diener

Graf Anton Pejachevich m. p.

Keresztinecz den 16. Januar 1799.

Zacijelo je Freudenreich bio jedini, koji je smio da riskira ovakove sloboštine, budući da je već bio izraziti miljenik svju u teatru kao i u općinstvu. Bio je još uvijek onaj svestrano uporabljivi teaterski duh najtanjih instinkta, a pjevao tako lijepo, da je svoju korisnicu smio da proslavi ovećom partijom u operi. Njegov se glumački temperamenat ipak najprirodnije izražavao u »Singspielu«, gdje je zasjenjivao i najdomišljatije komičare pokrajinskih družina. — Za vrijeme mizerije, dok su po cijeloj Evropi bjesnili ratovi, uz strahovite zarazne bolesti, a trgovina spala na najnižu granu, Madame Krapf najvećim je naporom nastavljala s predstavama. Što više, ona je našu pozornicu podigla na viši niveau. Da udovolji ukusu plemstva i časništva, koje je vani priviklo najboljem teatru, a čak u ratnom logoru imalo svoj »Kriegstheater« (Acta congregat. commit. anno 1800.) ona je podržavala svjetski repertoar, tragedije i komedije Shakespeare-a, Schillera, Molièra, Goldonija, i opere Mozarta, Rossinija, Cerubinija i Donizettija, pokušala čak i s Nijemcem Gluckom. U svem joj je vjerno stajao uz bok Freudenreich, koji je u »Singspielu« udomaćio balet i bio Ballettmeister, pa je svojom pomoću svakako natkrilio gospodina Krapfa, »ein simpel Individuum«, osrednjeg glumca, koji je imao čast da se nazivlje mužem Madame Directrice.

Iz svih nevolja izvukao je Freudenreich bar tu korist, da je u momentanom pomanjkanju »prvaka«, imao prilike, da preobilje nekih svojih još nepoznatih talenata usavrši. Sad je nastupio kao tragicus, sad kao comicus, iz iste torbe sipao sad suze, sad smijeh, a uvijek originalno. Međutim njegov 4-godišnji sin Pepek (Josip I., otac Josipa II. Freudenreicha, suosnivača hrv. narod. kazališta) u dječjim ulogama na kratkim se nožicama popeo na teatersko prijestolje, što ga je otac Carolus ne znajući podigao na zagrebačkoj pozornici za buduću svoju dinastiju. Taj rođeni idealist nije mario, što mu kraj tolikog posla biva zarada sve mršavija, pa mora počam od god. 1794. neprekidno da vrši magistratsku službicu bubnjara i navjestitelja večernjih predstava (Acta Theatri sig. 989. naknadno uneseno god. 1813.). Istu bubnjarsku dužnost vršio je besplatno i kao član nove zagrebačke građanske čete, nazvane »insurekcijalne« protiv Napoleona i njegove nepobjedive vojske.

Tek jedno je manjkalo tome lijepo procvalom zagrebačkom teatru: još nije bilo ni narodnog duha, ni jezika. Tomu se protivila politika i sve moguće tvrde klisure društvenih predrasuda. Ipak su i te njemačke predstave oplemenjivale ukus općinstva, što više, one su preko dikasterijalnih granica gričkih stvorile kontakt s kajkavskom pozornicom u kaptolskom sjemeništu, davale mu inicijativu uzornim predstavama iz svog programa, naročito za lake komedije za diletante, u prvom redu omiljele Kotzebue-ove lakrdije s moralnom podlogom, što su ih klerici rado prevodili na kajkavsko-hrvatsko narječje i u pokladama prikazivali.

Da se općenito budi narodna svijest i ljubav za svoje, trebalo je moćnih faktora, kao što su bili plemići, koji su u svojim rukama držali društvenu vlast, te uživali najveći autoritet. Ali ovi nisu marili ni zašto, jer su se gubili u egoističnim i anacionalnim težnjama, u čemu su uzgajali i svoje sinove, polaznike visokih škola u Beču, Pešti i Padovi. Pogotovo je to bilo beznadno vrijeme kaotičnog meteža na svim linijama, kad je hrvatska konstitucija iz politike bila izgurana, a u nas vladao kruti policajni režim. Naše je tada plemstvo po duhu i jeziku pristajalo uz Beč

i njegove društvene običaje, s tim čvršće, što je tek naoko odobravalo francusku revolucionarnu krilaticu: liberté, égalité, fraternité. U duši je naprotiv slutilo, da se time ugrožavaju golemi feudalni probitci: svojevoljna samovlast nad kmetstvom bez priznavanja pravnih zakona, te iskorišćivanje i silni ugled plemićke klase, njezinih prevlasti i sloboština. Zato je plemstvo nastojalo, da se što više izdiže nad pukom, da se od njega odvaja stranim jezikom i novom nošnjom. To se osobito očitovalo, kad su se plemići i plemkinje odrekli svoje staro-hrvatske magnatske nošnje, te primili bečku i parišku mondainu modu.

Po smrti Josipa II. i po odstupu njegova spretnog provoditelja germanizacije u Hrvatskoj, Ballassa-bana, koji je najgorljivijim marom u nas učvrstio »die deutsche als Gesellschaftssprache«, domaći se plemići raspali u dvije suprotne stranke, latinofilsku i madžaronsku i to naročito u pogledu izbora jezika, koji će naslijediti njemački službeni jezik. Konzervativni kajkavci, među ovima osobito grofovi Sermage-i, zagovarali su latinštinu s razloga, što je ona prije Josipa II. kroz mnogo vijekova vladala službeno u svim hrvatskim pokrajinama, koje čine »regna confederata«. Ali ih je sada kruto tištilo madžarsko nasilje, što su ga naši madžaroni tumačili kao »pravo jačega sa strane moćnog saveznika prekodravskog, koji nas treba da čuva od premoćnog Beča.« Nitko se nije našao, — kolikogod se neki gradili patriotima — da tom zgodnom prilikom zagovara hrvatski jezik, te da ga podigne do službenoga. Tako je pobijedila latinština, koja je nižim vrstama uvijek bila strana, pa se zato u narodu i najviše respektirala.

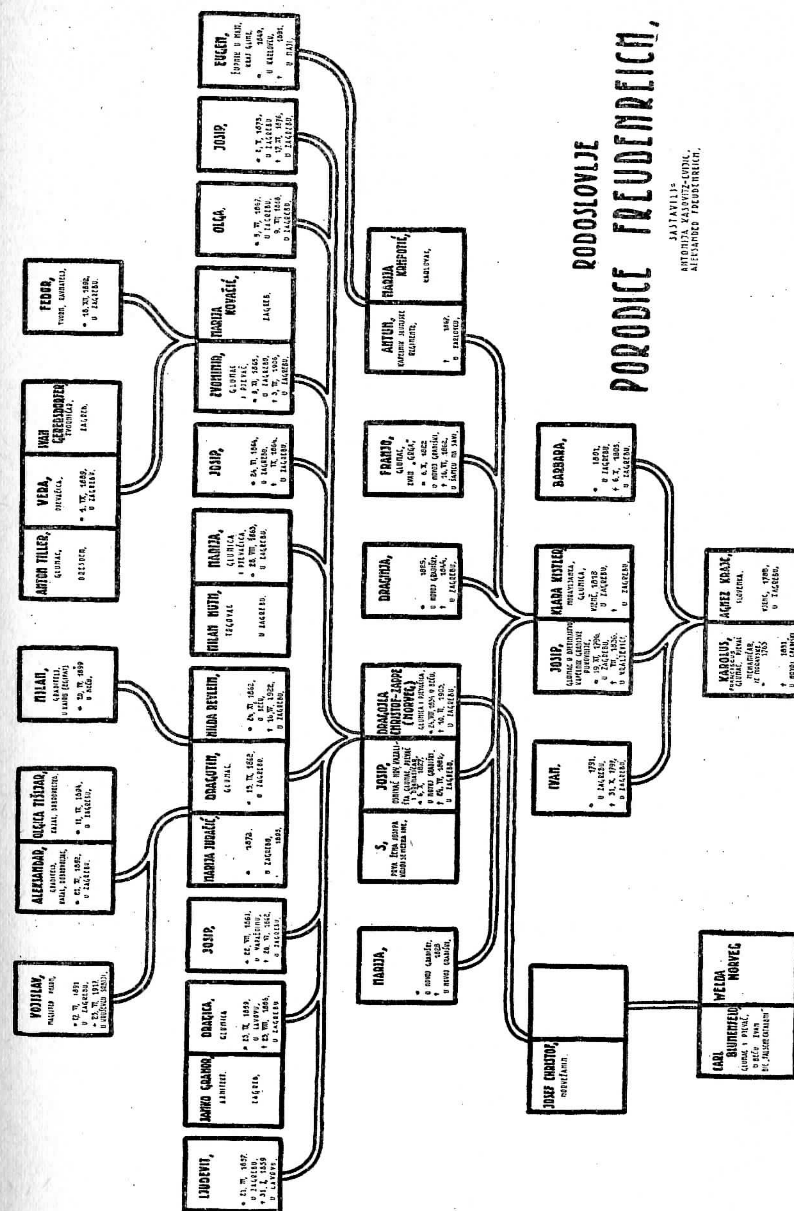
Tom neslogom između dva tabora najviše se okoristio treći faktor — nijemština. Ona se razvijala do moćnog tiranina, koji je podjarmio sve više i srednje slojeve, diktirao posvuda svojim duhom i svojom voljom. U Zagrebu su naglo stale nicati njemačke škole i zavodi za otmjenu mladež, čitali se samo njemački romani i limunadno lirsko pjesništvo. Nastade pojačana invazija njemačkog obrtničkog svijeta iz Štajerske i Kranjske, na godišnje velike sajmove nagrnuše trgovci iz Beča, Graza, Pešte, a s tako lijepom jeftinom robom, da domaći nisu mogli konkurirati, pa se žalili kod općine. Ali je varoška blagajna vazda bila gladna novaca, pa nije htjela da zapriječi dolazak stranaca. Navalili i cincari iz Grčke, koji se uglavnom bavili novčarstvom, pa lakoumno plemstvo lako predobili u svoje šake. Spretni se učitelj Kornigg »von der bürgrl. Erziehungschule in der köngl. Hauptstadt von Agram« požurio, da izda »Anweisung für Deutsche, die die kroatische Sprache in kurzer Zeit gründlich erlernen wollen«, a došljaci-trgovci latili se učenja, ne da se što bolje aklimatiziraju, nego da primame purgariju i seljaštvo, koji treba da plaćaju u gotovom, jer za njih nema kredita kao za plemiće.

Pobožne plemkinje i viđene građanke osnuju poseban fond za njemačke propovijedi u aristokratskoj crkvi sv. Katarine. Ondje je najjači uspjeh u germaniziranju postigao kapucin Albertus sa svojim antijakobinskim propovijedima te sa svojim »Ermahnungsreden zur heilsamen Belehrung der deutschen Bürger Agrams«, kojim je u srcima ženâ i majkâ ugušio posljednje trunke ljubavi za domaći idiom. Taj fond je za čudo nesmetano djelovao i dalje, gotovo kroz sav 19. vijek, pa čak i kroz Mažuranićevo banovanje. Još u osamdesetim godinama pr. vijeka bili smo kao pitomci Glazbenog zavoda u Zagrebu kojiput dirigirani, da uz propovijedi zagreb. kanonika Feliksa Suka, na koru sv. Katarine pjevamo njemačke duette i terzette. U ovom naskroz ponijemčenom Zagrebu, dašto da je još uvijek mogao prosperirati jedino njemački teatar.

Jedan se jedini stalež svom dušom opirao stranom elementu. To je bilo domaće niže svećenstvo, koje je proizašlo iz kaptolskog sjemeništa, žilavog čuvara hrvatske knjige i nepodmitljivog patriotizma. Toga se sjeća uvaženi slavist Pavao J. Šafařik u svom njemačkom pismu dr. Ljud. Gaju, od 12. veljače 1831.: »... Dok su se hrvatski magnati i prelati razmetavali (sie prassten) u lagodnom uživanju, a svoj puk i jezik prezirali, siromašni su popovi s brojnim spisima svoju hrvatsku braću podsjećali na to, da su Hrvati, i da imaju vlastiti svoj jezik. Bez tih popova ne bismo imali ni dvije hrvatske knjige ...«

To je mlado svećenstvo vodio biskup Verhovac počam od svog ustoličenja (1787.) do svoje smrti (1827.). Za ratnih godina njegov je zagrebački biskupski dvor bio vrlo bučan i šarolik tabor. Organiziravši na svoj trošak vojne čete, ukonačivao je vojskovođe, knezove i grofove, ali je ondje smjestio i duševni tabor hrvatskih književnika, pjesnika i historika. Bio je bogat, učen i neustrašiv, pa je uzeo na se odium, da »prekoračuje granice svoga zvanja i da je zadojen buntovničkim principima«. Zato se vječito morao da bori protiv špiunaža i intriga (Vel. Deželić: »Biskup Vrhovac« i proces Martinović), ali je iz svake istrage izašao nevin. Njegove su oči vazda bile uprte u budućnost hrvatskog naroda, koji bi on htio da dovede do slobode i kulturne evropske visine. Tad je golemu svoju knjižnicu otvorio svakome da se njome služi, podupirao mlade književnike i time stekao ime prvog mecene hrvatske knjige. Držeći, da su Francuzi naglo i sretno napredovali s pomoću knjigotiskara i valjane pozornice u svom jeziku, biskup je ta dva faktora vazda imao pred očima. God. 1793. prekupi u Zagrebu Trattnerovu tiskarnicu i spoji je s prodavaonom knjiga, a premda mu je skučena cenzura mnoge knjige stavila na indeks, upravljao je time sve dotle, dok mu car Franjo I. nije zabranio posao pod izlikom: »Ich sehe es nicht gerne, dass ein Bischof zugleich mit seinem Amte ein bürgerliches Gewerbe betreibe«. (Iz Vrhovčeve korespondencije u nadbiskup. arhivu.).

U doba najžešće prevlasti nijemštine u Hrvatskoj u biskupovoj je duši zapravo zasjao osvit našeg književnog preporoda. Kao rođeni štokavac — Karlovčanin, nalazio je, da se narod, razdvojen mnogim pokrajinskim dijalektima, može združiti i ojačati jedino s pomoću zajedničkog štiva u zajedničkom govoru. Bit će teško onima, koji govore i pišu milom kajkavštinom, koja je vladala u književnosti preko tri stotine godina. Ali je najjasniji i najprošireniji naš idiom štokavski, a taj imade sve preduvjete, da se izgrađuje do savršenstva. To će učiniti budući štokavski pjesnici, spisatelji i dramatičari, kojih će uzorna riječ s pozornice direktno ulaziti u srca i duše slušača. Pronicav biskupov duh ima zato razloga da podupire njemački teater. On

ga tolerira, pače ga financijalno podupire, jer ga smatra nužnom prethodnicom i uzorom, po kojem će se kraj ustaljenog kulturnog jezika jednoć razviti hrvatski glumački naraštaj i vrijedan narodni repertoar. Za to treba još mnogo vremena i vrlo mnogo truda, na što biskup pripravlja akademsku mladež.

Verhovac je u prvom redu svjetski vođa, a premda je gotovo uvjeren, da sunce hrvatskog preporoda doživjeti ne će, on u toj nadi nikad ne malakše. Prije svoje smrti gleda u duhu budući Zagreb kao kulturni centar svih Hrvata. Ali ta kultura knjige i žive pozornice, ne će proizaći iz visokih feudalnih krugova, koji nas kroz decenije sistematski tlače tuđinskim duhom, već iz redova akademske mladeži. Doći će pomalo do prevrata kao u Parizu god. 1792., čak i do revolucije, ali u nas ne će to biti prevrat diktatorski krvlju i barikadama, već pod lozinkom zajedničkog jezika i knjige.

Najčišći taj naš patriot oko prekretnice 19. vijeka bio je u tome i naš narodni prorok. A kao nekim pukim slučajem iste godine, kad je on umro, prima (1827.) zaneseni pohrvaćeni Grk-Zagrepčanin, akademik Dimitrije Demeter, u bečkom Burgtheatru svoju posvetu za budućeg osnovatelja hrvatske pozornice. A iste se godine 1827. u malenom graničarskom mjestu Novoj Gradiški sijedom Carolusu Freudenreichu i njegovu sinu Josipu I. od žene mu Klare, rođene Kistler-ove, glumice, rodi potomak — štokavac, Josip Freudenreich II., suosnivač hrvatskog kazališta i prvi učitelj dramskog podmlatka.

Po biskupovu proročanstvu zaista je trebalo mnogo vremena i mnogo truda, gotovo puna tri decenija do god. 1860., dok su Hrvati napokon zagospodovali u rođenom svom kazališnom domu. I zaista tek od onda postoji Zagreb kao kulturni centar Hrvata.

RUDOLF STROHAL, ZAGREB

STARO ZAGREBAČKO STANOVNIŠTVO

Područje današnjega grada Zagreba bilo je podijeljeno već u 13. vijeku u tri oblasti, i to: 1. u civilnu oblast gričku (današnji gornji grad), koja je potpadala pod jurisdikciju zagrebačkoga velikoga župana (špana), 2. u biskupsku oblast (današnju Vlašku ulicu), 3. u kaptolsku oblast (današnji Kaptol i Novu ves).

G. 1242. uzvisio je kralj Bela IV. Gričku općinu na kraljevski slobodni grad (varoš). Tada je imala Grička općina oko hiljadu stanovnika. Do te su godine bili stanovnici Gričke općine ili vlastela ili kmetovi. I do ove su godine imali grički stanovnici (kmetovi) svoga suca i vijeće od deset članova (tako zvane starješine), ali taj sudac i to vijeće imali su vrlo malenu vlast, po prilici onakvu, kakvu su već imali vlast suci i vijeća u ostalim kmetskim sučijama (općinama), gdje su posve ovisili o svojoj vlasteli i o velikom zagrebačkom županu. Kad je kralj Bela IV. uzvisio gričku općinu na kraljevski slobodni grad, bili su svi stanovnici njezini, koji su stanovali unutar gradskih zidina i koji su imali svoju vlastitu kuću, oslobođeni od svih kmetskih dužnosti i podavanja. To su podjedno bili prvi purgari ili građani gričke općine. Sudac njihov i vijeće postali su posve samostalni i neovisni od zagrebačkoga velikoga župana i vlastele.

Sada da ogledamo pojedine vrste staroga zagrebačkog stanovništva.

1. *Vlastela.* Vlastele bilo je u Zagrebu (gričkoj općini) već rano dosta. Zagrebačka vlastela nijesu imala vlastelinstva na području gradske općine, već su ih imali izvan međa gradske općine, u zagrebačkom, velikogoričkom, sv. Ivanu zelinskom, stubičkom kotaru, dapače i u varaždinskoj županiji. U Zagrebu su imali svoje kuće, tako zvane kurije ili palače, i svoje vrtove (većinom u današnjoj Jurevskoj ulici i ispod gradskih zidina u Ilici). Čini se, da je najviše zemljišta (posjeda) imala na područ-

ju gradske općine vlasteoska porodica Rauch, koja se je općenito u Zagrebu zvala »Raf« i koja je imala u Zagrebu i svoj marof.

Zagrebačka su vlastela imala izvan Zagreba po jedno ili više vlastelinstva, tako zvana ladanja (= vladanja) ili držanja. Vlastelin bio je na svom vlastelinstvu gospodin ili ladavac (= vladalac). Vladao je sa više ili manje kmetova, koji su morali prema njemu svoje kmetske dužnosti vršiti. Na svojim vlastelinstvima imala su zagrebačka vlastela svoje dvorove, neki i gradove (tako zvani domini terrestres = zemaljska gospoda, kao Draškovići, Keglevići, Rauchi). Dvorovi njihovi bili su redovno jednokatne zgrade. U prvom je katu bilo obično po pet soba, među kojima je glavna bila tako zvana dvorana, u koju je bio ulaz sa stubišta. Uz dvoranu bila je na pročelju kuće s jedne i druge strane po jedna soba, iz kojih se je dolazilo u po jednu sobu, koje su bile okrenute prema dvorištu i koje su imale svaka svoj izlaz na stubište. U prizemlju je bila kuhinja, smočnica i prostorije za služinčad. Oko dvora bile su različite gospodarske zgrade.

Kurije ili vlastelinske zgrade u Zagrebu bile su posve nalik njihovim dvorovima na njihovu ladanju, samo što u Zagrebu uz kurije obično nijesu imali gospodarskih zgrada osim staje. Vlastelinske kuće razlikovale su se u Zagrebu od običnih purgarskih. Vlasteoske su kuće bile u Zagrebu jednokatne, dok su purgarske bile redovno prizemne sa dvije, najviše tri sobe, od kojih je bila obično jedna zanatlijska radionica. Do 17. vijeka viđale su se vlasteoske kuće od kamena, a purgarske gradile se od drva, vlasteoske su se pokrivale još do 17. vijeka dašticama (šindlom), a purgarske slamom (škopom). Kad su bile u Zagrebu u 17. vijeku podignute ciglane, počela su i vlastela i purgari graditi svoje kuće od cigala (opeka) i krovove pokrivati crijepom. U sadašnjem Gornjem gradu imade još nekoliko sačuvanih starih vlasteoskih kurija i nekoliko sačuvanih purgarskih kuća iz 18. vijeka. U Vlaškoj je ulici sačuvana takva purgarska kuća iz 18. vijeka: to je ona br. 113.

Zagrebačka su vlastela proboravila vrijeme od početka listopada do konca ožujka u Zagrebu. Na svoja su ladanja išli po-

četkom travnja (redovno poslije Uskrsa) i ondje ostali, dok se nije grožđe pobralo. U Zagreb su dopremali iz svojih ladanja prirod, koliko su trebali, i to ne sve u jedan mah nego postepeno. Na svojim su vlastelinstvima imali svoju služinčad, kojom je upravljao tako zvani dvorski. Od te su služinčadi poveli sa sobom u Zagreb preko zime samo onu, koju su trebali u Zagrebu i koju su mogli ovdje zaposliti, kao po jednu kuharicu, jednu sluškinju i katkada slugu (podvornika).

Koja su vlastela imala više vlastelinstva ili ladanja, držala su u Zagrebu posebnoga inšpektora, koji je iz Zagreba upravljao vlastelinstvima. Tako nam se je sačuvao kontrakt od 1. svibnja 1748., što ga je sklopio vlastelin Adam Ilijašević, vlasnik različitih ladanja, sa Ignacijem Kellerom, svojim inšpektorom.

Zimsko su doba sprovela zagrebačka vlastela u gozbama, zabavama i plesovima. Plesovi su bili javni i kućni (domaći). Na javne su vlastinske plesove imali pristupa samo pozvanici. U kućnim vlastelinskim zabavama bilo je katkada i glazbeno-deklamatornih priredbi, dapače i dramskih predstava. Muški članovi zagrebačke vlastele bili su redovno školovani ljudi, od kojih su mnogi polazili i strana sveučilišta, te su pored hrvatskoga jezika govorili perfektno latinski i do 17. vijeka madžarski, a u 18. vijeku njemački. Na naobrazbu ženskih vlasteoskih članova nije se mnogo pazilo; od njih se je tražilo, da razumiju sve kućne i gospodarske poslove. I tako se je dogodilo, da su u 17. vijeku bile posve rijetke zagrebačke vlasteoske milostive, koje su znale svoje ime potpisati i čitati iz svoga skupocjenog molitvenika. Sve do 18. vijeka nijesu one znale osim hrvatskoga nijednoga drugoga jezika. Odatle i »materinski jezik«. U 18. vijeku bila je pismenost među vlasteoskim zagrebačkim gospođama nešto bolja: naučile su njemački jezik, koji se je počeo sve više upotrebljavati i gojiti u vlasteoskim zagrebačkim porodicama. Pomalo (u drugoj polovini 18. vijeka) postao je njemački jezik jezikom zagrebačke gospode. Među zagrebačkim purgarima bio je njemački jezik također prilično poznat, jer se je u 18. vijeku doselilo u Zagreb više stranih zanatlija (osobito iz Štajer-

ske, Kranjske i Koruške), te dobilo purgarski list, a ti su bili vješti njemačkom jeziku.

Zagrebačka vlastela kao uopće hrvatska nijesu bili dobri gospodari. Odviše su trošili na gozbe i zabave, na putovanja, na skupocjena odijela, muževi jošte na različito oružje, a žene na svoje nakite. Od športa bavili se najviše lovom. Stoga su na svojim ladanjima hranili više lovskih pasa. Lovinu, koliko je nijesu sami mogli pojesti, podijelili su među prijatelje i znance.

Pravi vlastelinski život u Zagrebu prestao je dokinućem kmetstva (g. 1848.). Razlike između vlastele i purgara prestajale su same od sebe. Zagrebačka su vlastela poslije g. 1848., t. j. poslije dokinuća kmetstva, otkada je valjalo radnu silu plaćati, prodavala pomalo većinom svoja nekadanja ladanja i postepeno se asimilirala zagrebačkom građanstvu. Većini nekadanje zagrebačke vlastele ostali su samo naslovi grof, barun i plemeniti.

2. *Purgari*. Svi kmetovi, koje je zatekla gore pomenuta bula kralja Bele IV. g. 1242. i koji su imali vlastitu kuću unutar gradskih zidina (gričke općine), postali su slobodni purgari, t. j. bili su oslobođeni od svih kmetskih dužnosti i podavanja.

Novi purgari morali su položiti purgarsku prisegu i platiti stanovitu taksu u novoosnovanu gradsku blagajnu. Isprva su se zagrebački purgari bavili poljodjelstvom, jer su bili uistinu samo oslobođeni kmetovi. Ali kako su imali prilično malo zemlje, a pučanstvo se na Griču množalo, nijesu mogli samo od obrađivanja zemlje živjeti. Stoga se je valjalo ogledati za drugom zaradom. Počeli su tjerati različite zanate i trgovinu u malom. Bili su tako zvani kramari ili, kako bi danas rekli, sitničari. U trgovinama prodavale su se samo domaće stvari i plodine. Prekomorsku robu nabavljala su sebi vlastela, tko ju je htio imati, većinom iz Italije. Imademo od g. 1766. naredbu, u kojoj se specificiraju sve vrsti manifakturne strane robe, koja se ne smije u Zagrebu kao ni u svim zemljama krune sv. Stjepana prodavati.

Ali ni u jednom se hrvatskom mjestu nije zanatlijstvo tako jako razvilo kao u Zagrebu. Stoga vidimo, da su se i u Zagrebu (Griču i Kaptolu) već rano po uzoru osobito njemačkih zanatlija iste struke udruživale u tako zvane cehove. Već se iz 14. vijeka

spominje na Griču mesarska i klobučarska zadruga. Malo se kasnije spominju bratovštine (zadruge) hrvatska, talijanska i njemačka ili šoštarska.

To su bile preteče kasnijim cehovima. Prigodom svoga boravka u Zagrebu g. 1466. potvrdio je kralj Matijaš Korvin, kako se čini, prvi zagrebački ceh krznara, remenara i uzdara, — a zatim šoštarski ceh. Poslije ovih cehova dobili su potvrde i drugi cehovi, ako ne od kralja, a ono od zagrebačkoga suca.

Tako su nastali u gričkoj općini ovi cehovi: 1. remenarski ceh, u koji su se ubrajali remenari, krznari, sedlari i uzdari; — 2. šoštarski ili postolarski ceh; — 3. špoljarski ili bravarski ceh, u koji su se ubrajali kovači, zlatari, tako zvani cestari, koji su mačeve izrađivali, i tako zvani šiff-tari (incassatores fistularum). Budući da je taj ceh imao najviše članova (braće), zvali su ga i velikim varoškim cehom; — 4. sabolski ili krojački ceh; — 5. čižmarski ceh, kojega su članovi smjeli samo čižme raditi, dočim su članovi šostarskoga ceha smjeli samo cipele (cipeliše ili postole) izrađivati. Više je puta bilo tužbi, da jedni zasižu u posao drugih; — 6. Gumbarski ceh; — 7. mesarski ceh; — 8. stolarski ili tišljarski ceh, u koji su se ubrajali još tokari, graditelji orgulja i staklari; — 9. zidarski i graditeljski ceh, u koji su se ubrajali još tesari i klesari; — 10. tkalački ceh, u koji su se ubrajali još klobučari i kapari i — 11. kirurgički ili brijački ceh, koji je imao pravo i zube vaditi i krv puštati.

Cehovi su postojali osim u varoškoj oblasti (na Griču) još i u Kaptolskoj oblasti (na Kaptolu i u Novoj vesi), dok u biskupskoj oblasti (u Vlaškoj ulici) nije bilo pravih cehova.

Svatko, tko je htio postati zanatlijskim majstorom, morao je biti najprije šegrt. Riječ šegrt počela se je u Zagrebu upotrebljavati istom u 19. vijeku. Najstarije nazivlje za kasniju riječ »šegrt« bilo je u Zagrebu »inas«, koje je došlo k nama od Madžara. Ovo se je nazivlje upotrebljavalo u Zagrebu po prilici do konca 17. vijeka. U 18. su se vijeku upotrebljavali mjesto ove riječi nazivi »naučnik«, »dečko« i »mladenec«.

Šegrta su primali majstori u svoj zanat bez ikakvih posebnih ceremonija, pogodivši se prije sa njegovim roditeljima. Pogodba je bila većinom usmena pred svjedocima. Roditelji su morali platiti majstoru neku taksu, koja je bila dosta neznatna i mijenjala se prema prilikama, a majstor je preuzeo šegrta na stan i hranu. Odijelo su morali davati šegrtu njegovi roditelji. Šegrtom je

mogao postati dobro duševno i tjelesno razvijeni dječak u 13. ili 14. godini. Šegrtom je ovakav dječak bio najmanje tri godine, ali dosta često i dulje. Kod majstora nije šegrt učio samo svoj zanat, nego je bio i njegov besplatni sluga, t. j. morao mu je obavljati i sve kućne poslove. Ako je imao njegov majstor kalfe, morao je šegrt kalfama u večer raspravljati krevet i svaki tjedan jedamput noge oprati. Nakon navršenih triju godina, ako se je šegrt cijelo vrijeme dobro vladao i izučio valjano svoj zanat (a od 18. vijeka ako je još naučio čitati i pisati), bio je oslobođen i dobio je od svoga majstora tako zvani naukovni list (Lehrbrief).

Oslobođeni je šegrt postao kalfom. Nazivlje »kalfa« počelo se u Zagrebu istom u 19. vijeku upotrebljavati. Prije je bio mjesto toga naziva naziv »detić«. Kako su majstori imali svoja udruženja u tako zvanim cehovima, tako su imali i detići (kalfe). Pravila za cehove izdavale su vlasti, u Zagrebu magistrat (u oblasti gričkoj), na Kaptolu kaptolski sud, koja su pravila još katkad potvrdili isti kraljevi; za kalfe su ih izdavali majstori pojedinog ceha. Tako su 10. veljače 1669. izdali za gumbarske kalfe gumbarski majstori Petar Vinožganić, Mihalj Pavlešić, Mihalj Turopolec, Petar Ferček, Andraš Fereš, Januš Gerdaković, Marko Tergovčić, Pavel Karlović i t. d. pravila, kojih su se morali njihovi detići strogo držati. Ta pravila imadu 19 članova ili articula i pokazuju nam dužnosti i prava detića (kalfe).

Premda su detići imali svoje stroge articule, kojih su se morali držati i premda su se oni općenito dobro vladali, došli su ipak katkada u sukob s kaznenim zakonom i došli pred gradski sud. Ovdje ćemo navesti jedan slučaj. Bilo je to mjeseca kolovoza 1448. Dva detića, jedan iz kuće vicebana, a drugi iz Nove vesi napali su detića stolara Jakoba Kirchstädtera pred Kamenitim vratima. Kad im je on sretno utekao, sakupila se čitava rulja detića pred njegovim stanom i isprebijala ga. U pomoć mu je došao njegov majstor, pridigao ga sa zemlje i odveo u kuću.

Gradski je sud radi ovoga izgreda poveo 23. kolovoza istragu, koju su proveli gradski senator Lacko Szale i gradski kapetan Nikola Babočaj Čeh. Preslušani su bili kao svjedoci gospođe

Ana Bužan, rođena Gerličić, 35 godina stara, i supruga Ivana Juršića, 40 godina stara, te Ignac Babić, svršeni retor (= VI. gimn. razred) 18 godina star, koji su svjedoci opisali, kako se je cijeli izgred događao, premda nijesu imena napadača znali navesti, ali ih je znao izbijeni detić. Jošte je bio preslušan i gradski kirurg Ivan Varla, koji je iste večeri detića pregledao, te na njemu pronašao više modrica, a na glavi dvije jače otekline. Udarali su ga batinama i šakama. Gradski je sud krivce dosta strogo kaznio.

Nakon dovršenih detičkih godina (redovno 3) morao je detić ići na vandranje u svijet. Vandranje je trajalo tri godine, a na put je dobio detić putni list od svoga ceha. Vandranje je bilo stoga nužno, da detić vidi i da se uputi, kako se u stranom svijetu njegov zanat tjera. Neki su daleko vandrali, obično u Njemačku. Vandrali su pješice; na putu bi se prehranjivali onim, što bi u svijetu zaslužili, a nije bila za njih nikakova sramota, ako su u nevolji i prosjačili. — Poslije dovršenih godina vratio se detić kući u Zagreb. Prije no je postao majstorom, morao je izraditi tako zvani majstorštuk. Taj je dao ceh po posebnim svojim povjerenicima prosuditi i, ako su ga oni pronašli valjanim, bio je detić proglašen majstorom i dobio majstorski list, ako se je dakako uvijek dobro vladao, i ako je bio rimokatoličke vjere.

Detići su se udruživali kao i majstori, te su morali između majstora svoga ceha izabrati dva svoja časnika (funkcionara) i to dekana, bejarmeštra, koji upravljaju njihovim udruženjem. Dužnost je bila dekanova, da svaka tri tjedna sakupi detiće u kući tako zvanoga oca majstora (atja meštra), gdje je imao dekan i svaki detić položiti 2 novca (krajcara) u zajedničku ladicu (blagajnu). Tom su zgodom mogli iznijeti detići sve svoje tegobe. Ako ih nijesu mogli sami riješiti, morali su ih iznijeti pred ceh svojih majstora. Nijedan detić nije smio drugdje raditi nego kod svoga majstora. Za koga bi se pouzdano doznalo, da je gdje drugdje radio, imao je platiti kaznu od 6 dukata, od kojih su četiri išla u cehovsku ladicu, a dva u detićku.

Cehovska su pravila bila stroga, te su se ih morala držati sva cehovska braća (članovi). Cehovska su pravila sastavljali majstori onoga ceha, a napisao ih je gradski notar i izdala oblast. Tako su sastavili gumbarski majstori 3. veljače 1645. pravila za gumbaški ceh u 23 paragrafa ili artikula, i to Ivan Perko, Mihalj Lindvaj, Nikola Ferček, Mihalj Pavlenić, Martin Lacković i Petar Vinogažec, a napisao ih na latinskom jeziku zaprisegnuti gradski notar Juraj Vernić. Tim je pravilima pridodao gradski notar Jakov Ilijašević dva dodatka, 7. kolovoza 1693. i 18. srpnja 1704.

Svi su cehovi imali manje više nabožni karakter, imali su svoje barjake i na njima slike svetaca, koje su pohranjivali u župnim crkvama (sv. Marka, sv. Marije i sv. Ivana). U crkvama su imali i svoje žrtvenike, a prigodom crkvenih svečanosti pribivali su istima pod svojim barjacima, kao i kod procesija. Svi članovi pojedinih cehova morali su živjeti moralno. Tko se je ogriješio o javni moral, bio je isključen iz ceha. To je bila vrlo velika kazna, jer kad je bio tko isključen iz ceha, izgubio je purgarska (građanska) prava, pa se je morao iseliti iz gradskoga područja, osobito ako nije imao u njem posjeda. Nijedan cehovski član nije smio imati vanbračnog djeteta, osobito ako je imao još zakonitu ženu. Cehovi su podupirali i svoje bolesne i nemoćne članove. Svagda su iskazivali svomu članu (bratu) i njegovoj supruzi (tovarušici), ali samo prvoj, posljednju počast tim, što su korporativno sudjelovali kod njegova (i njezina) pokopa pod cehovskim barjakom, a ako je član bio siromašan, platili su redovno i pogrebne troškove. Broj se je članova u pojedinim cehovima mijenjao. Kretao se obično između 20—40. Budući da su se gradski senatori i assessori u gričkoj oblasti odabirali iz purgarskih redova, postajali su mnogi zanatlije i gradski senatori i assessori, te ako bi umrli u kojoj od tih časti, pokopani bi bili u senatorskoj ili assessorskoj grobnici u crkvi sv. Marka. U drugoj su polovici toga stoljeća prestali već pokapati senatore i assessore u crkvi sv. Marka, već su ih pokopali na groblju sv. Jurja, gdje su dobivali počasne grobove badava.

Svi cehovi nijesu bili u Zagrebu jednako imućni. Neki su imali svoju posebnu cehovsku kuću i zemljišta. Kuću, koliko je nijesu trebali u svoje cehovske svrhe, davali bi u zakup tako zvanim hižarima (stanarima), a zemljište bi uživala starija braća u cehu. Radi uživanja zemljišta dolazilo bi katkada do smutnja među članovima, te je povodom takvih pitanja morao uredovati gradski sud. Tako je uredovao 21. studenoga 1760. u cehu remenarskom, krznarskom i sedlarskom. Predistragu su proveli kao sudbeni izaslanici senator Nikola Babočaj Čeh i gradski kapetan Štefan Zarecki, a sudbena se je rasprava vodila 28. studenoga 1760.

Svaki je ceh odabirao svoje časnike, a u njihovim je rukama bila uprava cijeloga ceha. Izbor se je obavljao u prisutnosti gradskoga izaslanika. Za svaku su se čast morala predložiti tri kandidata. Aktivno i pasivno pravo glasa imali su svi članovi ceha (majstori). Izabranim je bio onaj, koji je dobio najveći broj glasova. Izabirali su se cehmeštar stariji, koji je bio glavar ceha, cehmeštar mlađi, koji je zamjenjivao starijega cehmeštra u slučaju bolesti i zastupao interese mlađih članova, — atja meštar (otac meštar), koji je vodio brigu i nadzor nad cehovskim deticima, dekan (blagajnik) i po dvije cehovske sluge, obično dva najmlađa majstora u cehu.

Ceh je imao svoju ladicu ili blagajnu, koja je bila u kući cehmeštrovoj. Prigodom promjene cehmeštra prenosila se ladica k novomu cehmeštru. Nadalje je imao svaki ceh pored već spomenutoga barjaka svoj znak ili šilt i svoj pečat. Sredstva, kojima je ceh raspolagao, dolazila su od pristojba, koje su se u ime upisnine plaćale, od mjesečnih prinosa i globa. Cehovi su imali svoje sastanke, na koje je pozivao cehmeštar posebnom tablicom sve majstore svoga ceha i na kojima se raspravljalo o prilikama njihova zanata i ceha.

Svaki se je ceh upravljao posve nezavisno od ostalih cehova. Ali kad je bilo kakvo zamašnije pitanje, sastajali bi se svi cehovi ili barem njihovi izaslanici, kao 17. prosinca 1762., kad su bili preslušani zagrebački cehovi o pritužbi karlovačkih čižmara na karlovačke postolare (šoštare), zato što obavljaju i čižmarske po-

slove. Kod toga preslušanja bili su izaslanici zagrebačkoga magistrata, senator Adam Sitarik i gradski kapetan Štefan Zarecki. Tako se je dogodilo 24. srpnja 1763., kada su se preslušavali svjedoci o rovarenju nekih majstora protiv zidarskoga i građevnoga cehmeštra Matijaša Männa. Kod toga preslušavanja bili su izaslanici gradskoga magistrata senator Jožef Poneković i gradski kapetan Štefan Zarecki. Tako se upravo dogodilo i 13. siječnja 1764., kad su izbile jače razmirice između remenarskoga ceha s jedne, a onda ostalih cehova s druge strane. Kod preslušanja u ovoj istrazi bili su izaslanici gradskoga magistrata senator Ferenc Hadrović de Vinodol i gradski kapetan Štefan Zarecki i dr. Kod sastanaka, kod kojih su pribivali gradski izaslanici, imao je posljednju riječ reći gradski sud.

Tako se je razvio grad Zagreb (grička općina) u pravi obrtnički i kramarski grad. Zagrebački su purgari opskrbljivali na daleko i široko svojim rukotvorinama hrvatsko pučanstvo. Da su svoje gotove proizvode mogli lako unovčiti, pomagali su im mnogo tjedni, a osobito godišnji sajmovi, prigodom kojih je dolazilo uvijek mnogo vanjskoga svijeta. Svoje su sinove opet uzgajali za obrtnike. Malo su svojih sinova slali u gimnaziju sve do 19. vijeka. Stoga i Zagreb nije postao sve do 19. vijeka kulturno središte hrvatskoga naroda. Takvim su ga učinili prigodom ilirskoga pokreta većinom ljudi, koji su došli izvana, a to je bilo i razlogom, da su ti novi pokretači ilirski u svom književnom radu posve ignorirali zagrebački dijalekat, za koji se je dosta dugo borio Zagrepčanin Ignjat Kristijanović, ali bez uspjeha.

3. *Kmetovi.* Na području današnje općine grada Zagreba bilo je do g. 1848. više kmetova ili kmetskih zadruga. Kao što je bio grad Zagreb podijeljen do g. 1851. u tri oblasti: gričku (varošku), kaptolsku i biskupsku, tako su bili podijeljeni i zagrebački kmetovi u sve ove tri. Pored toga imali su svojih kmetova župnici zagrebačkih crkvi sv. Marka, sv. Ivana i sv. Petra (prije sv. Antuna). Kakvi su to kmetovi bili, da li cijeloselci (koji su imali oko 20 jutara zemljišta) ili poluselci, (koji su imali oko 10 jutara zemljišta) ili kmetići (koji su imali manje od 10 jutara zemljišta), nijesam mogao utvrditi. Ali držim, da su bili većinom

poluselci ili kmetići. Zemlje su imali izvan gradskih i kaptolskih zidina.

Kako su vlastelinski kmetovi dobili zemljišta od svoje vlastele, tako su dobili i zagrebački kmetovi zemljišta ili od gradske (gričke) općine ili od kaptolske ili od biskupske oblasti, odnosno i od župnih crkvi. Ove su kmetove vezale jednake dužnosti prema svojim gospodarima kao i vlastelinske kmetove prema svojoj vlasteli. Te su dužnosti bile:

1. Morali su obavljati tako zvanu tlaku, t. j. svaki je kmet morao dati prema veličini svoga posjeda i broju članova svoje zadruge stanoviti broj težaka (radnika) na godinu, odnosno na mjesec ili tjedan svojim gospodarima. Kmetski su težaci morali obrađivati gradska (kaptolska, biskupska) zemljišta i obavljati u gradu potrebne poslove. Gradska je zagrebačka općina imala izvan gradskih zidina svoje marofe sa više drugih gospodarskih zgrada (u današnjoj Masarykovoj, prije Marovskoj ulici), odakle se je vodila neposredna uprava nad gradskim kmetovima. Tlaka je bila i u Zagrebu dvovrsna ili pješička, t. j. kmetski je težak morao raditi svom gospodaru na polju ili vinogradu ili gdje drugdje sam bez tegleće marve, ili volovska, t. j. morao je raditi sa teglećom marvom, kao kod oranja, dovoženja ljetine s polja ili vinograda ili dovoženja drva iz šume i t. d. Zagrebački su kmetski posjedi bili većinom oranice i sjenokoše, manje vinogradi, najmanje šume. — 2. Morali su davati od cijeloga svoga godišnjega priroda tako zvanu desetinu (dežmu) svojim gospodarima. — 3. Morali su plaćati tako zvanu kraljevicu ili neznatni državni porez. Koji su kmetovi imali vinograde, morali su od njih davati u pivnicu svojih gospodara svake godine o Martinju (11. IX.) još tako zvanu gornicu prema veličini i plodnosti vinograda od pol do 3 vedra dobroga mošta, 1—3 kopuna i 3—9 pogačica (t. j. bijelo brašno za 3—9 pogača).

Ni zagrebački kmetovi, koji su se jednom naselili na području današnjega grada Zagreba i o tom dobili od svojih oblasti tako zvani otvoreni list ili valaš ili cartu biancu, nijesu ni na koji način smjeli ostaviti svoga gospodara. Ako bi to kmet ipak

učinio, reklo se je za nj, da je uskočio, i smjela ga je njegova oblast uhvatiti i strogo kazniti.

Najbolje je bilo kmetsko pitanje uređeno u gradskoj (gričkoj) općini. Stoga ću se ovdje na gradske kmetove posebice obazrijeti. Kako su bili kmetovi hrvatske vlastele podijeljeni u sučije, tako su kmetovi zagrebačke gričke općine bili podijeljeni u ovih šest naselja, koja su se prema madžarskim sličnim naseljima zvala »folnogije«, i to: 1. folnogija Trnje, 2. folnogija Horvati, 3. folnogija Ilijašići i Bankoviti, 4. folnogija Gračani, 5. folnogija Prekrižje i 6. folnogija prekosavska (na desnoj obali Save). Na čelu svake sučije bio je tako zvani folnog, lat. vilicus, koji je podržavao red u svojoj folnogiji i bio za svoju folnogiju odgovoran gradskom španu.

Iz 17. vijeka poznati su nam ovi zagrebački kmetovi, i to: 1. iz folnogije T r n j e: Grišići, Fratrići, Mušike, Škornjaki, Dekanići, Lukčinići, Učići, Juranići, Gučići, Gerdinovići, Beračići, Ternski, Škrinjarići (Martin Škrinjarić bio je g. 1631. folnog u Trnju); — 2. iz folnogije H o r v a t i: Verbanovići, Podgajčići, Matačići, Fratrići, Povunci, Metkovići, Radičevići, Koračevići, Novoseli, Komersi, Fabičići, Marekovići, Brozičevići, Kralji, Rozine, Šćukanci, Kozarići, Kralići (Martin Kralić bio je g. 1631. folnog u Horvatima); — 3. iz folnogije I l i j a š i ć i i B a s k o v i t i: Ilijašići, Galovići, Blažekovići, Kovači, Čukovići, Domjanići, Cari, Posavci, Horvati (na Vrhovcu), Ugrinovići (na Jelenovcu); Šipki (na Ribnjaku), Bekrišići (Mikula Bekrišić bio je folnog za Černomerec, Čukoviće, Verhovac i Ilicu); — 4. iz folnogije G r a č a n i: Lovrekovići, Ternčevići, Bušinari, Hanžaki, Novaki, Haramije, Jakovčići, Benšići, Cvetkovići, Novoseli (Ivanec Novosel bio je g. 1631. lugar za ovu folnogiju); — 5. iz folnogije P r e k r i ž j e: Prekriški, Ivanići, Ternčevići (Matek Ternčević bio je g. 1631. folnog u Prekrižju; — 6. iz folnogije p r e k o s a v s k e: Sokolići, Mišaki, Gluhaki, Muhinići, Rožići, Kosi, Bartolinčići, Vlašići, Dumići, Sopari, Križanci, Novoseli, Bani, Supići i Sumori.

Zagrebački su kmetovi živjeli sve do g. 1848. u zadrugama, jer su baš one najpodesnije za kmetski način života. Čim je pak g. 1848. dokinuto kmetstvo u Hrvatskoj i lSavoniji, počele se kmetske zadruge raspadati i dijeliti, tako da danas više nema ni govora u Zagrebu o nekadanjim kmetskim zadrugama. Zagrebački su kmetovi vrlo dobro prošli. Otkupili su svoja kmet-

ska zemljišta za neznatne svote, a kasnije su ta ista zemljišta prodavali za vrlo skupe novce kao gradilišta.

Kuće nekadanjih zagrebačkih kmetova bile su niske potleušice, građene većinom od drva, a pokrite slamom »škopom«. Imale su obično jednu veliku sobu, kuhinju i komoru. Oko kuće bile su gospodarske zgrade. Do današnjih dana sačuvala se je jedna takova kuća u Čukovićima iz 17. vijeka, koju su porušili koncem travnja 1933.

Ni zagrebački se kmetovi nijesu smjeli baviti ni trgovinom ni obrtom sve do druge polovice 18. vijeka. Pismenost kod zagrebačkih kmetova bila je veoma slaba. Vrlo su rijetki sinovi iz takovih kuća polazili škole. Ćudoređe bilo je u zagrebačkih kmetova odlično, mnogo bolje nego li u zagrebačke vlastele i purgara.

Gradski su činovnici i namještenici često upotrebljavali gradske kmetove, da im obavljaju njihove privatne poslove mjesto da vrše gradsku tlaku i obavljaju gradske poslove. Stoga su bile tužbe na gradske činovnike i namještenike dosta česte. Jedna od najvećih tužba je bila g. 1631.

Po jednodušnom zaključku gradske općine od 3. veljače 1631. bila je određena istraga protiv svih gradskih činovnika i namještenika, koji su upotrebljavali gradske kmetove za svoje privatne poslove. Ova je istraga bila provedena 13. i slijedećih dana mjeseca ožujka 1631. Provađalo je tu istragu posebno povjerenstvo, u kojem su bili: Jakov Gašparin, Juraj Kelbin, Mihalj Inmrišović, gradski kapetan, Nikola Sidić, blagajnik, Leonard Petrobello, Petar Paupretić, notar, Juraj Piskon i Martin Kovačić, gradski fiscus. Preslušani su bili gotovo svi kmetovi.

Spis o toj istrazi nalazi se u državnom arhivu u Zagrebu pod sign. »Zagrabiensia a 1621.—1640.«

4. *Služinčad.* U starom Zagrebu razlikujemo dvojaku služinčad, prvo takovu, koja je služila kod vlastele, a onda onu, koja je služila kod purgera i činovništva. Vlastela, dok su boravila preko jeseni i zime u Zagrebu, povela su sa sobom najpotrebniju služinčad sa svoga ladanja (vlastelinstva), kao kuharicu, — veća su vlastela imala redovno kuhare, — po jednu ili dvije služavke i slugu. Veća su vlastela držala još u Zagrebu preko cijele godine tako zvanoga ključara, koji je imao cijelu godinu

brigu za cijelo gospodarstvo vlastelinovo u Zagrebu. Na svojim su ladanjima imala veća vlastela i više činovnika pored obične služinčadi. Vlastela su sebi uzgojila svoju služinčad iz redova svojih kmetova. Ova služinčad, dok je boravila u Zagrebu, pridržala je svoju kmetsku nošnju, i vladala se posve normalno. Ni za jednu takvu služavku nijesam našao u spomenicima, da bi moralno posrnula, jer je svaka računala s time, da će se, kad se vrati iz Zagreba na ladanje, udati za kmetskoga momka.

Svećenici su uzimali svoju služinčad također iz kmetskih redova, jer su i oni imali svoje kmetove kao i vlastela.

Služinčad se je uzimala uvijek na godinu dana. Tko nije doslužio (osim slučajeva bolesti), nije imao pravo na plaću. Službovna je godina počimala Jurjevom, 24. travnja, jer se je držalo, da gospodarstvena godina počima tim danom. Na Jurjevo su se već sva vlastela vratila na svoja ladanja.

Druga je vrsta služinčadi bila, koja je služila kod zagrebačkih purgera, činovnika i vojničkih časnika (koliko nijesu ovi posljednji bili vlastela). Zagrebački su purgeri, većinom zanatlije, imali još u 17. vijeku rijetko kad služavke i sluge. Purgarske su žene obavljale same kućne poslove, a pomagali su im naučnici (šegrti). U 18. vijeku nalazimo već dosta služavki u purgerskim kućama. Takva je služavka obavljala gotovo sve kućne poslove. Purgerske su služavke bile većinom Kranjice i Štajerke. Hrvatskih sluškinja kod zagrebačkih purgera bilo je vrlo malo. To su bile većinom sirote iz gradova, kao iz Zagreba, Karlovca i Samobora. Kmetice nijesu išle purgarima u službu. Ako je koja nesrećom zalutala u purgersku službu, ta se više nije vraćala među svoje kmetove, pa je tako, ako se nije u gradu udala, stradala u starijim godinama. Kod purgera se zagrebačkih nije baš pazilo na to, da je služavka morala nastupiti službu na Jurjevo, a nije bilo ni tako strogo, da je služavka morala doslužiti godinu dana. U 18. se je vijeku osjećao u Zagrebu dosta manjak na služavkama. Ali se taj jednako osjećao i u drugim hrvatskim gradovima. Gospođa Sidonija Marica Grancia iz Zagreba piše gospođi Elizabeti Barbari Gereci-Černkovi, supruzi varaždinskoga vicekomesa, pismo 15. siječnja 1693., da će joj

poslati sluškinju, samo da još čeka do subote, kada običavaju doći služavke poštom (t. j. poštanskim kolima) iz Ljubljane, pa da će onda odabrati najbolju i poslati je poštom.

U gostionama, kavanama i pivarnama služile su kao konobarice redovno Slovenke. Moral purgerskih sluškinja nije bio u Zagrebu najbolji. Zatečene su bile, kako se po noći povlače sa mladim ljudima. Najveći broj vanbračne djece dolazio je u starom Zagrebu od purgerskih sluškinja. Neke su imale djece i sa svojim gospodarima, koji su imali zakonite žene. U tom su se purgerske služavke mnogo razlikovale od vlastelinskih služavka.

Plaća u novcu za služinčad bila je dosta malena. Bilo je sluškinja, koje su čitav niz godina služile kod istoga gospodara, a da nijesu nikada plaću u novcu tražile. Tako je služila Bara Škurinka kaptolskoga purgera Juricu Lukačina četrnaest i pol godina, a da joj nije nikada davao plaću u novcu. Stoga joj je oporučno ostavio g. 1737. jednu kućicu sa komadom vinograda.

U oporukama sjećaju se vlastela češće svoje služinčadi.

Tako je oporučno ostavila g. 1650. Helena Ručić, rođena Patačić, svojim kuharima Petreku i Janku svakomu po jednu svinju i po pet kvarata žita, slugi Janku sjenokošu kraj Save, ključaru Lukaču pet kvarata žita, a »deklam (= služavkama) onem, koje se onda pri meni najdu, vsakoj okolu šest škud zverhu plaće naj se da«. — Katarina udova Krašić, rođena Kerbavec, ostavila je u svojoj oporuci od 13. travnja 1800. svomu ključaru Tomašu Beloševiću 200 ranjčkih, svojoj negdanjoj sluškinji Barici Medunićki, sada nastanjenoj u Laškoj vulici, 50 ranjčkih, a deklicam (= sluškinjama), koje će je do smerti služiti, povrh plaće svakoj 50 ranjčkih i t. d.

Mnoge služavke, osobito purgerske, udale su se u Zagrebu i tako postale zagrebačke purgarice.

Pored pomenutoga stanovništva (u točkama 1.—4.) bilo je u Zagrebu jošte svećenstva, činovništva i vojništva, o čemu će biti govora u posebnom članku.

Podatke za ovaj članak našao sam u zagrebačkim spomenicima, koji se čuvaju u državnom arhivu u Zagrebu pod sign. »Zagrabiensia« i »Croatica« na broju preko hiljadu komada.

HASAN KIKIĆ, GORNJI SJENIČAK

HRANA DOLAZI

I

Bio je dan ožujski, sunce sjajno i toplo, poželjeno mnogo, jer je posljednja dva mjeseca padala nepodnosljiva kiša i susnježica, i njihovom se planinskom krajinom naizmjenično s tim padanjem povlačile studene magle, ovijajući svojom ljigavom sivinom glavice, i klizile niz kose u hvojama i zalijegale baš i u njihove duše isto kao i u rasjeline zemljine. Bio je taj dan u mjesecu ožujku, bio i prošao, a u njihovim dušama živi posebno sjećanje na njega, kao zarezano u vidu neizbrisive bore, koja se povlači duboko u nutrini:

Glas spasonosan, radi njega je u njihova prestravljena lica ušlo neko osvjetljenje, radi njega su sela oživjela kao da praznuju sita i pijana, radi njega se tako nestrpljivo prespavala proljetna noć, u kojoj pijevci radosno i kuražno pjevaju.

Ono, što čini suštinu njihova životnog nastojanja i životne borbe, to je užiljena marljivost, da se zajedno s nejakim junčićima preoru obješene strane tankih oranica i da se u njih baci rumenožuto zrno kukuruzno, koje će dati ono, na čemu oni jedinom opstoje i za čim oni jedino nastoje. U životu njihovu nema nešto drugo, što bi ih zaokupljalo brigom, nema nešta što bi ih prestravilo svojim nemanjem ili nedostajanjem. Dobri poslenici i vjeruju u ono, nad čim im se mišica umori, i na što im s vlastitog čela znoj kane. Pa samo radi toga im se zna u duši zaleći studeno i znaju mukotrpno i bojažljivo stezati vilicama, kad upeče i popali u vlatu. Tada negdje u kasnoj zimi dođe na red ono, što je bogatijim susjedima preteklo još možda od pretprošle zime. I tako, život se nastavlja dalje s tom jednostavnom, ali s tim mučnijom borbom, koja ih pretapa svojom neminovnošću i neprekidnim obnavljanjem uvijek u istom vidu, nastavlja se život tih ljudi, koji su zdravi, jaki, razvijeni kao borovi i pored svega toga prikovani jednom željeznom kijačom, koje

nisu svijesni, život se produžuje: proljeća sa svježom žutinom jaglaca i mirisom kaloperova korijenja, ljeta s pečenim suncem i pukotinama u oplođenim oranicama, jeseni i zime, radovanja ili briga ona jedna jedina.

Snjegovi su bili debeli i blještavo bijeli te godine, kad je ljeto izdalo po drugi puta i kad više nije bilo oslonca za jednu jedinu pregršt žute kukuruzovine u selu. Kitine po šumarcima su valjuškaste i kao kristali odsijevaju. Vrane krepaju razapete po bijelom cjelcu, u koji su pale gladne i premrzle. Goveda beukanjem traže još, jer su im obroke smanjili na šaku ogrizina. Nečija mršava kljusad (njihovi kukovi liče na oštrokutne trokute) slatko jedu zelene smrekine bodljike, a iz gubica im krvari. O, kako bi i ljudi rado okrvarili usta, da ima neka smreka, koju bi mogli jesti!

Iz kuća, niskih malih krovinjarica, koje su pokrivene rukovetima ražove žute slame (ona je već sada crna od jetkog dima) i kojima su prozori male nepravilne četvorinice dugačke trideset i pet cm, a široke možda samo dvadeset (kroz taj prozor viri žuta dječija glava kao žut mjesec iz bare), te male kućice kojima ispod temeljaca ljeti raste zelena bujad i pod natrulim se podovima legu studene bjelouške, a na tim podovima bezbrižno spavaju žene i djeca, iz tih kućica praminjaju plavičaste perjanice dimova i gledane odnekle one su u toj bezmjernoj blještavoj bjelini lijep nakit, toplina u toj studeni, pjesma u dalekoj pustolini nekoj, ljepota, koja pokriva svojom bjelinom ono mukotrpno u životu tih ljudi, ono što ih je baš ove duboke ciče zime najžešće zapeklo. Bijele nakrivljene kape, šipkani duvarovi, s kojih su pootpadale bijele tanke naslage gašenog kreča i sada kao da imaju velike nepravilne lišajeve zemljine boje, obješene kristalaste ledenice do u tlo uprte i kroz njih izviruje crvenkasto svijetlo na prozoru, to je slika s božićnih čestitaka, to je ono, što je u prirodi lijepo za nečije oko. Noć nad tim zaseokom sa staklenim nebom, s podvijenim repovima seoskih pasa (jer vuk u blizini gádno zavija), zvijezde, divlje patke dreče po potocima i po kocima kokoši slatko sanjaju o ljetu, to je romantika u pripovijedanju i za nečije slatko uzbuđenje. A dalje: u toj noći sa-

vijeni pod kratkim ponjavama (svejedno što se protežu tek toliko, koliko im je dug pokrivač) ljudi se muče nesnom u nestrpljivom prevrtanju nedoželjno vape za svanućem. Neko se je iste zimnje noći i isto tako nesnosno prevrtao u nesnu radi — prepuna stomaka.

— Ženo, zar ne spavaš?

— A i ti zar si budan?

U tome je i ono, što bi se reklo: zar te muči toliko? Da, a zar i tebe?

— Ručku ćeš skuhati veću kukuruzu, nego što si za večeru, znaš!

— Prije će nestati, čovječe.

— Ali meni je zaista mučno, evo ovdje mi je mučno.

I on se pipa negdje po golom trbuhu pod ponjavom.

Pijevci za tih noći pjevaju deset puta, ne tri puta. Noć je neizmjerno duga, dulja nego ne znam šta. Ljudi u njoj žive (u toj romantičnoj ljepoti sa božićnih čestitaka) intenzivnim životom gladnika, koji nema nade, da će tome njegovu gladovanju doći kraj. Povijeni kao grčice i zaokupljeni tim jednim jedinim, što tako prisno i surovo urasta u praznu nutrinu, tim surovije, što noć ide dalje, u dubinu (jer njima se čini da ona, zaista ide sve dublje, a da svanuće ostaje negdje na nekom nedokučivom vrhu) oni bulazne u polusnu kao u nekoj vatruštini, u kojoj se pored čovjekove loge vrti neka crna ljevčastog oblika udubina, koja te povlači i nikad ne uvlači. Na dnu te crne zaokružne udubine, koja nesnosno zavozi u magličavu vrtoglavicu, vidi se svaki od njih sutrašnji dan, bolji od današnjeg i jučerašnjeg, i u njemu veliki rumeni okrugli kukuružnjak, istom izvađen ispod peke i nalik na sunce, o, da, baš na pravo sunce.

— Ženo, prividio mi se kruh kao sunce velik.

Ljeto, što ih je svojom pripekom tako nemilosrdno pogorjelo, nije ostavilo ni bundava. Ono malo kukuruza, koji su se svrnuli i prometnuli u sitno, to oni tako ljubomorno razvlače i natežu očima, u kojima zija jaz, provalija, koja bi progutala, o, koliki, koliki kruh! Iz dana u dan se životinjski muče, zakuhuju tek

toliko, da zbilja ne budu baš bez mrve. No i tome se jednog dana promijenilo lice.

Sanduci, u kojima je bila spremljena kukuruza, pokazali dno. Žena grabeći drvenim čankom strugnula i otkrila dasku.

— Čovječe imamo samo još za četiri kukuruze.

— Šta-a?

— Eto to, još dva ili tri dana pa ništa više u sanduku.

Oči se izvale golemo.

Vrijeme se promijenilo. Topao vjetar i sunce naglo podigli snijeg i krajinom se zacrvenile obješene plohe oranica i iz njih provirili izodsijecani tubarci nerazvijene kukuruzovine. Šume crne i gromadaste zamirisale svježim neprocurelim sokovima. U selu se slamne naslage po krovovima prosušivale i dim iz njih lizao muzgav. Kuće su ličile na neke izrasline usred crne mase zemljine. Ljudi, što mile iz njih liče na pregladnjele gmazove, koji će se nahraniti od tog martovskog sunca, na kojemu se kupe u hrpe i valjaju kao kokoši u prpnji. Sunce im razgrijava tjemena i zatiljke i oni, naredani jedan do drugog u dugom redu na tom toplom prisoju, mučaljivo se pokunjuju i prevladani, izmučeni dugim trpljenjem, koje se još uvijek produžuje u nedogled, presjede dan kao u nekom iščekivanju, koje je tim beznadnije, što je mukotrpno i nedokučivo kao ovo sunce, što ih tako dobrostivo mazi.

Jednog dana:

— Lijep dan, ljudi.

— I sunce toplo, brzo će cvasti.

— Jadno ti je lijepo, zar vidiš to lijepo, kad ti je ovdje gadno, a?

Ovaj pokazuje na pupak.

Drugog dana:

— Je li još u koga u dnu sanduka?

— Kako pitaš? — nego da jest.

— Strava me hvata nad tim.

— I ne hvatala.

Žena bišće zasukanu košuljicu na jednoj žutoj trblavoj curici.

Trećeg dana:
(Sunce jednako grije.)
— A, dobro, šta mislite, je li ovako svakome mučno?
— Jest ćurak.
— Ima ih, koji imaju više nego mi svi.
— Da, više nego što im treba, kaži.
— Jest.
— A, dobro, šta mislite, je li to onda pravo?
— Jest ćurak pravo, otkud je pravo, i šta tu ima pravo?
— Pravo bi bilo, kad bi mi živjeli kao što ljudi žive; to bi bilo pravo, a ovo nije ni vidjelo pravde. Pljujem ti ja na ovaku pravdu i red, eto.
— Tpljh! — hrakne čičica svojski, kao da je vidio spodobu svega toga, na što se on gadi.
Tako u tom redovnom, svakidanjem zasijedanju na toplom suncu i zemlji i kroz jednostavno razmišljanje o tom životu, koji oni izdašno tavore, kroz riječi, koje oni govore nasumce, nagonski (one se začinju unutar moždanog centra i direktno reagiraju na neposredne svakidanje podražaje) izrasta pred njima, i kao polip ljepljivo se zavlači u njihovu svijest, spoznaja, da je život ovakav, kakav je i kakim ga čine u svijetu, nepravedan i nelijep i nedostojan čovjeka, a da bi bezuvjetno mogao biti bolji i da bi ga takim trebalo učiniti. Ovakav, kakav je, on ih je eto doveo, u ovo beizlazno stanje (oni vide, da je to njihovo stanje bezizlazno zato, što je život nepravedno uređen) i on im radi toga strči u vidu neke gadne i mrske spodobe, koju bi tako rado odbacili nogom je šinuvši straga.
Opet jednog dana:
— Ljudi, zbilja vam kažem, da bi se ovo sve nekako trebalo drugačije preurediti.
— A kako?
— Kako? Pa tako, eto, da ne bude, kao što jest, da bude bolje, da ne strepiš, kao što sada, da imaš što jesti, eto.
— Baš, tako je.
— Duše mi jest, duše mi, to bi i bilo ono pravo, pravi život da, ovo ti je, brate...

— Ovo ti je... hm, ovo ti je... ovo ti nije ništa, pljuckam ti ja na ovo...
— Ja kažem, da može biti bolje.
— A ja kažem, da mora.
Kraj njih u jednom grmu cvate visibaba.

Bio je dan ožujski, sunce sjajno i toplo, pod njim se pučili pupovi i pod korom opuštao sok, kad je neko u selo donio glas:
— Hrana dolazi!
Kakav je učinak proizvela ta preradosna vijest na njih, vidi se po tom, što niko od njih nije ništa priupitao, nego se grozničavo svaki mašio vreće, strpao je pod pazuho i bezglavo odjurio u grad. Svakog je odagnala avet neizvjesnog straha i bojazni (da ne stigne dockan, da ne podijele prije nego što on stigne) pomiješane s nekom rđavom slutnjom, da ne bude od svega toga ništa; pa ako to bude, šta bi onda živ čovjek, kuda bi, dokle bi? Pa u tom strahu u zviždanju na ušnim bubnjićima i nesnosnom udaranju trbušne prečage, nosi se vileno i halapljivo razjapljenih usta, za koja bi rekao, da su zinula, da viknu: i ja idem, i meni dajte!
— Hrana dolazi!
To je povuklo za svaki konac u živčanim pleterima, za najtanju kapilaru u malom nožnom prstu. Kao mreža od nekih ljepljivih tankih niti nepretrgljivih i u zrakastom rasprostiranju, sa hvatištem tamo dolje daleko iza brda, u gradu, i kao to hvatište u nekoj snažnoj, ukliješćenoj šaci, koja steže tu nepretrgljivu mrežu, pa od toga stezanja zatežu oštre tanke niti i povlače nekim nesnosljivim užasnim trnjenjem, od kojega se osipaju modri zrnasti trnci i po samome licu. Čovjek leti. Ne ide. Ne trči. Taj nagon, što ga nosi, ima krila. Ona su u praznom sanduku, iz kojega je izmetena i posljednja pregršt kukuruzovine.
— Hrana dolazi!
To je bubnjarski štop, koji udara o opne na njihovim ušima, to je zviždanje, kojim zvižde nečastivi, to je pjesma neke obradovane ptice, koja ih je gledala iz bodljikava grma ukraj potoka, to je lavež pseta pred svakom kućom, kraj koje projure.

Sve su stvari i predmeti zinuli i viču to, i samo nebo i sunce toplo pomlađeno ožujsko sunce, žeženi kolač kukuruzni, koji ih u snu tako izdašno zadovolji.

— Komšija, ja mislim da ne ćemo zakasniti, a?

— Bojim se.

— Ma ovdje mi je evo duša došla.

A zatim opet dalje: tupa-tapa...

Prečaga lupa kao u konja:

Kh-kh-kh...

II

Jednog takog sunčanog i toplog ožujskog dana u našem gradu je nekoliko bogatih prijatelja udruženih u »Poljoprivrednoj banci d. d.« sazvalo sastanak, i na njemu se posavjetovali.

Jedan je od njih, crn, mastan vrećastih podvoljaka;

drugi isto takav, samo nešto viši žute kovrdžave kose;

treći suhonjav i nervozan s intelektualističkim zaliscima i kartaškim podočnjacima;

četvrti... i t. d.

To, što je njih sastavilo tog sunčanog lijepog dana u jednoj uskoj sobici s tapeciranim vratima i pomno pritvorenim dvostrukim prozorima, jest također vijest o tome, da u grad dolazi hrana.

To, radi čega se jedan debeljko nesnosno prevrtao po tapeciranoj fotelji i raspuštene obašve na pantalonama, dobovao naizmjenično malim prstom i palcem po zlatnom debelom lancu o raskopčanom prsluku, jest zadovoljstvo, s kojim je on razmišljao o toj hrani, što dolazi.

To, što je jednog suhonjavog činilo vedrijim nego drugih dana, i radi čega je s naročitim ćejfom pravio iskrivljene kolutove od nikotinova dima, zatičući palcima za gornje džepiće prsluka, jest opet to isto.

— Posao, hoh?

— The, nije na odmet, ali ta lopuža načelnik dobiva badava dvadeset hiljada.

— Da, dragi moj, ali ako on to ne dobije, ne ćemo ni mi drugo. To ti je poslovni kauzalitet. Za tih deset mi ćemo dobiti pedeset, stotinu, možda i... no eto tako, kauzalitet, dabome.

— Dakle, gospodo, stvar vam je u glavnom poznata. Hrana dolazi! Vagon i po. No eto pola vagona će se podijeliti, a vagon je načelnik ponudio, razumije se... no da vi razumijete to... he, da, po forint na kg. To bi iznosilo deset hiljada, i novac bi se trebao izručiti po primitku odmah. Primitak bi se obavio naravno...

— Po noći.

— ...da po noći, jer... da eto tako.

— Dakle, gospodo, ja znam, vi ste načelno za to, ja ne sumnjam, ali eto ipak sastali smo se, da eventualno porazgovorimo o daljnjem poslovanju... Jer i vi znate, narod je oskudan, seljaci će iskati, čaršija će tražiti, a oskudica je oskudica... da!

— Pa, ko biva, ja držim, da bi mi trebali da zaključimo, kako ćemo i pošto ćemo davati tu hranu, ha?

— E, pa da! Znamo, da narod nema novaca toliko, koliko mu treba hljeba, dakle: mjenica. Prethodno je potrebno odrediti kamatnu stopu.

Jedna smrdibuba razvrji oko prozorskog stakla.

Neko je prozviždao ispod prozora.

Jedno se pseto onečistilo pod prozorom.

— Je li tromjesečni rok?

— Ne, četveromjesečni, od danas do žetve.

— Onda 32%.

— Pa po to smo davali novac, a ovo je hrana, to je drugo.

— Kako misliš?

— Hrana je ono, bez čega čovjek ne može živjeti. Znači, da je najpotrebnije sredstvo, koje čovjek nabavlja, zar ne? Da! I zašto onda ne bi platio skuplje? Zašto? — pitam ja tebe. Četrdeset i dva najmanje. Tu bar nema konkurencije! Jesti se mora! Je li jasno?

— Jasno, jasno.

— Bravo!

I on je obrisao čelo. Suho navorano, prošireno zavijenim zaliscima. Neko je pljesno dlanove. Bravo, bravo!

— Pravo je rekao, ha? Hoćeš li da jedeš? Plati, dragoviću! Nema jeftina života!

— Trgovačka glavica!

Smrdibuba ponovno zazvrja i u krugu obiđe oko njihovih glava.

Neko se uzrujao radi toga. I okrenuo glavom unezvjereno. Pogled mu kružio za njenim zvrjanjem.

— Dosadna je.

— Smeta, smeta.

— Zovite podvornika, da je ubije.

— Da, zovite, to je najpametnije.

I svi se postepeno uznemirili.

— Ubit ćemo je sami.

Skočio je crni masni debeljko i pograbio neki smotak sa stola. Razigrao se kao utovljen međed.

Zvrr...

Tuk-tuk...

— Pas ti majku!

— Da, da 42%, to će biti umjereno, nema šta, dabome!

— Treba da razumiju. Hrana je hrana, bože moj, što čovjek mora nabaviti, nije ni skupo, hah?

— Da, da 42%, to će biti umjereno, apsolutno umjereno.

Tuk-tuk...

— Majku joj, što je žilava. Apsolutno umjereno. — Debeljko dotuca smrdibubu i potvrđuje.

— Ne ćemo im valjda davati tek badava.

Gospodin s tankim prožutim nosnicama, visokih intelektualističkih zalisaka ustaje:

— Dakle, gospodo! Mi imamo moralno opravdanje u samoj prirodi stvari. Gospodin (pri tom je pokazao na jednog) je rekao, da sve ono, što se mora nabaviti, nije ni skupo. Potpuno ispravno! Potpuno, kažem vam. Narod treba da nam je zahvalan, što smo uopće došli do te hrane, da! I da ne dolazi u pitanje naša skrb u »Dobrotvoru«, dakle da naše nastojanje oko toga, da se

narodu pomogne, ne dolazi uopće u pitanje, mi imamo jedno apsolutno moralno opravdanje i u...

U to je opet odnekle neka druga smrdibuba izmilila i javila se zvrjanjem.

— Niste je ubili?

Debeljko potraži svoju žrtvu i kad je nađe na istom onom mjestu, gdje ju je zaista utukao, podigne je i postavi na sto.

— Eto vidite, da jesam.

I onda opet nervozan zašepesa za onom drugom, koja je s nekom naročitom revnošću kružila i zvrjala.

... dakle, gospodo, mi i u tome imamo apsolutno moralno opravdanje, što smo skloni, da dajemo na mjenice... jer to u najmanju ruku znači naklonost prema narodu i njegovim rđavim prilikama, spašavanje, pomaganje u nevolji, kako god hoćete. Uzevši u obzir prilike, pod kojima oni žive, i u koje su se sami svojim nehajem i ne znam, čime još, strovalili... da baš tako: strovalili, taj seljak, ta sirotinja, taj narod zaista nema drugo šta, nego da nam je blagodaran.

— Da joj sve, nah, evo zgniječio sam je.

— Bravo, bravo, ja se baš cijelo vrijeme zagledao, kako to vi...

— Hehe-hee, mučan posao, zar ne?

... dakle, gospodo, ja sam otprilike završio. I kad se dakle hrana preuzme, vi će te, gospodine direktore, to već s načelnikom udesiti... naime u pogledu novca... da. A što se tiče priznanice, mi ćemo je ovako korporativno ispostaviti... da! Ee, dakle, gospodo, ja sam završio uglavnom.

On je imao revnosan običaj, da briše zaliske, kad god sjeda na svoje mjesto, pa je to učinio i sada bez obzira na to, što mu zaista nisu bili oznojeni. Pogledao je zatim sve drugove redom, kao da je tražio od njih odobravanje. Bio je neoborivog uvjerenja, da je rekao ono, što je neosporno i za što je zaslužio jedno apsolutno priznanje. Njegova intelektualistička teorija je, da je »čovjek u duši dobar« i da »nije zao, kao što se, ne znam, gdje i kada to priča«. I eto radi toga on nalazi (zapravo ta ga njegova teorija sili na to) u svačemu t. zv. moralno opravdanje. Kao du-

gogodišnji predsjednik »Dobrotvora« (to je jedno t. zv. humano i potporno društvo u našem gradu) on je već stekao jednu stalnu blagoglagoljivost, kojom se na lak i jednostavan način odhrvava u svakoj prilici. Ovi drugi uz njega, to su vjerni prijatelji i drugovi istomišljenici (naime to se ispostavi uvijek i redovno u svakidanjim prilikama), koji dijele s njime ta moralna opravdanja. Nad njihovim glavama kruži treća smrdibuba; zove se: dividenda. Nju oni ne će ubiti. Radije će nekoga trećega njome.

Hrana dolazi.

To je i u njima rodilo uzbuđenje. I povuklo za svaki konac u živčanim pleterima. I kao mreža od nekih ljepljivih tankih niti naleglo po sivoj kori velikoga moždanog centra i upilo se nepretrgljivo u svaki nabor.

Hrana dolazi.

To ih je učinilo nestrpljivim, da se što prije sporazumiju, da što prije pretvore u opipljivi profit, na kojemu jedinom opstoje njihovi masni podvoljci i ljigavi trbusi. San im je to poremetilo baš kao i onima u dalekom zaseoku i prokrtilo njihovu halapljivost.

Smrdibuba zvrji radi neke svoje razdraganosti i kružeći eliptičnom putanjom ostavlja za sobom nepodnosiv smrad, opet valjda radi te razdraganosti. Gospoda d. d. se sastaju također radi nečeg sličnog neke poslovne razdraganosti, neke humanitarne naklonosti i t. sl. i raspravljajući tako u tim prilikama ostavljaju za sobom t. zv. apsolutno moralno opravdanje i traže bezuslovno priznanje i t. d. i t. d.

Tog ožujskog dana sunce je bilo sjajno i toplo i ptice su veselo cvrkutale, pod nečijom strehom je golub pitao svoje mlade, u vrbovim je mladicama cirkulirao sok kao arteriozna krv u širokim arterijama, negdje se u stranama naprezali nejaki volići vukući drveno ralo (simbol t. zv. agrikulture u god. hiljadu devetsto n-toj), po zagrijanim puteljcima iskakivali gušteri i plazili čekinjasti crvi i kukci, život je tog dana išao t. zv. svojim tokom i sve je bilo u svom obično običnom redu kao i lani, prekolani, onomlani: ljudi su se zvali ljudi, seljaci se zvali seljaci, sirotinja se zvala božijaci, bogatima se podrigivalo i grizlo ih u grlu

od premasna ručka, svinje se gojile po svinjcima, jadnike klale uši i buhe se do iznemoglosti opijale njihovom krvlju, sve po starom uobičajenom redu...

Život, koji je tako uporno utjeran u jednu tijesnu kolotečinu, ovija i jedne i druge revnosno samo s tom razlikom, što jedni kao njegovi sopstvenici plivaju prezasićeni životnim ljepotama, a drugi se dave i gušaju živinski, da se domognu onog najnasušnijeg, što im je, vješto i u ime ovog i onog uklonjeno ispred nosa i nepravedno prisvojeno i pozakonjeno. Život takav, koji se uporno odvija i ovija, on i u našem gradu, ovamo daleko za ovim brdima od žute nerodne ilovače i krečnjačkih naslaga, znači isto ono, što i svukuda, gdje je takav i gdje su jedni poniženi skotski da bi drugi bili prezadovoljeni i prezasićeni u obilju opipljive zemaljske sreće. I teče takav u ovim lijepim danima, kad proljetni vjetrovi razvijaju stare gore i bude ih na novi život, rasčešljavaju nabubrele pupove, a stare grane (koje su već izlišne u svom opstojanju) krše, i strovaljuju, pa im se ne će ni za trag znati, teče takav, po očačenim ilovim puteljcima seoskim i izlokanim kaldrmama kasapskim, a iz grmova i trava kao da mu se ruga ovo proljetno buđenje, nov život prirodin, koji pruža tako pametan primjer. I migolji se takav izopačen, jer u njemu više trune nego što živi, migolji se i u svojoj kuljavoj utrobi vuče masne crne debeljke, suhonjave intelektualčiće s voštanim nosnicama, prezasićene trbušine i vrećaste nečije podvoljke s dividendama, koje imaju »apsolutna moralna opravdanja« i smrdibube, što dosadno zvrje u svojim kružnim lijetovima, za kojima ostaju nesnosni tragovi, valja se taj život takav tijesnim puteljkom, a u hendecima stoje t. zv. siromaci, božijaci, seljaci, fukara, gladnici s praznim vrećama pod pazusima, s pijanim buhama u njedrima i krupnim gadnim ušima, koje ubilački gmižu po mršavim modrim i žutim vratovima njihovim, teče u ovim lijepim danima, kad proljetni raspjevani vjetrovi bude i opominju na nov život, mlad, zdrav, i lijep, da mu se i gladnici najedu zelenog lišća i u njemu istrijebe uši i gnjide, da polomi stare i nepotrebne grane i da im se za trag ne zna više.

III

Eto tako u tom luđačkom trku s nekim nelagodnim osjećajem trbušne prečage, kao da se je mjesto nje ispriječila mokra vreća u trbušnoj duplji i pljoska mokro i hrapavo, eto tako su dospjeli u grad, razvijorenih bijelih gaća, koje su zapinjale za crne glogove, kao za nečije košćate šiljate prste, privirili u njega s nekom bojažljivošću i s osjećanjem sušenja jabučice u grlu, što redovno biva u iščekivanju nečeg, što se tako zdušno želi i hoće, a što se na veliko zaprepašćenje ne dočeka. A oni su tako jureći sa čvrsto stisnutim vrećama pod pazusima zamišljali, da u gradu već taj isti kukuruz leži u ogromnim kamarama baš po ulicama, žut, rumenožut, mirišljav kao razlomljena kukuruza na ognjištu, mirišljav kao duša.

— Druže, ja bih volio jedno brdo kukuruza nego brdo novaca.

— He, a misliš, da ja ne bih?

A grad je stajao tup, izlokanih kaldrma, s nesnosnim smradom bunjišta i kanala i u propustima između dućana, kao da su istresana zahodska burad, a nad tim su propustima velike table skovane od petroleumskih sanduka i na tim tablama su nacrtani gradski panduri s brkovima Kraljevića Marka i očima Srđe Zlopogleđe, i te slike pandurske znače: ovdje je strogo zabranjena nečistoća i ono drugo (kako je na jednoj općinskoj sjednici, a u vezi s postavljanjem tih tabla jedan sramežljivi gosp. vijećnik formulirao značenje policijskog lika), iza tezgâ vire crvenomodri alkoholičarski nosovi bakalinski, a među njihovim se reumatičnim nogama žare mangale gotovo do polovice ljeta; i ti nosovi njihovi su se unezvjereno izvukli pred ćefenke, kad su primijetili ljude s praznim vrećama pod pazusima. Sporazumjeli se pogledima preko ulice, prišli jedan drugome i sašaptavali se.

— Šta misliš? Nije dobro ovako, ovi su gladni, vidi im se na očima.

— Eto imaju i vreće.

— Ko bi im nadavao! Podijeljeno je kažu još juče pola vagona.

— Ovaj, a šta ti misliš, ovaj, pametno bi bilo, ovaj, da zatvorimo, ha?

— I ja, ko, mislim tako.

— Aha.

Tako jedan za drugim, polako i bez lupe, mačijom opreznošću, zatvoreni su svi ćefenci i čaršija je dobila praznički izgled, a u tome prazničkom izgledu promiču ljudi, u bijelim gaćama i s praznim vrećama pod pazusima jedni mimo druge, i kao da s nekom mučnom šutnjom pretražuju, potražuju, iščekuju. A nad tim svim osjećaš, kao da lebdi u zraku, užasnu beznadnost, koja se zarila nekim kijačastim zupcima u svaki mišić i u svaku poru na koži, tako ti ljudi liče na isprebijane živine, upalih očiju, opuštenih ušiju i obješenih repova.

Žene — jedne u bijelo ubrađene, druge gologlave i u razdrljenim košuljama, mršavih prsiju i bosonoge, neke s djecom žutom i otomboljenih trbušćića (ta djeca prožive vijek o zelenoj koprivi i kesiloj repi i bundevama) poredane u dugom neprekidnom nizu krajem hendeka, pod sjajnim i toplim ožujskim suncem kao gušteri. — Tika, Mima, Traljarka, Joka, Soka, Manda, Pemba, Umiša i t. d. govore i šute, šute i govore.

— Draga, nisu mi djeca jela kruha, evo treći dan.

— U — uh, nisu ni moja, slatka.

— Drugo, dokle li će ovako?

— I kako će se svršiti, sestro?

Mima: Ovako je, drugo, bilo i davno za rata. Evo ja ova ista znam to, ja sam isto ovako gladovala, baš isto, eto.

— Pa kako to da već ne prestane jedamput?

Vjetar, svjež i snažan razvija pupove po drveću.

Mima: Pitaš, kako da to jednom ne prestane? He-e, moja draga, ne će ni prestati sve dotle, dok jednom ne nestane sirotinje na svijetu, eto.

— Da, baš je tako! Baš pravo kaže! Treba da nestane sirotinje, jest, jest.

— Heh, a to znači onda, da mi treba da pokrepamo, hah?

Mima: Budalo, kao da ne može sirotinje drugačije nestati. Jednostavno ovako: kad mi ne budemo siromaci, kad imademo šta jesti, eto ...

— To znači, kad budemo bogati?

Mima: Ko ti to kaže? To samo znači: kad budemo živjeli, kao što se pristoji čovjeku.

— Baš tako! Kao ljudi da živimo, je li?

Vjetar svrće pred njima stup slamki i suhog lanjskog lišća i obara ga opet.

— E kad bi samo to moglo!

Mimu: Ja držim, i da bi moglo i da bi trebalo.

Čaršija liči na suho izlokano korito nekog potoka, koji je presušio i za sobom ostavio u dnu izmetine životinjske.

Najednom je odnekle izbio gospodin načelnik. Ogroman, težak, modronos i riđe kose, spora koraka i ruku zabačenih otraga pomicao se čaršijom kao pretovarena deva saharskom stazom, u koju propada i mučno izvlači potkoljenice.

Za njim se nizale gomile, presretale ga i susretale, molile, pitale, kumile ... On je odmahivao rukom i prividno ravnodušno tumačio:

— Ne, ljudi božji, nema, nema eto, nismo mogli više dobiti ... a gdje ste vi uostalom juče i prekjuče, kad je podijeljeno toliko, toliko, da, čitavo brdo, čitavo brdo ... Vi ste obični gadovi, vi ste stoka vi ste ... hm, a šta vi niste? I šta bi vi htjeli? Hoćete li, da vam se u usta metne, je li? Sad dolazite! Nema, nema! Hajd! Hajd, odakle ste i došli! Hajd!

— Gospodine, gladni smo, pokrepat ćemo.

— Eto, eto, braćo, mi radimo za vas, mi smo tražili, molili, nešto smo dobili i eto podijelilo se, dat će valjda Bog, pa će opet biti, eto! Molite se Bogu, da dade, da, sigurno mu se nikad i ne molite, da.

Mima (ona je okupila grupu žena oko sebe i nagovarala ih): Zajaučite, graknite najedamput sve, viknite, zaprijetite, recite, da ne ćete odavde, dok ne daju! Ja vam kažem, da oni imaju! Ja vam se kunem, da su oni sakrili hranu! Oni su je pokrali! Oni su to radili i prije rata, oni to rade i sada! Vi morate sve u jedan glas!

Gospodin načelnik se približavao. I kao da je predosjećao, da ga tu kod tih žena čeka najjači napad, još izdaleka je bacao nemirne poglede na njih. A kad je primijetio Mimu, ogaravljelu i razdrljenu s crnim povezačem na glavi i njezin nedoderivi crveni sviter (na tom su se sviteru prejahivale zakrpe sve jedna šira i crvenija od druge), taj sviter još iz davnih godina on pamti na njoj i uvijek ga je on ljutio kao kočopernog purana — osjetio je neku nelagodnost i nesigurnost, radi koje bi se najradije vratio ili ma kako nestao ...

To, radi čega je on zazirao pred tom bijednom otvrdlom ženom, to su njezine žive, bistre grahoraste oči, kojim se ona zabadala u njega već godinama i godinama, i kojima je uvijek tako jasno zagledala u sve ono, što su on i njegovi ljudi činili i radili, i za što je ona uvijek našla pronicav sud, radi kojega se on osjećao baš kao poliven nekom nelagodnom tekućinom, masnom i prljavom. Sve to, ta bistrina pod njenim pijavičastim obrvama, to pronicanje u stvari i dešavanja (pa bila ona javna ili tajna svejedno), riječi, kojima se ona suprotstavljala, čvrstina njenih tankih usnica i živost viličnih mišića, sve je to u njemu tako u vidu te žene u iskrpanom crvenom sviteru rađalo neko čudno osjećanje nelagodnosti i nesigurnosti, i njemu je u mah pred njenom pojavom bivalo kao da gazi po tankom, nesigurnom, podvođenom ledu, koji možda i ne će odmah puknuti, ali koji se tako svojski uvija. To je tako s vremenom postalo nagonskim u njemu, pa kao što je morao mahnuti rukom, kad mu poleti stršen na nos, tako je isto i redovno morao oćutjeti mlaz nelagodnosti i gotovo neke strašne nesigurnosti pri svakom susretu s njom. Često ju je tako sam izazivao u svijesti preda se i htio je da nešto od te utvare iz sebe uguši bar na taj način, da obikne na nju, da ogugla na njene riječi i da postane ravnodušan pod njenim grahorastim očima, koje se šiljato zabijaju u njega, ali mu je ona tada postajala duh, koji se ljuti i prijeti, kao savjest, koja progoni i izvlači zla priviđenja. Nije to odatle, što je ona uvijek u sličnim zgodama isticala to kako nepravedno

trpi i pati se, a drugi kao on gramze i kao svinje se prezasićuju, ne, to je baš upravo radi one žilavosti, koja se tako uporno othrvava i izrasta u nešto jako i pogubno za njega kao bezmjerno teška stijena, koja se valja niza stranu, a kojoj se ne može umaknuti.

Taka jedna stijena izraste uvijek pred njim, kad on priziva ili susreće Mimu, pa on tada ili mora u nekom užasnom ovijanju omaglice izgubiti se kao ponesen ili mahnuti na pandura kažiprstom: instinkt samoodržanja, kao i kod davljenika, koji se hvata za slamku.

— Gospodine načelniče — graknuše one, a njegov se fes pomače kao pod ćuvom studena vjetra.

— Gospodine načelniče, daj žita!

— Goni tu gamad! Šta me gledaš! — okrenuo se on surovo panduru.

— Marš, da vam bezobraznu... razmahnuo pandur i rukama i nogama.

— Uva!

— Sram vas bilo!

— Nije vam zar dosta, što smo gladni?

Pljus!

Zviz!

Bub!

— Jao, moj trbuh!

— Jao, moja leđa!

— Životinjo! Zašto tako tučeš!? Zašto?

— Nah, đubre jedno!

I on poletio šakom na Tiku. Ona ga dočepala zubima za palac i svom se silom oduprla petama o kamen i tegli, da mu ga pregrize. Traljarka i Mima naskočile s leđa. Mima mu dere tvrdu jaku sa zvjezdicom i brojem. Traljarka mu odire tur i izvraćena lica reži kao bijesna.

Najednom s drugoga kraja zazviždala palica, došao je još jedan.

Bježi!

— Bježite!

I u jednu se postranu ulicu sručila bujica razvijorenih ženskih povezača i sukanja, zarova i feredža, papuča i opanaka.

— A što ga niste za grlo skota?

— Ja sam htjela.

— Bježi, eto ih opet!

Neko je izgubio vreću. Neko lijevu papuču. Neka desni opanak.

Oni, što su prije dva dana dobili kukuruz, govorili su putem vraćajući se:

— Pita mene koliko imam čeljadi u kući a ja kažem trinaestero gospodine načelniče a on kaže gadu jedan šta će ti toliko podajte mu veli šest i po kila kukuruza... i eto šta ja sad mogu sa ovim.

— A ja sam dobio samo četiri.

— Nisam ni ja više.

Sutradan su u nekoj susjednoj pokrajini pisali dnevni listovi na vlas isto ovo:

Incijativom gospodina načelnika N. N. (ovo je samo izmijenio pisac) *u mjestu K* (i ovo) *kao i bezprimjernom požrtvovnošću mjesnog humanog i potpornog društva »Dobrotvor«, koje godinama još od prije rata neumorno djeluje i radi na dobro naroda onoga kraja, podijeljeno je dne 10. ožujka tek. god. pet vagona prvoklasnog kukuruza siromašnim pripadnicima pomenutoga kotara.*

Neka je hvala dobrotvorima!
Narod je sit!
Narod je zadovoljan!
Živjeli dobrotvori!

I taj dan je bio lijep i sunčan.

Iz ciklusa: »Provincija u pozadini.«

SLAVKO JEŽIĆ, ZAGREB

ZLOČINSTVO ĐUKE FRAMIĆA

I

U našem kraju bili su manevri. A fina su to stvar, takvi manevri!... Glazba svira, vojnici stupaju, diže se gusta prašina, a u prašinu zavijeni stupamo mi djeca, gutamo prašinu i pjevamo:

Maširala, maširala
Pedeset i treća —
Korak, korak, za korakom
Stupa junak za junakom.
Zastava se vije,
Krv se lije, lije —
napred, napred, svi u boj!...
Zastava se vije,
Krv se lije, lije —
Sve za cara i za dom!...

A kad vojnici odu izvan sela, mi se skupimo na ledini u dudnjaku i podijelimo u dva tabora: u »naše« i »neprijatelje«. Samo nitko, zbog Đuke Framića, ne će da bude »naš«. Mora da se baca pismo i glava. Onda »neprijatelji« moraju svezati rupčić oko glave, a Đuka Framićev preuzima zapovjedništvo nad njima, i teško si ga »našima«!... Takva vojskovođe na svijetu nema: za njega je tučnjava život, pobjesni, kad navali na juriš, sam pobije pola protivnikove vojske, a druga polovica nagne, što je tko živ, u bijeg... Ali treba dobro potprašiti pete, jer Đuka ne zna šale: koga uhvati, baci mu se među noge, obori ga, pa ga za jednu nogu vuče naglavce preko cijelog dudnjaka, uz urnebesnu graju cijele vojske i očajno urlikanje oborenoga!... Pepiču je Korenovom jedamput izderao čitavo lice i gotovo otkinuo uho, vukući ga — pa su nam roditelji strogo zabranili igrati se rata i vezati rupčić oko glave. Onda je Đuka Framić naložio

svojim pristašama, da za šešir zataknu bijelo guščje pero — tada su svi, pa i djeca, nosili šešire — »neka se, veli, zna, tko je junak, a tko kukavica!«... I, začudo, kad smo se skupili na ledini, svi smo osvanuli s perom za šeširom — svi smo se deklarirali za »neprijatelje«... pa kako, kad su svi neprijatelji, upravo i nema neprijatelja, a nema ni rata — guščje pero riješilo je sve sporove — i mi smo se razdijelili u grupe, pa su se jedni piljkali, drugi špekulali, treći verizali, četvrti krmačali, peti šintarali... I cijelo popodne prošlo je u različitim miroljubivim sportskim natjecanjima...

Manevri su prošli, ali slava Đuke Framića nije prošla. Bio je znatno stariji od većine nas, iako je bilo još daleko od toga, da svrši pučku školu. Svaki je razred ponavljao, i po dva puta, pa se dogodilo, da smo ga u zadnjim razredima pristizali i mi mlađi, kad su njemu već brci probijali, i davno je već posizao snašama pod rubaču...

Jednog se dana mama opremila i poslala nešto u selo. Ja sam se igrao pred kućom i zidao kule na pijesku, koje su se dakako odmah rušile kao i inače u životu. Besmisleni poslovi čovjeka redovno tako zaokupe, da na sve drugo zaboravlja, pa i ja nisam mislio ni na mamu, ni na drugove, ni na vrijeme, koje je brzo prolazilo... Pričinilo mi se jednom, da su ulazna vrata u dvorište malo škripnula, ali dok sam nabio jednoj kuli na vrh šibicu, koja je imala biti zastava, pa onda tek podignuo glavu, nikoga nije bilo.

Kad mi je napokon bilo dosta pijeska, pođoh u kuću, da nađem štogod za jelo. Dok sam po izbi tražio suhog sira i komadić kruha, čujem neke tihe glasove na dvorištu — dijete uvijek čuje što ne bi trebalo — i brzo se popnem na stolac te pogledam kroz prozor. Još sam dospio da opazim, kako se zatvaraju vrata na sobici tete Tinke, — mlade naše rođake, inače »Amerikanke« — a preko dvorišta je šmugnula sjena jednog momčića... Bože, je li moguće — ili se možda ipak varam... prisegao bih, da je to bio Đuka Framić!...

Te je godine Đuka išao u četvrti razred, ali je dobio drugi red. Bilo mu je već četrnaest godina. Meni je tekla šesta. Mama

me je već učila čitati i rekla, da će me upisati u školu — bar ću imati zadaće pisati i učiti; to će me zadržati od skitnje sa seoskom djecom, od koje i onako ne ću mnogo dobra naučiti. Pa ako i propadnem u školi, dosta sam mlad, mogu i ponoviti razred.

Meni je u duši imponiralo, da ću ići u školu s Đukom Framićem, znamenitim vojskovođom i borcem, bećarom i fakinom, pred kojim je cijela škola strepila! On će sigurno jedamput postati glasovit junak kao Garibaldi ili bar hajduk kao Rinaldo Rinaldini, o kojima je teta Tinka čitala romane u mnogo sveščića, i onda ih u kuhinji kod posla pripovijedala mami. Ja sam se igrao u kojem kutiću u sobi ili u dvorcu kraj vrata i slušao Tinkino pripovijedanje, a da me nitko nije ni primijetio. Kako je samo uzdisala nad žarkom ljubavlju tih Violeta i Anita, koje su čak i preobučene u muško slijedile svoje ideale! Ali to su bili i junaci, ne takve stare pijanice kao njezin prijatelj Dostal!...

Kad se na to sjetim, gotovo mi je i bilo jasno, da se Đuka Framić svidio Tinki. Ta on je bio jedini u čitavom mjestu, koji je mogao biti junakom i idealom... Čak kad je jednom pomlatio guske gospe blagajnikovice u dudnjaku, jer ga je njezina služavka Fanika udarila šibom preko lica, dok je dirao u nju — gospa blagajnikovica ga je strašno izgrdila, vičući za njim: Ti prokleti Gardibaldi!... To je ime postalo popularno u selu. Kadgod je Đuka načinio kakvu nepodopštinu, ljudi su psovali »tog vražjeg Gardibaldija«.

Dok sam toga dana sjedio na kuhinjskom pragu i griskajući suhi sir i kruh razmišljao o slavi Đuke Framića, vratila se i mama kući. Poljubila me u čelo i držeći mi oba lica rukama, zagledala mi se ravno u oči, a napokon progovorila: »Dakle sad si đak — danas sam te zapisala u školu!...«

Je li to bilo iznenađenje, veselje ili žalost — tko bi znao — ali ja sam na te riječi briznuo u teški plač... Možda sam osjetio, da je sada pravom bezbrižnom djetinjstvu kraj; dolaze zadaće, dužnosti, odgovornost, a mjesto blage mamine riječi otresiti tuđi ljudi, kojima si i ti stran i tvoja duša... Odlazi bezbrižno djetinjstvo — boli dolaze, tegobe dolaze... dolazi život.

U školi su sjedili s jedne strane dječaci, s druge djevojčice. Dva reda klupa, dva svijeta! Šta se zbivalo u mozgovima onih kovrčastih glavica, s kojih su se spuštale po dvije uredne pletenice preko ramena, često puta prebačene naprijed na prsa? To je bila vječna tajna. Pažljivo su slušale svaku riječ gospodične učiteljice, mirno su sjedile i gledale u ploču, mora da su se mnogo zanimale za nauku — pa ipak, kad su trebale što da odgovore, preko polovica govorila je strahovite gluposti ili je naprosto šutjela.

I onda, njihova pažnja je popuštala od sata do sata. Pod zadnje su redovno imale ručni rad, pa da si ih onda čuo, što su klafrale!... A mi smo dotle morali u znoju lica plijeviti travu na vrtu ili vezati liko oko loze ili bogzna kakve druge poslove raditi!

Čovjeka već tako odgajaju, da uvijek nekoga smatra neprijateljem: ili višim od sebe, komu treba zavidati, ili nižim, koga treba prezirati. Pa tako su i u školi uveli kao najveću kaznu za nas »dečke«: sjesti na onu stranu, gdje su sjedile »cure«. To smo smatrali užasnim poniženjem, i za to smo djevojčice prezirali. A da bude kazna još veća, dečki su obično nadjeli tako kažnjenomu ime djevojčice, uz koju je sjedio!

I baš meni morala je da se desi takva nesreća!... Nešto sam šapnuo Matiču Skeji, i učiteljica me primijetila — a baš je bila nervozna, jer toga dana »mladi gospodin«, naš kateheta, dugo nije dolazio na redovnu partiju razgovora — pa se izderala na mene: »Marš tamo prijeko, sjedni uz Bradićevu!«... Bio sam preneražen — ta samo sam bio prišapnuo Matiču: »Pa gdje je danas gospon kateheta tak dugo?«, a to zato, jer smo se onda mogli »gumbati« bez brige: gospodična nije ništa primjećivala i ni za što marila!...

Briznuo sam u plač — kad već moram sjediti uz curu, onda fućkam i na muški ponos, nije me ni plakati sram! — ali to mi je pribavilo samo dvije packe više, a bogzna kakvu bi tragičnu notu zauzelo moje stradanje dalje, da se u to nisu otvorila vrata, a na njima se pojavio gospodin kapelan...

Tužno sam sjedio uz Bradićevu i buljio preda se u klupu. U puce nisam gledao od srama, a u dečke od straha, da ne ugledam koji zloradi pogled, jer sam znao, da svi gvire u mene. Čudnovato je, kako se protiv onoga, koji strada, uvijek složno udružuju oni, kojima je dobro. Pa ipak je onih, koji stradaju, većina — samo nikad nisu složni!...

Dok je razred brujio — dečki se gumbali i kockali, a puce se igrale mlina ili naprosto samo brbljale — teška se tuga slegla na dušu moju. Ne samo da sam osramoćen, i da ću dobiti ženski prišvarak, nego nitko ne će htjeti ni da se igra sa mnom — bit ću kao izopćen!... A tako sam se opskrbio lijepim gumbima, ne samo običnim bijelima ili plehnatima, nego i onima šarenima, s crvenim ili plavim rubom, kakve seoski momci nose nedjeljom na svojim košuljama. Našao sam i četiri »kostena«, pa čak sam i tri sedefasta otparao s Tinkine nedjeljne bluze!

A špekule istom!... O zemljanim »cvajerima« i ne govorim! Ja sam istom sa žućkastim »kostenkama« počimao igru. A kako sam bio dobar »špekulant«, sabrao sam i vrlo lijepih »staklenki« i to onih »punih«, sasvim šarih, a ne »rijetkih«, koje su znatno manje kotirale na đačkoj burzi... Imao sam čak i dvije divne »vodenke« od mat stakla, kao zahukane — a vodenke su bile pravi dragulj među špekulama, nešto kao kasnije Nyassa s devom ili Sudan s paomama među markama; s vodenkama se nije ni »pucalo«, da se ne okrhaju — to se činilo s cvajerima ili kostenkama — s vodenkama se samo plaćalo: a vrijedila je jedna i do tri pune staklenke... Nije ni čudo, jer je za svaku vodenku trebalo razbiti skupu »krahersku« flašu, kod koje se u grlu nalazila vodenka... a to je bilo skopčano s mnogim vratolomijama, koje su se redovno svršavale s grdnim batinama!...

Iz tih teških misli prenulo me zvono, koje je javljalo odmor. Žamor razreda pretvori se u urlik i masa djece provali kroz vrata na školsko dvorište... Tiho sam se izvukao među zadnjima i stao na stranu, da gledam, kako se drugi igraju. Već se par drugova postavilo blizu mene i posprdno mi dovikivalo: Bradić! Bradić!, a meni su suze navrle na oči... Uto se odnekud stvori Đuka Framić, i ja zapanjen opazim, kako se teška njegova ruka

oborila na lice jednog od mojih napasnika, dok su se drugi raspršali dvorištem, kao pilići pred jastrebom. A Đuka me prihvatio ispod ruke i rekao: »Hajde, mali, da se špekulamo!«...

Kao da me sunce obasjalo, razvedrilo se moje lice. Špekulati se s Đukom Framićem, našim Garibaldijem, kojeg li odlikovanja za mene mališana! Svi su me zavidno gledali, i od tog časa bila je spasena moja čast. Kad je odzvonilo, da je odmor svršen, Đuka me odveo do vrata razreda i glasno zaviknuo, da će teško biti onomu, koji bi me dražio ili u mene dirao!... I doista, nitko ni da bi pisnuo! Takva je čuda stvarala Đukina riječ!...

Te je godine Đuka svršio konačno školu s prvim redom, no njegova je slava ostala legendarna. Ali i strava, koju je širio svojom pojavom. Među bećarima najglasnije je pjevao, u svakoga je zadirkivao, nikoga se nije bojao, nijedna tučnjava nije prošla bez njega... Naveče bi po šljivicima, za sumračja ili po mjesečini, hvatao snaše — a čini se, da im to i nije bilo krivo.

Može se kazati, da je Đuka bio strah i trepet sela. Svi su ga se bojali i svi su mu se divili. I sa žandarima je imao posla. Kod jedne tučnjave svezao ga žandar Miloš i vele, da ga je strašno ispremlatio na postaji. Govorilo se, da Đuka baš i nije bio toliko kriv, ali da je Miloš bio na nj ljubomoran zbog kume Jele, snaše, kojoj je muž već tri godine bio u Americi...

Uto, jednog ljeta, buknuo požar kod susjeda Severa. Bila žestoka vrućina, dva mjeseca bez kiše, sva trava bila opaljena, zemlja raspucana i gotovo da je sama gorjela. Štagalj planuo kao da je od papira... Sve se selo ustrčalo, dojurili vatrogasci, orilo se zapomaganje i cika žena, plač djece... A bilo je malo vode... Ljudi su po jamama namakali ponjave i njima pokrivali drvene zgrade i slamnate krovove, da nekako spriječe širenje požara.

Ipak, u tili čas, vjetar je prenio vatru par kuća dalje i zapalio slamnati krov kume Jele... Nastala nova vriska i cika — iz kuće istrčala kuma Jela u samoj košulji, a za njom Đuka Framić, bez košulje... Kao vjeverica popeo se Đuka na obližnje drvo, skočio s njega na krov i stao kidati zapaljene snopove s krova. Uto su već prislonili i ljestve, počeli dodavati kablice

s vodom, mokre ponjave... a Đuka prihvaćao, dodavao, trgao, jurio po krovu, kuda god je trebalo, nije mario za glavu, i svi se divili njegovoj hrabrosti... Ali požar je uhvatio naglo drvenu građu, i brzo se vidjelo, da se kućica ne će dati spasiti.

Odjednom zaori očajan vrisak među ljudima... Kuma Jela opazi, da joj četirigodišnja kćerka Barica zapomaže na tavanu, ispod rasplamsalog krova, i kroz mali tavanski prozorčić tura ručice napolje. Dim je ovio malu i jedva su je primijetili. Jela se htjela baciti u vatru, ali su je ljudi zadržali. No u tren oka već se Đuka spustio niz zapaljenu gredu i bacio se na tavan. Strava je zavladala svjetinom videći ga, gdje nestaje u plamenu i dimu... Ali za čas se opet pojavio dolje na kućnim vratima, i nosio na rukama onesviještenu malu... Ljudi je brzo prihvatili, a Jela se bacila jecajući na dijete...

Đuka je opet jurnuo u kuću i izbacivao kroz vrata i prozore predmete, do kojih je došao, a ljudi ih odvlačili dalje... Uto se čuo oštar prasak i grede počele popuštati... »Izađi, Đuka!« nastao je vrisak među ljudima, no on je još uvijek spasavao, što se dalo... Kad su već i vratnice počele gorjeti, izišao je Đuka napokon van, sav opaljen i začađen — i u tom mu je trenu jedan komad užarene grede pao na glavu i on se srušio bez svijesti...

Severov štagalj i kuća kume Jele izgorješe do temelja, i još je par drugih krovova zahvatio plamen, ali ga za vremena ugasiše... Kuma Jela sklonila se s malom Baricom kod roda, ali je mala nakon par dana umrla od opeklina. Đuka je dobio potres možđana, no ipak su mu spasili život.

Kad je ustao i čuo za smrt male Barice, zaplakao je kao dijete. Možda je to prvi puta, što su Đuku vidjeli plakati. Odonda se sav izmijenio. Nije izlazio nikuda, samo je ležao po šljiviku iza kuće i buljio u nebo...

Jedne večeri, bilo je već vrlo kasno, sjedio Đuka na klupčici kraj peći i švarbom cijepao suho granje za »znetek«. Stara mu mati već bila legla u krevet i zadrijemala kraj male petrolejke. Netko grunu o vrata, i ona se naglo otvore. U sobu uniđe žandar

Miloš s bodom na puški. Đuka ga malo začuđeno pogleda, ali ne ustane s klupčice i ne progovori ni riječi.

— Dobar večer, Đuka, već dugo se ne vidjesmo...

Đuka se već uznemirio i smrknuo:

— Ne izlazim nikuda...

Miloš priđe bliže Đuki i zapilji pogled u nj:

— A kako to, Đuka? Što će snaše bez tebe?...

— Marim ja, odmahnu Đuka glavom i stade dalje da cijepa.

— A ne nudiš mi, da sjednem?

— Pa sjedi...

Žandar sjedne na stolac u sredini sobe, skine pušku s ramena i nasloni je uza se kraj stolca, pa nastavi:

— A Jele nisi vidio?

— Nisam, zlovoljno će Đuka.

— A mala Barica umrla... znaš?

Đuka se već uznemirio i smrknuo:

— Znam.

Žandar stane sukati brkove:

— Vele, da si ti baš u času, kad se pojavio požar, istrčao s Jelom iz kuće... je li?

Đuka je šutio. Žandaru se ružno iskrivilo lice:

— Dakako da tu nema zla... Pa susjedi se pohađaju... A bilo je vruće... može da se skine košulja... Može i kuma Jela da bude lakše ogrnuta...

Đuka se ispravi:

— To su naše stvari... nikoga se ne tiču...

— Pa i ne tiču, Miloš će slatko i podrugljivo: nego čudno je, kad je požar buknuo, da ste istrčali iz kuće sami... bez Barice...

Đuka stisnu čvršće švarbu za leđima:

— Šuti, Miloše... život sam stavio na kocku, da je spasim.

— Pa jesi, nastavi Miloš jednako: nego, govori se, da ste vi malu poslali na tavan, da vam ne smeta...

Đuka zaškripi zubima i pristupi korak bliže:

— Pa da i jesmo, Miloše, zar smo mogli znati, da će doći do požara...

Žandar se glasno nasmija:

— To ne, ali trebalo je najprije spasavati malu, a ne sebe.

Đuka je teško svladavao bijes, koji ga je obuzimao. Vidio je, da ga Miloš izaziva i da mu se ruga.

— A čemu ti to meni govoriš, Miloše?

— Pa tako prijateljski... da se porazgovorimo... Jučer mi je Jela pričala na postaji...

— Na postaji?...

— Da, malo sam je pozvao na razgovor... Ne, nismo je vezali kao onda tebe, kad smo te bili — za to je ona prefina mačkica... Nego smo se zabavili — svi, od stražmeštra pa do Joce i mene... A, čast..., sukao je Miloš brkove.

Đuka zastenje:

— Podlaci! Gadovi! Zvijeri!...

— He, he, smijao se žandar, a sad dođoh evo časkom po tebe, da se i mi malo porazgovorimo... na postaji... ovdje nije dovoljno prijatno...

Đuka ruknu kao divlje zvijere:

— Nju ste ispatili i sad mene još da mučite?... Nikada, nitkove...

I potegnuv švarbu iza leđa zamahnu prema glavi žandarevoj. Ovaj se naglo sagnu, pa mu švarba tek malo zasiječe u rame. Miloš kriknu i htjede da ustane, ali trknu o stolac, stolac se poljulja, puška se kliznu prema sjedalici, a Miloš se sruši na bajunetu, koja mu projuri ravno kroz srce... Stolac i mrtav žandar grunuše o tle...

Od krike i buke probudila se starica na krevetu i stala vikati i plakati.

— Šuti, stara, okrenu se Đuka, mogli bi te čuti ljudi...

— Jao meni staroj, što sam dočekala... sin mi eto ubojica..., jaukala stara dalje.

— Šuti, izdere se Đuka, i bježi u štagalj na sijeno... Pa ako te tko šta pita, ti nisi vidjela ništa...

— Aoj meni, kako nisam vidjela... mučit će me... sve ću morati reći...

— Ne deri se, velim ti... i nosi se...

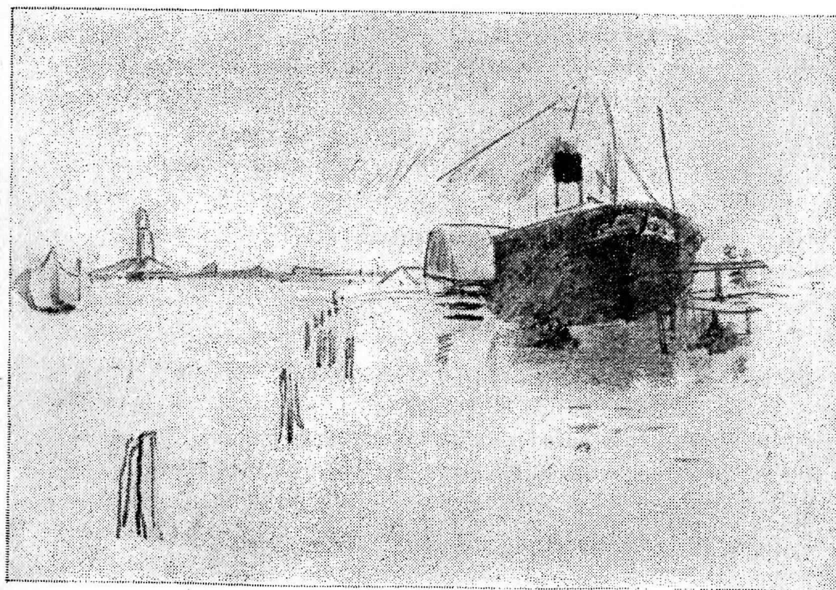
Utrnuo je svijetlo i stao gurati mater prema štaglju. Ali kao da je đavo ušao u staru, ona se stala derati:

— Ubojice... ub..., ali dalje nije dospjela. Švarba joj je raskolila glavu...

Đuke Framića je nestalo. Žandari su pretražili sve kuće i štagljeve, pa sve šume po okolici i dalje. Ali nigdje ništa. I tjeralice ga nisu dostigle...

Godinu dana kasnije vidio je jedan mornar, rodom iz našeg kraja, Đuku Framića u Marseilleu, i govorio je s njime. Đuka se upisao u francusku legiju stranaca i upravo je putovao u Alžir.

To je bila zadnja vijest o Đuki Framiću.

SVIBANJSKI SAJAM

Nariču gusle slijepaca i božjaka uz šatore kramara,
za milostinjom vape prosjačke tužaljke iz blata i prnja,
kroz metež logorski ljudi, kola i blaga,
nižu se razvezane vreće bogate od žutog žitnog i kukuruznog zrnja,
djevojke tužnooke odhode i miluju svilene marame i prstenje lažnih
zlatara,
a poljem širokim zelenim vonja balega.

Junice, kobile, volovi stoje sapeti ularima od konoplje,
zakaljane svinje i bjeloruna janjad,
čuju nedužni: lupaju vreli dlanovi, ozvanja zveket gvozdenih potkova
narod se preplića u povorkama kao žitno snoplje,
pucaju bičevi goniča, propinju se ždrebice vitkih bokova,
i sirotinjska ciganska kljusad.

Kroz polja beskrajna volovi tužno muču,
ujarmljeni u teška kola prostog starinskog kova,
i piju sa ljudima rođački iz istih kablica,
na kolima mirišu smolom svježa drva smrekova,
zelene metle ispletene iz mladih breza-djevica
(nad kojima u šumi divlje grlice lijetaju i guču).

Dugi šatori zanatlija ko u doba cehova,
išarani zemljani lonci, drvene rukotvorine i rezbarije,
srca licitarska i zavjetne svijeće iz žutog voska,
lakirane škrinje (u njih će ruho spremati nevjesta seoska),
na tratini leže pregače pune maslaca, pogača, hljebova,
što iz sjemena i znojnih ruku iz plodne zemlje klije.

Ko u prašumi luta narod kroz šum sajamskog logora,
snahe sa mirisom prostog pudera i odjećom od grube svile,
djevojke u oplećjima posavskim i vezom bijelih peča:
preplićų se opanci, gradske nošnje i prnjava odjeća,
vonja benzin sa automobila i taljige gnojne gnjile,
njišu se vozovi sijena ko lađe u zatone umora.

Drvene frule plaču za srcem u sjetnoj tužnji,
sluškinje i sluge stidno zakićeni cvijetom jorgovana
nude na prodaju svoju mladost i djevojaštvo razbujalo zrelo

pokorni i tihi ko sužnji;
a po strani žene prodaju tkane zastore, platno iz domaćeg lana,
i vezove u koje je priprostu dušu utkalo selo.

Mijenjaju se novci, tuli blago za vratima vagonskim,
trgovci trbušasti masni pričešćuju puk zlatnom manom,
blistaju žandarski bodovi, odrpanci vrebaju oprezni zabranjenom
pašom:
jer okrutan je sud puka krivcu izdanom,
krvavi su stari inati i raspre nad krivim međašom,
kad se kolju ljudi noževima ko blago u nagonima iskonskim.

Gude pijano tambure, puše se pečenice i kisela vina,
sa sutonom pune se čadori i krčme pod starim cimerima,
sada hodočaste u njih trudnih ljudi procesije,
grube ruke i kletve viju se u prašini duhanskog dima,
brate se znanci stari riječi teku slatke ko medovina
kad se sudbina djevojci mladoj zapečati i zapije.

Plaču bugarije i gusle, berde prilažu u basu,
momci divlji posižu u njedra za nožima tajnim,
pij krv dušmansku kad pali djevojačko krilo,
ko čaške se krile suknje stegnute na vitkom stasu,
mirišu raspupana njedra ko voće sazrilo,
ko grožđe usne su slatke u noćima nehajnim.

Bruje automobili, odlaze trgovci punih lisnica,
otegnuto zavija truba, laterne se sjajne u noć odaju,
miču se proste taljige (oči pijane u okna blude),
ko u priči prolete žene (na golim prsima mirišu krzna srebrnih lisica)
tužne su djevojke otrag u kolima, one putuju u svoju kolibu — staju,
telefonske lire dirnute gudalom vjetra niz cestu žalosno gude.

Neprodana junica grije bokom prodanu tužnu vjerenicu,
na jesen će uz tuđe ognjište nositi životno sjeme,
bijele se u šumama mrtvački, opustjeli dvori vlastelinski,
nad vodama tihim se rasčešlja mjesec vilinski
zlatan ko njene kose, svinuta blago pod teško breme,
stupa mlada na brazde zaorane u zemlju-crnicu.

Stjepan Devčić

JUBILEJ

Danas, danas živimo, koji smo živi
kao da nikad fronte i smrti nije bilo,
slavimo katkad znane i neznane junake,
po starom običaju volimo žene
i svako meko krilo.

Zatvaramo oči, bježimo od stvarnosti,
vežemo sebi ruke lancima od čelika,
vjerujemo slijepo u baštinjene stalnosti,
a naša buna nije jako velika.

Danas smo profesori, suci, liječnici — umni
stupovi civilizacije, pjesnici našega doba.
Pa ako se nekome prohtije,
— usudu ili ludilu —
sutra će biti smrti, besmisla, groba.

Kasniji kritičar, kad uščita liriku ovu,
neka se sjeti, da liričar
tugaljivo reagira.
Stihovi, kao srce, mijenjaju ton i ritam.

Svaku tužnu epohu druga tuga dira.

(Iz ciklusa »Refleksije na 1917. godinu«.)

KIŠA PADA

Jedna tuga, jedna sjena, jedan oblak crn.
Jedna ruža. Jedan bljesak. Jedan ružin trn.
Ono more, one gore, onaj kamen drag.
Jedan ležaj. Jedan jecaj. Jedne suze trag.

Ona strepnja, ona teška, južna noć:
jedno srce drugo zove u pomoć.

Jedan čempres zašumori s vinograda:

Tiho, dijete, budi mirno, kiša pada.

(Iz ciklusa »Dubrovački pasteli«.)

Miroslav Feldman

ČETIRI ŠOKAČKE VARIJACIJE

ŠKRIPI ĐERMA...

Škripi đerma...
Tko je na bunaru?
Izašla je snaša
zanesena
i rumena od žurbe

i jutra,
a ipak tužna i puna briga:
jutro je danas
i jutro će granut i sutra.

Sviće
i zvone zvona.
Goveda muču. Konji ržu u staji.
Nad starim šljivikom jutarnja zvijezda se sjaji.
Selo se budi.
Kukuriče pijet'o u suši
na rudi.

Škripi đerma. Sve je kao i jučer.
O, da li će opet tako biti i sutra?!
Snaša je tužna.
Snaša misli na mjenice, porez i djecu.
Snaša je bolna
i puna i prepuna briga.

Avlijska vrata —
i prva se kola čuju na prašnome drumu.
Dudovi šušte.
Žure se žuljave seljačke ruke
u polja i šumu.

DRMA MI SE ŠUBARA I CVIĆE...

Drma mi se šubara i cviće,
što me moja mila zakitila...

To je bilo. Sve to više nije.
Pod šubarom sada venu oči,
u prsima bol sad srce kljuje,
u suzama gasnu strasne noći...

Gdje je cvijeće. Tko me kiti sada?!...

Tuga mraka rosi po sokaku,
ne bugari tambura u mraku
i ne čeka draga u vajatu:
to je bilo sve to više nije —

To je bilo. Sve to više nije...
Drugi sada moju dragu ljubi,
dragu ljubi pa se meni smije.

ENO ŠORA, KUD' SAM PROLAZIO...

Eno šora, kud' sam prolazio
i klupčice, 'di sam dolazio
i curice, koju sam ljubio...

Već je jesen. Magla lipe grli.
Žaluzine sklopljene su oči.
Tko će sada,
tko sokakom proći?

Tarabe su nakrivljene, stare
i u čamcu maslačak ne cvate.
Valjaju se mutne vode. Blato.
Sve je tako strano, nepoznato;
sve je mrtvo,
što me sjeća na Te.

Tvoja kuća:
nigdje svijetla nema.
Pred kućom je naša stara klupa:
natrula je, tiha tiho drijema.
Tu smo nekad mi sjedili skupa,
kad su zvona slala pozdravljenje
i tu sam Ti, srce, prvi puta
poljubio Tvoje plavo tjeme.

Gdje je cura, koju sam ljubio?!...

Već je jesen. Magla lipe grli.
Mrtvo lišće ljubi mrtve staze.

Oko mene samo sjene plaze...
Oko mene samo sjene plaze,
sjene plaze
smrću srce maze.

NEMA ZIME, DOK NE PADNE INJE...

Nema zime, dok ne padne inje;
ni radosti, dok ne diliš s kime...

Inje pada.
Zima zemlju grli,
a u srcu praporci ne zveče.
Selo jeca.
Srce rana peče.

Gajde šute. Drugo sad je doba.
Sve su rjeđe dukati o vratu,
a sve češće dugovi i briga.
Gajde šute.
Drugo sad je doba.

Sokaci su žalosni i prazni;
lipe mrtve, ogoljelih grana:
pod njima je radost otrovana,
pod njima je mladost zakopana.

Nema zime, dok ne padne inje...

Inje pada.
Zima zemlju grli,
a u srcu praporci ne zveče.

Vladimir Kovačić

DJEVOJČICA PRI KLAVIRU

Ne! To nisu Tvoje crne kose
Tvoje kose — ruke uzdižu i nose,
A ove tipke po kojima mi prsti tumaraju
Umaraju, umaraju.

I uvijek se tako mislima umaram,
Da s Tobom po aleji samotno tumaram
I kad pružim ruke, o žalosni trene,
Na klavir padnu prazne i klavir me prene.

Pod prozor barem dođi dragane,
Da se spustim k Tebi kroz akorde lagane,
I u svakom zvuku i u svakom zvuku
Podatno da padnem na Tvoju čvrstu ruku.

Marijan Matijašević

JEZGRA

Svejedno mi je
što govori noć,
zamišljena,
sa čelom u hladnoj ruci,
što govore njene oči zvijezde
i njene riječi: pjesme
posljednjeg zrikavca.
Svejedno mi je!
Svakog je dana novi život,
svakog je dana novo nebo!

Ja sam glumac,
što glumi demona,
ja sam pjesnik,
što pjeva o Bogu,
ja sam skitnica,
dronjav, prljav, razbarušen,
i prolazim
kraj drveća i suncokreta.

ČITANJE U STARINSKOJ SOBI

U svijetlu od lampe oči su blage,
i njene su kose svijetložute.
Sjene od lampe meni su drage,
kad njene usne pomnjivo šute.

Kad moje lice pokriva sjena,
ne vidi ona mojeg oka sjaj...
Ja joj čitam stih Verlainea,
njegovu čežnju — i vaj.

A stare ure mudro šute,
ne žele stići novo vrijeme.
Snjegovi su vani zasuli pute,
i čekaju — korake nijeme.

Jeronim Korner

MOJE KNJIGE

U polarnom sumraku sobe vi ste uvijek same.
Nad vas se umorno spušta moja klonula glava.
Oči vas radosne gledaju kroz guste ponjave tame.
Kosa vas mekana miluje, od mraka sasvim plava.

O čemu snatrite tako, uvijek tužne i mirne?
Sami me dlanovi zovu niz vaša da prođemo leđa.
Slušate samo kišu kako u prozore dirne
uvečer kada se umor izlijeva iz olovnih vjeđa.

Nikad mi ne ćete reći, da li vas nešto boli,
kada vas kroz mrak vatra rumenim prstima takne.
U toplu tišinu k vama sjena mi unići voli.
Tada vas nemirna ruka, milujući, s mjesta makne.

U redu, u kom ste uvijek, nastane nered i smetnja.
Iz mraka izlaze lica, čitana i voljena plačno.
Ko drage žene se jave, bez gesta i ikakvih kretnja,
preda mnom i vatrom što sjajem lice im polijeva mračno.

Kroz noć donosi vjetar sve gušću i gušću kišu.
Blistavim šinjama odlaze vagoni, pokriti mrakom.
Gdje sam već čuo tu priču, sve mekšu i sve tišu,
što niče sasvim sama i zalita žalbom jakom?

Drage knjige, uvijek mirne i uvijek tako same.
Kada me nigdje ne će i svi me od sebe gone,
vi me čekate ipak, tužne i dobre usred tame.
U vašu mudru tišinu glava mi umorna tone.

Ivo Kozarčanin

LUKA PERKOVIĆ, ZAGREB

VRIJEME U KNJIŽEVNOSTI

Neobično obilje događaja zaglušuje naše doba, a buka i brzina njihova zbivanja zbunjuju iznenađenog suvremenika. Pa ipak to ne kazuje toliko, da je ta epoha, poređena s kojom iz prošlosti, pojačala svoju stvaralačku aktivnost, već da je životom zagospodarila tehnika, i da moć obavještavanja dopušta kontrolu života i uvid u njegove tajne jače nego ikad. Suvremeni je čovjek uznemiren, jer odviše vidi i zna.

Prijašnje epohe, na pr. doba gotike, XVII. i XIX. vijek, nametale su suvremenicima mnogo više autoriteta za svoje institucije, nego što to može naša, mogle su čak da stvore uvjerenje, kao da su te institucije nezamjenljive i vječne. Tehnička i socijalna organizacija držale su mase izvan života, te nije bilo moguće, da te mase kontroliraju životne zakone i tajne. Oni, kojima se podavao lijep i zavodljiv život, uživali su ga skriveno od zavidnih pogleda i gladnih želudaca. Danas se vidi, da je crkva, nekad odgojiteljica masa, bila dalekovidnija i lukavija od demokracije, svoje nasljednice, kad se protivila načelu slobode misli i individua, slobodi naučnog istraživanja. Ona je slutila, što nosi progres, ako mu se dopusti, da uđe u mase, i nije joj se zato žurilo, da ga ostvaruje. Demokracija pak, čini se, hoće da nešto od nje nauči, pa makar i kasno: pokajala se za svoju darežljivost i požalila svoju liberalnost. I kao da bi htjela, da joj se vrate darovi, koje je dala? Pa ako ih ne dobije milom, da ih uzme i silom? Zar fašističke diktature, koje se pojavljuju bez oklijevanja i stida, ne govore o tome dosta?

U epohama, koje imaju pouzdanja u svoje institucije i životni red, i umjetničko se stvaranje može koristiti uvjerenjem u neprolaznost i nepromjenljivost estetskih i etičkih vrednota. »Faust« se kristalizirao kroz čitav jedan plodan život, iznad vremena, iako u njemu začet, i nema u sebi ništa, čemu bi ono moglo naškoditi. Flaubertu se nije žurilo, kao da je vjerovao, da vrijeme bez njega ne može naprijed, da sjutra ne će doni-

jeti ništa, što bi umanjilo vrijednost njegovih realizacija. Proust je izgradio svoj svijet od malih događaja, kakvi se dadu vidjeti i čuti samo u vremenu, koje ne misli na opasnost, a voli uživanje u tišini. Vrijeme je za te pisce bilo vječno, nepomično kao hrid, i ono im je pomagalo: o njega su naslonili svijet svojih umjetničkih spoznaja i slutnja, dok su sazrijevale. Stvarač je stvarao bez žurbe, kao priroda. Zato je imao mir linije, čistoću misli, zrelost realizacije i neodoljivu moć umjetničke iluzije.

Te vrednote nema više naše vrijeme, ili ne bar toliko. Njega pokreću mase i stroj. Ono ne pješači, već se miče na kotačima. Zato u njemu onako malo tišine, a onoliko brzine, koju je teško slijediti. Ne može se dakle s pravom tvrditi, da je ono sklono umjetnosti, kakvu je naslijedilo od prošlosti, i u kojoj umjetnik još uvijek želi tražiti ugled i učiti se opažati, uz jednu opasnost: istražujući, kako treba umjetnički izricati, on se zanosi i za idealom prošlosti, jer je ona znala jedno s drugim nerastavljivo povezati. A brzina suvremena zbivanja neprijatelj je mogućnosti umjetničkog izražaja u klasičnom smislu.

Današnjeg umjetnika vrijeme obvezuje više nego nekadašnje svoga, ono mu dopušta manje slobode i vlasti nad njegovom ličnošću. Kad bi danas oživio Goethe i nastavio stvarati Fauste, vječnu temu svih vremena, ne bi ih bilo malo, koji bi željeli, da svoju pažnju svrati na prolaznu temu — Hitlera. Tko žali, da je tako, i želi živjeti u neokrnjenoj slobodi umjetničkog stvaranja, taj neka zavidi umjetniku vremena, koje je bilo drugačije raspoloženo prema umjetnosti, i nije tražilo od stvaraoca drugo, nego da što potpunije iskoristi svoj talenat, a dopuštalo mu je, da u tome bude sav svoj. »Umjetnost i znanost su nezavisne. Moral ne smije imati na njih nikakva zahtjeva: umjetnik, prije nego će načiniti kip, pa filozof, prije nego će stvoriti zakon, ne smiju se nikada pitati, hoće li taj kip biti koristan običajima, hoće li taj zakon povesti ljude ka kreposti. Umjetnik ima za svrhu samo, da proizvodi lijepo, učenjak samo, da nađe istinito. Promijeniti ih u propovjednike znači uništiti ih. Nestalo je i umjetnosti i znanosti, čim umjetnost i znanost postanu oruđe pedagogije i vlade.« (Taine). »Velim da je pjesnik,

ako je išao za moralnim ciljem, umanjio svoju pjesničku snagu, i nije nerazumno kladiti se, da će njegovo djelo biti loše.« (Baudelaire), pa »Čovjek akcije uvijek je loš umjetnik« (Renan).

Tako govori doba, koje je imalo slobode u izobilju, pa nije bilo opravdana razloga, da je uskrati ili ograniči umjetniku: bilo je bogato i moćno, industrija se nalazila u poletu, poslovi se razvijali srećno i stvarali blagodat, čitav se životni plan ostvarivao bez smetnja, praćen od optimizma i pouzdanja u čvrstoću društvene konstrukcije. Nije trebalo dakle prizivati umjetnika, da svojim sredstvima pomogne vremenu pobijediti. On je, u širokoj slobodi, mogao birati, što je odgovaralo njegovoj sklonosti i daru; svojom umjetninom izrazio je vrijeme, s tendencijom više ili manje istaknutom, jer kao što nema čovjeka, tako ne može biti ni umjetnika, koji se ne bi zauzimao za koju ideju.

Naše doba ima mnogo manje slobode, pa je daje manje i umjetniku. Umjetničko stvaranje današnjice pruža vidljive dokaze za to. Današnjem je vremenu oslabilo osjećanje za liriku. I u najbogatijim evropskim književnostima lirik se izrazuje slabije od svih svojih vršnjaka. Zašto? Sve civilizacije imaju svoju vjeru. Vjera je lirika. Naša je civilizacija izgubila vjeru, pa i liriku. Vrijeme odviše uzbuđeno i nesigurno za svoje sjutra, nema kada da se brine za estetiku, ima u sebi nešto, što se opire moći estetskog zahvata. Lirika je slaba, da mu izrazi bit, pa je ono zato sklono drugim vrstama, koje su ga kadre jače zastupati. Za metalni njegov glas, za surovost njegova držanja i brzinu mu koraka lirika je odviše vezana i spora, neodlučna i meditativna; nema novog rječnika ni uzora, koji bi je podučio, kako da ga nazove. Čovjeku u automobilu ili avijonu, i ukopljenom u dosad nepoznate društvene obveze i brige, nameću se stvari odviše grubo i realno, pune su fizičke opasnosti, preblize su, i on nema kada da zaboravi na njihovu materijalnu opstojnost, kao što je to imao njegov prethodnik, koji je pješačio. Istina, to znači obogaćenje i materijalnog i duhovnog života, pa i povećanje broja tema u umjetnosti, ali traži i dugog opažanja, dok se čovječja osjetila ne priviknu na novost i ne otkriju nepoznate odnose, koji su nastupili između čovjeka i

novoga. Izučavanje prošlosti tu mu može koristiti manje nego umjetniku u druga vremena. Tehnika mu dopušta da vidi, što njegov prethodnik nije ni slutio, pa zato ni ne može od njega pozajmiti, što taj nije imao ni poznavao. Treba priznati Baudelaireu genijalnost, ali i to, da se od njega može malo naučiti, kako da se izrazi bitno u sadašnjosti; njegovo se vrijeme izrazilo u njegovoj poeziji neuporedivo bolje, nego što se dade njome izraziti naše.

Što je nametnulo današnjoj, suvremenoj književnosti veće i određenije obveze prema vremenu, u kojemu živi, nego ih je imala prijašnja? Da odgovorim na to, pomoći ću se jednom Valéryevom konstatacijom. Čovjek je prije osvajao globus, danas je to osvajanje dovršeno. Nema pedlja zemlje, koji bi bio bez gospodara. — Čovjek je dakle dosad svoju ekspanzivnu snagu (koja se uvijek troši u prvom redu u ekonomskoj borbi za život), upravljao u nezaposjednute prostore, i olakšavao tako ekonomsku borbu i napetost u milijeu, iz kojega je izišao. Ali ta strast čovjekova i potreba za osvajanjem prostora, a uz to je dosad vezan sav sadržaj kulture, našla se pred vakuumom. Kuda će se ubuduće sa suviškom žive energije čovječanstva onaj, koji je, bez mogućnosti da emigrira nekamo, gdje ima mjesta, primoran da ostane u starome društvenom krugu, gdje mu je tijesno i gdje je bezobzirna borba za život. Ta je spoznaja čovjeka primorala, da mijenja smjer svoje ekspanzije: on obraća pažnju i istraživanje na društvo, i uviđa, da je potreban drugi životni plan, ako se hoće naći mjesta na zemlji svim ljudima. Zbog toga postavlja društvene probleme u prvi red: stvarima daje jednu i jedinu svrhu, da postoje zbog čovjeka, i nema više neutralnih, apsolutnih ni vječnih vrednota. Ništa ne postoji zbog sebe ni zbog nekog svrhunaravnog cilja. Vrijeme taj relativizam hoće i u umjetnosti: ono se obraća umjetniku, da mu on pomogne ostvariti njegove namjere, i otkriva mu, da će biti korisniji suradnik kao kritik, nihilist, pamfletist, moralizator, nego ako sačuva neutralnost i brigu za samu umjetnost. Ono mu određuje i teme, pokazuje i smjer tendencije, ograničuje i slobodu izbora, jer nije u svako doba svaka tema jednako

suvremena niti svaka tendencija jednako potrebna. Obveza dakle, koja umanjuje umjetničku sabranost, a često i snagu i čistoću, ali je — kaže vrijeme — zaslužna za ostvarenje plana, koji treba provesti. No ne samo to. Obveza ta izaziva i otpor onih, koji nisu skloni da svojim umjetničkim talentom pomognu vremenu, jer je ovome korisno u književnosti preče od lijepoga. Smeta ih zahtjev, da se prizna ime umjetnosti toj nižoj vrsti duhovne aktivnosti, koja ne pridonosi ništa ili mnogo manje od umjetnosti za ostvarenje »objektivnoga svjetskog duha«. U umjetnosti se dosad očitovala stvaralačka vrlina, koja, i kad je realizirala svoje vrijeme, nije to radila izrijekom ni po narudžbi za njegove namjere, niti uopće za koje određeno vrijeme, već da izrazi objektivnu neprolaznu vrijednost. Nametnuti dakle umjetnosti dužnost, da sudjeluje u političkoj i društvenoj borbi, da se zauzima za pobjedu nekog programa, koji je promjenljive cijene, kao i svi oni, znači zarobiti i oslabiti u stvaranju jednu od čovječjih aktivnosti, po kojoj pokoljenja namiru u umjetninama svoje duhovno blago potomstvu i s pomoću koje pojedine epohe mogu i tisućljeća iza sebe surađivati na duhovnoj izgradnji čovječanstva. Umjetnost je pobjeda nad smrću. Zato treba obraniti tu aktivnost od takova neumjetničkog vremena i osigurati joj potpunu slobodu stvaranja. Treba joj čak i pomoći, da pobijedi to vrijeme, koje je raspoloženo, da bude njezin ubica. Nova umjetnost treba da je »umjetnost za umjetnike, a ne umjetnost za mase, umjetnost kastâ, a ne umjetnost pučka.« Ona treba da »oplovljava zbilju«, da se okrene protiv nje, da ne sadržava »ljudskih stvari«. Njoj je tendencija »daleko od čovjeka«, »umjetnik počinje, gdje prestaje čovjek« (Ortega). Ona treba da je zaštita protiv zaraze aktualnošću. Dužnost je i pravo vremena, koje je napadnuto, da se posluži i zavodničkom snagom poezije, kad materijalizacija života hoće »učiniti od etike luksus«, a estetiku žrtvovati plebejskom neukusu. Snaga je umjetnosti velika, treba joj samo dopustiti, da djeluje na čovjeka. Voltaire je rekao: »Čar poezije čini, da se praštaju sve pogrješke, i duh prožet ljepotom stila ne misli, samo ako ga možeš varati.«

Te su suprotnosti u današnjoj književnosti vrijeme sâmo: budući da ono nema zajedničke ideje, jer mu je plan života razbijen, nema ni zajedničkog ideala. Umjetnost ga ne može odraziti kao cjelinu, već u fragmentima, i kritičar se zato tuži na slabljenje estetske moći i ukusa. On naime ne opaža, da to odlazi jedno vrijeme, a i on s njime, baš kao što ne osjeća gibanja zemljina, a ni svoga s njome, pa okrivljuje budućnost zbog barbarskih nakana prema etici i estetici. Pa ukoliko novo vrijeme, koje kani doći, i uspije, da očituje svoj ideal, dok još stari živi, on ga ne vidi i stoga ne priznaje. Dva svijeta, koji kane jedan drugom biti oprečni kao dan i noć, podijeljeni na dvije polovine globusa, ne vide se. Nije se čovjek srednjega vijeka pretvarao, ako je bio slijep za ljepotu golih kipova grčkih bogova, heroja i atleta, jer su oni imali samo tijelo, a on je za se vjerovao, da ima samo dušu. Život je borba, i lijepo je, da je tako. Još ljepše je u njemu vjera u svoje pravo i pobjedu.

Nije ovo vrijeme prvo, koje traži od umjetnosti, da mu pomogne ostvariti aspiracije. Ne znajući ili zaboravljajući to, jedni ga izdvajaju između ostalih i porede s najgorima — s onima, koja su se prignula k zemlji i ne vide, da postoje i zvijezde, a drugi mu pripisuju u zaslugu, da je tobože otkrilo ovisnost književnosti o društvu. Vrijeme, ili u književnosti njegov živi sinonim — publika, vršilo je uvijek utjecaj na književna zbivanja: čovjek se rađa s idejama, treba razumjeti — s idejama svoga vremena. Nepotpun je trud, koji hoće razumjeti književnost iz nje same i odvojiti sudbinu njezinu od sudbine društva.

Jest, glas je vremena nekad bio u njoj tiši, liberalniji, ali je u svako doba postojao. Književna publika je nekad bila malobrojnija, nego današnja, stoga homogenija i njezin ideal umjetniku vidljiviji. Stvaralac sâm bio je ponajviše iz istoga društvenog kruga kao i čitaoci, njihov ideal bio je i njegov, i ta društvena srodnost davala je sklad između vremena i umjetnosti. U sedamnaestom vijeku daju u Francuskoj književnu publiku, svu gotovo, književni saloni. Umjetniku je bio pristup u njih lak, i bez velika je traženja mogao preko njih

doznati, što od njega, umjetnika, vrijeme hoće. Tom vijeku, koji se još nije bio uzdigao do društvena kritičara (zovu ga »le siècle docile et obéissant«), ideal je bio »honnête homme«, »l'homme généreux«. Književnost je razumjela raspoloženje vremena, pisac je opažač, psiholog, moralist (La Bruyère, La Rochefoucauld, Pascal), jer se tom metodom može najbolje upoznati čovjek i uputiti se, kako da ugodi općem idealu.

Čovjek osamnaestoga vijeka je socijalan; on vjeruje, da u njemu sve ima socijalan smisao, da je on po društvu ono, što jest. To je njegov prilog historiji. Prethodnici njegovi ne mogu za se reći, da su to bili, a i po temperamentu i strasti, kojom se bori, malo mu ih ima jednakih. Društvena svijest ga promeće u kritika i propagatora političkih i društvenih ideja, neporediva mu je smionost i sigurnost pogleda, opozicionalac je, da to i ne zna, revolucionarac i protiv svoje volje, zloban i žučljiv, lukav i dosjetljiv; vodi ga srce, i zato je iskren, kad ratuje sav život protiv boga, kao i onda, kad se s njime miri na samrtnoj postelji; materijalist je i bezinteresni zanesenjak i idealist, nedosljedan i pun začudne matematike — previše dakle osjećajnosti i divnog nereda, premalo razuma, a da neki ne bi posumnjali, da nije pravi izraz francuskog duha (Brunetière).

Vrijeme, toliko nabujalo od ideala, tražilo je i književnost, kroz koju će ga propovijedati, i stvorilo ju je. Književna mu je aktivnost jedna od najdražih prvo, jer je potrebna, a drugo, što se podložila općem idealu. Pravac toj aktivnosti odredilo je ono samo prema svojim specijalnim potrebama, a predstavljaju ga i tumače filozofi, kritičari, polemičari, moralisti, pedagozi (Voltaire, kome se čini krivo, ako ga se poredi i s većim od njega; Rousseau; Montesquieu; Diderot.)

Francuska je revolucija, djelo toga uznemirenog vijeka, dala čovječja prava većem broju ljudi, i pribavila tako književnosti veću publiku, ali i veće obveze. Kojih četrdeset godina kasnije Saint-Simon, autor mistične osnove kršćanskog socijalizma, određuje umjetnosti tendenciju i zadatak: veličati rad, slaviti napor, koji ide za ostvarenjem boljega života, surađivati s aktivnostima korisnim za čovječanstvo — industrijom i znanošću. Njegovi učenici tu tendenciju preciziraju: »napadati ono, što pada, ubrzati pad onoga, što mora propasti, i pridizati sve ono, što raste kroz znanost i rad.« Novost toga zahtjeva iznenađuje, ali ne onda, ako se razumije, da iza njega stoji čitav jedan svijet, neprijateljski raspoložen prema jednom drugom. Prijašnje vrijeme nije moglo tražiti takve tendencije od umjetnosti, jer ga je predstavljala klasa, koja nije dijelila život ni s kim, pa ako se i tražilo od književnosti, da popravlja i kažnjava, moglo se to učiniti samo u okviru te klase, i nije bilo razloga davati književnosti tendenciju, da napada i ruši.

No devetnaestim je vijekom konačno preobladalo građanstvo. Materijalno bogatstvo, politička sređenost i sigurnost (taj je vijek malo ratovao) pribavili su toliko pouzdanja u društven poredak i institucije, da nije trebalo tražiti od umjetnosti koristi, već užitka. Zato je glas socijalnoga u njoj utihnuo, a ona je krenula smjerom, što joj ga je pokazao Gautier: »Istinski je lijepo samo ono, što ne može služiti ničemu; sve, što je korisno, ružno je.« Flaubert je sa sažaljenjem gledao na te ljude, koji su htjeli, da umjetnost služi ideji: »Potomstvo je bez oklijevanja okrutno napustilo te ljude, koji su htjeli biti korisni i koji su pjevali za jednu stvar.«

No onaj glas socijalnoga, iako je bio utihnuo, nije bio mrtav. Došlo je vrijeme, koje mu je omogućilo, da se opet pročuje, svježije i upornije. Rat je pustio u javni život mase, one su ušle u nj bučno i s protestom. I odjeknulo je od toga svuda, pa i u književnosti. Vrijeme je iznijelo neobičan ideal: anarhiju, zanemarivanje forme i ukusa, preziranje reda i discipline, nepoštivanje kulturnih i političkih institucija, strastvenu radoznalost, i volju za javnim životom. Kako da se nađe takovu idealu mjesta u književnosti? On je iznenadio umjetnike, jer, čini se, književnost mu ne može udovoljiti pod svojim umjetničkim imenom. I jedni su mu se posve otuđili, jer su mu i idejno protivni. Za umjetnost je, vele oni, organizacija reda, njegovanje forme uvjet, bez kojeg joj nema života. Dosad je čovjek volju i potrebu za svladavanjem kaosa i ostvarivanjem reda najjače potvrđivao stvaranjem forme i reda u umjetnosti. Ona

je cvala najbolje u epohama, koje su imale u obilju političkog i društvenog reda. Umjetnik treba da gleda u čisto i sređeno, i zato pušta doživljaje, da se odmaknu u prošlost, da se razbistre i procijede, pa da tako očišćene njegova stvaralačka mašta uzmogne preoblikovati u umjetninu. No današnjem se vremenu žuri, i ono nije sklono, da zbog ostvarivanja umjetničkog pušta umjetnika da zastaje. Kao da govori: realizacija životnog plana prije svega, a tek onda organizacija estetskog ideala.

Druge je, dobronamjerne, vrijeme smelo; u njemu ima odviše toga, što se ne da svladati dosadašnjom metodom umjetničkog gledanja i tehnikom izricanja. Skloni su ideji, ali ne uspijevaju da je preobladaju u umjetnosti, da dovedu s njome u sklad svoje umjetničko obrazovanje; i zaista, kao da još uvijek pravo imaju Baudelaire, Taine i Flaubert, kad kažu, da u umjetnosti nije lijepo, što u životu hoće da bude korisno.

Treći su se učvrstili u uvjerenju, da prije svega treba biti koristan, pa ako se lijepo ne može spojiti s korisnim, da se odbaci. Služe se metodom, koja dolazi do svrhe najkraćim putem: obavješćuju, kritiziraju, propagiraju. Pred ljepotom su zatvorili oči, da ih ne zavede. Nije divna arhitektura vile milijunaša, jer je svoje novce zaradio krahom banke, ili kao Ivan Kreuger ili Bazil Zaharov. Nije lijep vodoskok u parku, jer oko njega na klupama drijemaju gladni i bosi.

Takvo je stanje suvremene književnosti. Ne polazi joj za rukom, da dade jedinstvo ideala, ali joj uspijeva drugo: ona daje realan odraz svoga vremena. Ovo više nema jedinstvenoga životnog plana koji bi svi prihvatili za svoj, ili bar jedni bili toliko jaki, pa ga drugima prisilno nametnuli. Suprotnosti ideja očituju se u književnosti kao raznovrsnost estetskog ideala. Ne treba da nam je čudno, što je tako. Stanje u književnosti posljedica je općega društvenog stanja, a nije mu uzrok. Ekonomski zakoni, znanost, industrija i politika sada vode. Koga zato zanima snaga i sudbina tih suprotnosti u književnosti, neka ih traži izvan nje. Književnošću samom ne će ih protumačiti, niti im predvidjeti budućnost. Treba da ispituje snagu i sudbinu svijetova, koje one predstavljaju i za koje se bore.

ALIJA NAMETAK, SARAJEVO

BOŽJA PTIČICA

Poznanstvo

Sabita Gačanicu sam poznavao još dok nisam znao za značenje riječi »veresija«. Bio je mali trgovčić — bakal i kompanjon Ariage Čerkića, a kako je bio blizu naše kuće, nosili smo od njega ponešto robe, što je otac na prvoga plaćao. Ja nisam znao za očevo plaćanje i sve sam mislio da on tu robu nama badava daje. Kad je bilo vrijeme od »zmajeva«, ja sam slobodno išao Sabitu u dućan i od njega bih uzeo konac i jakoga papira, a on bi to zabilježio. Jednom nagovorih i jednoga stričevića da i on uzme, »jer Sabit i nama daje sve badava«. Otac i stric su to morali poslije platiti, a vjerovatno su nam i turove isprašili, ali ko da se sjeti tih sitnih neugodnosti uz ono golemo zadovoljstvo, što su nam davali naši zmajevi, koje smo pravili sobom i puštali ih na stotine metara visoko da lete.

Bijah još uvijek malen dječarac, kad opustješe naše ulice. Jednoga dana bi nekakvih plavih uniforma mnogo, vidjeh i plave fesove, što nam bi svima za čudo, jer smo dotada viđali samo crvene, višnjèvî i mrke, a poslije dobro se sjećam, rijetko bi se kogod sreo na ulicama. I one žene, koje su se strogo krile, mogle su slobodno ići otkrita lica ulicom. Ostaše na domu žene, starci i djeca.

I Sabit ode. U dućanu ostade stari Arifaga. Ja bih mu se uvratio u dućan da gledam kako on piše, kad kogod uzme što na veresiju, neke kružiće, okomite i kose crte. Kasnije saznah da je to njegov raboš.

A osim toga Arifaga je znao lijepo pripovijedati, ljepše nego je bila ikakva knjiga pripovjedaka, koju sam tada čitao. I pričao je najviše o hajducima, što se počeše dizati u Hercegovini i u Krajini protiv muslimana, malo pred okupaciju, pa im svo junaštvo bilo palež aginskih čardakova i krađa stoke i hrane. On se borio protiv njih kao mladić od nepunih dvadeset godina,

a nije se nikada hvalisao uspjesima. Mrzio ih je golemom mržnjom i samo bi mu zaigrao lijevi brk, kad bi ponavljao, svaki put kad bi o tom govorio: »Hm! Je li Vlah?« Stari su ljudi rekli: »Metni Vlaha za sofru, da s tobom zajedno jede, a drugoga metni u vreću i baci ga pod sofru, pa ti jednako misli i onaj što s tobom sjedi i tvoj kruh jede kao i onaj što je u vreći! A stari su ljudi znali šta su govorili.«

Onda iza rata počeše dolaziti ljudi, cijeli ili njihovi razlomci, a među njima prođe jedno jutro kroz našu mahalu i Sabit. Bio je tijela čitava ali uzete lijeve strane. Saznade se za strašni i čudni njegov slučaj, da ga je tane pogodilo u otvorena usta i izišlo na zatiljak.

Opet sjedne s Arifagom u dućan. Bilo je malo robe i skoro se badava sjedjelo. Dobilo se nešto obligacija za kmetovske zemlje, prodade se to budzašto i nabavi se nešto robe. Proradi se jedno vrijeme, ali to je bila malenkost, tek za duhan i kahvu, a kamo li da se dvije porodice hrane. Veleprodaju soli dobi Čedo Milić, dotad obični terzija koji je šio crnogorske zavratke. Sve što je bilo unosno dobiše: Dušan Palavorda, Uroš Besarabić, Miloš Vahbegović i još dva-tri iz zaslužnih redova, koji brzo iz mahale pređoše u velike radnje usred grada, a Sabit osta i nadalje u malom mahalskom dućaniću, u kome je, jer ne bijaše robe, bilo dosta slobodna mjesta, gdje bi se mi dječarci sakupljali, a Sabit nam pričao o ratu. Arifaga je posluživao kojeg rijetkog kupca i pokatkad bi kao uzgred uz Sabitovo pričanje dodao: »Kad čuh: rat, mišljah fala ti, Bože, nek se dinski dušmani među se krve i neka im se zatare trag, a kad rekoše da će i Turska u rat i kad naša djeca pođoše od kuća, â-jä, vidjeh ja da to ne valja. Šta bilo, šta ne bilo, mi ćemo ostati kratkih rukava.«

Nekako u vrijeme kad pređoh u višu gimnaziju, zatvoriše Sabit i Arifaga svoj prazan dućanić. Ja moradoh više učiti, a ne znam ni kada sam Sabita vidio. Vrlo bismo se rijetko sreli. Arifagu sam viđao često u džamiji kraj naše kuće.

U to vrijeme bijah počeo pisati kojekakve ljubavne pjesmice (pune bezrazložne sentimentalnosti) namijenjene drugaricama, koje su sjedjele predamnom u razredu. I jednoga dana priča mi Sabit jedan detalj iz svoga života, otkad je zatvorio dućan i stupio u uredske dnevničare, priča mi ga nekako povjerljivo, bratski i prijateljski, i ja napisah priču. Bijah početnik, željan vidjeti svoje ime tiskano, pa u kakovu bilo listu, i ne razmišljajući mnogo poslah je tamo, gdje sam znao da će biti tiskana, a držao sam sigurnim, da je Sabit ne će pročitati. Strašno sam se bojao toga. Nekakav me stid obuzeo sličan stidu mladoženje, koji prvi put izlazi iz ložnice i ulazi u sobu, gdje mu roditelji sjede.

Tako izide

Priča

Kameleonske se boje mijenjaju.

Mrtva je jesen. Sve je sivo, nejasno, neodređeno. I nebo, i zemlja, i kiša, i blato i ljudi.

Nebo je sivo kao olovni pokrov na džamijskom kubetu. Blatna kiša pada. Lokve se po cesti uhvatile i u njima se ljeska svijetlo električnih žarulja. Vlak sopće i pišti i pušta pramenove pare i dima i obavija njima živicu zasađenu između tračnica i ceste. Jug maše odlijepljenim jednim uglom plakata kao perom na staromodnom šeširu.

Ulica gotovo pusta. Jedan cipelarski naučnik nosi cipele, puši i pjevuši, pjeva i puši, a kiša mu polako bubnja po kišobranu.

Jedna žena s golemim trbuhom i licem, koje je imalo boju ječmenog kruha, prešla je iz jedne kuće u susjednu u razdriješenim cipelama.

Jedan invalid u K. und K. grencjegerskom mantlu i sivoj kapi skakutao je na desnoj nozi, a štule su u ritmu tucale u blato i prskale ga. Pokraj njega je išla jedna seoska žena i veliki kišobran kao čador razapela i nosila ga nad njim kao što se nosi »nebo« na Brašančevo nad biskupom, a ispred njega bijela djeca u bijelim haljinicama kao bijeli tulipani.

Zvono u uzdrhtaloj ruci blijedog i bosog seljaka zvonilo ubrzano. Za njim je išao mršavi svećenik u bijeloj košulji s tri zlatom izvezena križa.

— Kako ću sad? — pitao je invalid okrećući se na onoj jednoj nozi.

— Ništa, samo skini kapu! — rekla mu ona i zagrćući bijelu suknju, klekla na koljeno, sagnula glavu i tukla se cijelom šakom po zadrhtanim punim grudima. Svećenik se osvrnuo na njih, pogledom ohrabrio smetenog invalida, nad oboma naznačio rukom križ i pošao naprijed u škriputavim sandalama. Seljanka je ustala i pošla naprijed, držeći visoko kišobran, koji je bio umiven kao nebo nad biskupom, kad prolazi u procesiji na Brašančevo, a ispred njega bijela djeca u bijelim haljinicama kao bijeli tulipani.

U takav sivi zimski dan, kad ni tople peći ne mogu raskraviti ledenu koru sa zamrzlih srdaca, išao sam s neodređenim čežnjama prema predvečerju. Svijetla su bila zapaljena i blistala se po lokvama, na kojima se svijetlio benzin, prokapao iz automobila, i činio se kao spužev trag.

— Oh, oh. — To je bio tada naš pozdrav.

Ja sam išao polako, polako da me je i on mogao dostići. Lupkao je štapom i lijevom uzetom nogom, a pri svakom koraku lijeva mrtva ruka mu se drmnula i pošla naprijed i opet se zaustavila. Na glavi je imao brašnenu vreću s rogljima, ulupljenim jednim u drugi, i ta mu se vreća puštala niz leđa i bila je mokra na ramenima.

— E, pa kako se živi?

— Bolje nego prije, — odgovara i polako ide naprijed, lijeva uzeta noga udara o blatno tlo i mrtva se ruka trza naprijed i zastajkuje. — Bolje, bolje.

— Kako, je li ti plaća povisivana?

— Eh, jest. Vraga bih ja po plaći mogao i disati, ali brate, neka dobrih ljudi.

U Okamenjenom Gradu, gdje se svaka sitnica brzo dozna, među ljudima, koji su ga poznavali, mnogo se razgovaralo o njegovu istupu iz jedne političke stranke u drugu. Sad se tek sjetih

— Kažem ti ja, brate, po plaći ni živjeti ni umrijeti. Šta ćeš Ja za deset dinara idem svaki dan četiri sata. Vidiš, sat u ured, a sat iz ureda. Prije i poslije podne. Zimi i ljeti. Pasji život, ali

šta. Da nije one djece, eh, ja bih se gdjegod u krčmu zavukao, opio se i lipsao kao pas. A ovako? Ali, šta. Pričat ću ti kako sam i ja »preprtljao«. O tome se mnogo govori zadnjih dana. Čut ćeš barem cijelu istinu. Znam to će te više zanimati nego moja bijeda. Napokon nije ugodno ničiju bijedu slušati.

— Ja, eto, znaš, primam trista dinara mjesečno. Malo, brate, očima bi ih čovjek pojeo, kamo li ne bi petera usta. Šta da se radi? Kad si već tu, živjeti moraš, a i oni, kojima si besvijesno život dao. Zamolim dopust i odem jednoga dana u pokrajinsko mjesto. Iz ureda u ured, od poznatoga nepoznatome, dok se ne namjerim na jednoga prijatelja. On me uputi gdje i kako trebam otići i plaća mi bi podvostručena. Pa i za ono trinaest mjeseci, što sam ih odslužio, rekoše mi poslati zaostatak. Pomisli, brate, gotovo četiri hiljadarke. Kaže meni onaj prijatelj: »Idi ti i obraduj ženu, a za ovo se ne boj!« Ja se vratim i počnem opet kao sat . . . Novci došli. Ček prispio, a šef ureda zabranio osoblju, da ne bi ko šta meni o tom rekao. No ipak se nađe prijatelja i ja saznadoh da su novci došli. Ona moja najstarija kći, znaš ona što je zovu »urlapče«, došla mi u ured.

A ta njegova kći, što je zovu urlapče, bila je lijepa kao oaza, a zvali su je urlapče, što je bila zanesena za vrijeme jednog četrnaestdnevnog urlauba, koji je bio jedan blagi intermezzo vječne bijede na ratištu Piave.

— Došla ona u ured i kaže: »Bâbo, daj mi novac, da uzmem brašna!« Ja kažem: »Nemam, nego hajde ti u Pijavice, uzmi na veresiju, reci mu da ću ja platiti!« Dijete iziđe, a ja se uputim u šefovu kancelariju. »No, šta je?« pita me nabusito čim sam stupio na vrata. Ja se primaknem stolu njegovu, a na njemu spisi što sam ih upravo ja pisao. Kažem mu ja, ni pet ni šest nego: »Gospodine šefe, dajte mi moje novce!« On samo zakrvavi očima: »Ne dam, ti si trut, ti ne radiš ništa.« »A čiji su to spisi, gospodine šefe, što ih sada potpisujete?« On šuti. »Znaš, znaš,« prodera se napokon, »neka znaš, odsad ćeš dobivati tristapedeset dinara mjesečno, i neka znaš samo ako se potužiš kome na strani, ili ako budeš intervenirao na pokrajinskoj upravi, neka znaš po-

letjet ćeš kao božja ptičica, makar nikad ne imao krila. Uostalom, svakako ti ili ja. Obojica ne možemo ostati. Odlazi.«

Tristapedeset dinara mjesečno, žena, troje djece i zima na pragu.

Idem, ne znam kuda, gledam, ne vidim ništa.

Odem u općinu. Otpremaju me iz jedne sobe u drugu. Načelnik ljut veli »Šta ti ja mogu? Neka ti Bog da, općina nema, mora praviti u glavnoj ulici trotoare.«

A u mene tristapedeset dinara mjesečno, žena i troje djece. Zima na pragu.

Šta ćeš? Općina mora praviti nove trotoare.

Sretnem narodnog poslanika, onoga što ga izabrah ja i gomila smeća kao ja, a na koje mu se sada grsti i pogledati.

»Gospodine poslaniče, molim vas...«

»Izvini, brate, nemam kad; drugi put.« I požuri naprijed. Pođem i ja. U Centralu on se zabavlja za biljarom s jednim drugom. Lete kuglice po zelenoj čohi i ja vidim sebe u onoj bijeloj kugli kako me koturaju i kao besvijesno udaram o tvrde naslone.

A petera gladna usta čekaju kruh.

— Šta da se radi?

Ja, brate, odem najžešćem protivniku onoga, koga izabrah ja i gomila smeća kao ja, i kažem mu svoju nesreću. Čovjeku skoči suza na oko. Ustade i izvuče jednu ladicu, pokupi šaku banaka i sasu mi ih u džep...

Kiša polako bubnja po kišobranu. Štap i lijeva noga tucaju po cesti i blato prska, a lijeva se ruka zalijeće naprijed i zaustavlja. Brašnena vreća s ulupljenim rogljima, koja mu je bila na glavi i na leđima, sva se već skvasila.

Kiša polako bubnja po kišobranu s refrenom »petera gladna usta...«

Sve je bilo tužno i sivo.

Ptica je poletjela

Iako sam se nadao da on ne će priče pročitati, izbjegavao sam susret s njim kao kakav grješnik, koji mu je napravio kakvu nepriliku. Jednoga popodneva iskrsnu preda me iz jedne ulice. Odmah je počeo o priči.

— Ono ti valja, brate. Sve sam one pare dobio. I znaš, šef mi se prodobrio, da je milina. Ustanovio samo za me jednokratnu frekvenciju, pa ne klapam dva puta u ured. Ja nisam ni znao da je on onakav čovjek. Dobrina jedna, pa eto ti.

Neko vrijeme iza toga sreo sam mu i šefa. Taj me je mrko pogledao. Ali kad god je Sabit o njemu govorio, nije mogao da ga ne pohvali.

Kako li je čovjek jadno stvorenje! On nije od mene ništa drugo tražio nego da komadić puta s njime prođem, da mi se izjada, ako jaduje, ili mi se pohvali ako mu je dobro, a ja sam izbjegavao susret s njim, jer sam obično išao peterostruko brže nego on. Ako sam ga sustigao na ulici, svraćao sam na prvom raskršću u ulicu, kojom ga nije vodio put. Pa ako je on tvrdoglavo htio ići sa mnom, držao sam da je to žrtva od mene što usporavam hod prema njegovu i što ga slušam.

Često me je nutkao da opet što napišem, ali ovaj put trebao bih svu oštrinu pera oboriti na profesore, koji mu, na pravdi Boga, progone sina, samo zato što je musliman. To mi priča jednom, kad sam došao na ferije kući, a već sam i ja bio počeo študirati filozofiju.

— Ne će oni smjeti progoniti naše, kad ti dođeš među njih. Tamo ti je sve sam Rus. Tako onaj »brada« davao savjet jednom mladom Rusu, da propušća pravoslavne, »katolike«, veli, kako ti je drago, a muslimane progoni kroz iglene ušice!« Ja to nisam iz prsta isisao. Onaj mladi Rus to pričao u jednom društvu i zgražao se nad tim, pa je odmah nakon po mjeseca otpušten iz službe.

— Ne će biti, Sabitaga, tako. Ta on je bio i moj profesor, pa nisam nikad osjetio da me progoni.

— Možebiti si ti onda previdio. Ali ja ti kažem da on ne može ni biti drukčiji. On je pratio političke kažnjenike za vrijeme rata iz Moskve u Siribiju. On ima žandarsku dušu, a kod nas je borac »svetoga pravoslavlja«. Nego ti njega jednom onako kao i moga šefa, pa ne će li se promijeniti.

— Nemoj ti tako, Sabitaga. Ne mogu ja na svoga profesora.

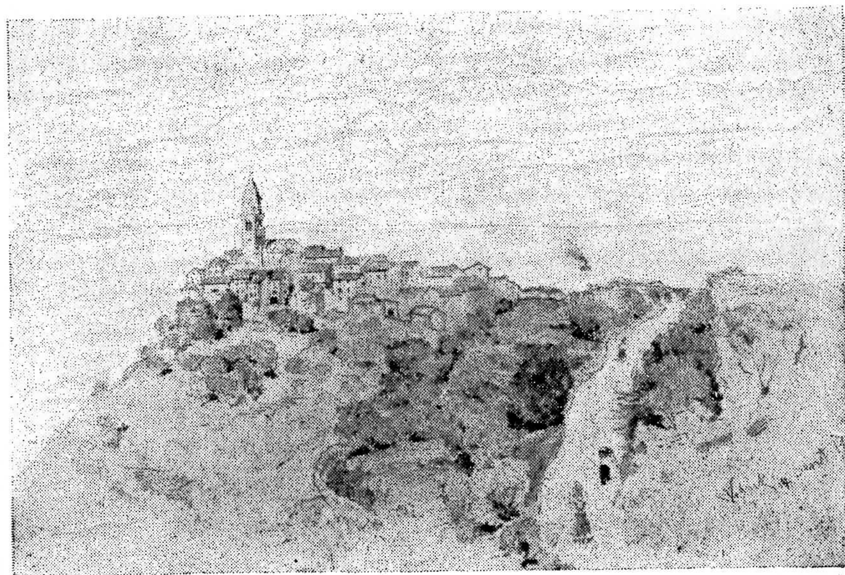
— Eeh, — uzdaše on.

Ured, gdje je Sabit služio, dobi novoga šefa, koji je došao s Istoka, otkuda su uvijek dolazile kuga i druge nevolje.

Sabit opružio jezik, pa ne mari za nj. Veli: Ako on bude imalo protiv mene, ispeglat ćemo mi njega.

Za malo dana Sabit prhnuo kao ptičica s gnijezda. Dnevničar, koji ima svoje mišljenje, a to je mišljenje bilo protivno mišljenju njegova šefa, bio je otpušten iz službe, pa i iz života.

Pročitah nedavno u dopisima iz Okamenjenog Grada, da se Sabit Gačanica nakon otpuštanja iz službe odao prosjačenju, a kako je svaki dan manje onih, koji mogu dati, a više potrebnih tuđe pomoći, ne može ustrajati u gladovanju i umrije.

FRANJO PAVEŠIĆ, ZAGREB

»U IME BOŽJE«

Nasmijano lice srednjeg stabilnog stasa, s naboranim čelom, izbijeljenom kosom i prikeljenom Savom na doljnoj usni. Tako izgleda Šijor i pod tim imenom poznaje ga cijelo selo, mlado i staro. Nigdje nitko ne pita za njegovo pravo ime, još manje za prezime; rijetki su seljani, koji bi znali kazati strancu za Šijora, kad bi ga tražio po krsnom imenu i naslijeđenu prezimenu. Zanimanjem je Šijor stolarski majstor i dobro bi posao išao, da mu ne smeta konkurent Blaž. Taj okretni mladić izučio je zanat kod Šijora, uz zanat mnogo štošta od svoga gospodara. S Blažom se Šijor negda rado napije i prizna, kako se mnogi put udari po glavi; zašto mu je dao obrtnu knjižicu o svršenom zanatu, jer Blaž mjesto da bi otišao nekud u svijet, da drugima konkurira, on se drži sela i oduzima Šijoru najbolje zalogaje.

Ipak je Šijor negda prelijepo živio. Odlaziše seljani na sve strane svijeta i uvijek poslali kući koji krajcar svojima. Mnogi bi se vratio s kojom hiljadicom u džepu i, što će s njom, nego je utroši na popravak starinske kućice. Načičkana masivna vrata počela su gnjiliti, — Šjore napravi nova. Prozori su maleni treba ih proširiti, za njih su stari talari premaleni, — Šjore pravi nove. Klupa je u kuhinji derutna, načini Šjore stol i nekoliko stolica. Drugi bi naručio ormar, po koji mladoženja krevet, — nitko mu ga ne će bolje i ljepše učiniti od Šijora. Živi se pristojno. Djece puna kuća i sada svake godine roda donese po jedno. Negda netko ispusti dušu, ali broj se prebrzo popuni. Dvojica su već odrasla i rade u radionici, Šijor ih nadgleda i teže učini sam, oni dovrše. Uz sve to vrlo je malo u radionici, uglavnom sklapa poslove po selu. Obilazi od kuće do kuće, uvijek nešto priča, nešto čuje i sve znade. Puši svoju obligatnu jeftinu cigaretu, obilazi smijući se selom, i živi se iz dana u dan. Negda znade prijetiti opasnost, da mu se unosan posao ne ispuže, k tome Šijor brzo doskoči kakovom veselom

pričicom. Seljanina nasmije, snašicu uštipne, ne štedi s migavcom, negda znade ju pogladiti pošteno po debelom mesu, da se glasno začuje udarac. Zna naš Šijor, što je to posao. Mnogoj udovici zakopao je muža, nekoj oca, majku, brata, sestru, mnogu je i sam poslao bogu na račun. Ništa za Šijora nije ni teško, ni opasno, jer on je najvjerniji selu. Svi odlaze, jer kod kuće nema života. Preko polovice ih se uopće ne vraća, osobito koji otiđu mlađi, oni, koji se vrate ti opet brzo odu, — kod kuće nema kruha! Šijor je uvijek našao u svome selu kruha: ima dobar zanat, nitko ne može do vijeka, koji je star mora umrijeti, — bez sanduka nisu još nikoga zakopali.

Šijor je uzeo monopol na njihov posljednji zbogom, ako ni to nije išlo nastojao je, da bude zvonar, k tome i grobar. Razumio se u sve pomalo i sve mu je pristalo, imali ga i ljudi rado, odnosno žene, pa kako i ne će, mnoga ga znala poželjno pogledati. Ovog rata i Šijor je dospio među vojnike, ali on se uniforme brže otresao nego itko. Prvi je dezertirao i našao se u Zelenom kadru. Hvatali ga žandari, tukli i tjerali na frontu, opet se on našao u svome selu. Pio je papar u crnoj kavi. Pucao u noge i konačno se oslobodio vojske. Na povratku skidao je zvona sa seoskih zvonika, kupio po kućama bakrene kotlove i skidao kvake s vrata. Neko vrijeme bio je i seoski pandur. Sve i sva je bio Šijor, ali na mrtvačke sanduke držao je monopol. Uvijek je imao u pripremi dva tri lijesa, koji su čekali svoje žrtve. Brzo dođe do uvjerenja, da je smrt najpozitivniji i najtrajniji fenomen među ljudima. Ljudi se rađaju, moraju i umrijeti, bez sanduka ne dao Bog da ode itko pod zemlju.

U doba poslijeratne konjunkture bili su sanduci najneprijatniji posao. Sve moraš ostaviti i uhvatiti se njega, ako ne bude gotov na vrijeme, propao si, Šijore, tada su ti bili sanduci žrtva, tebi je bio prijatniji posao obnavljati staro i graditi nešto korisno. Tko će već dati takav, kakav si ti, nema ga na cijelom svijetu. Bonvivan bez premca; nasmijan, izbrijan, pristojno počešljan. Uvijek gologlav i bez kaputa u zelenoj radničkoj košulji i pokrpanim hlačama. Otraga iz džepa virio je žuti metar s crnim malim rezama za milimetre, malo većima za

centimetre i s deseticama na prijevoju. Sava ti vječito dimila ispod nosa, rijetko kada si pušio drugu vrstu cigarete. Često se kojoj snaši razbije stolica, polupaju noge na stolu ili se krevet raškripao, i koga bi zvala drugog nego tebe? Poznaš željice svojih mušterija i uvijek nosiš ili u ruci ili u džepu mali čekić. Kad imaju koji dinar, žene su nespretne, ne znaju ni čavao zabiti, zato je tvoj čekić češće trebao kroz dan. Svaki udarac značio je Zetu ili Vardar, negda i paklić duhana za sinove u radionici. Uz to nigda nije uzmanjkala čašica vina ili žarke dropovice uz suhu smokvu. Negda bi za takve sitnice dobio i ručak, drugda večeru i povrh desetaču. Za tebe se žena mnogo ne brine, možda jedino te psuje, kad nema što kuhati. Upoznala je dobro svoga muža, negda mu mnogo prigovarala, ali život je preči od ljubavi, i pustila te po volji, neka te đavo nosi. Takav je tvoj zanat, nitko pametan ti ne može zamjeriti. Snašice, snašice ljepše su od jabuke, rumene zdrave, snažne i podojene, sve je na njima živo uzdrhtalo i nabreklo samo u očima vidi se neka tuga, koja je ispod oka pocrnila. Muževi su daleko, jedni u Južnoj Americi, drugi Sjevernoj, treći u Australiji i Novom Zelandu, i kadgod tko odlazi u svijet, sve mu govore: pozdravi mi ga puno, puno! Šijor, se smije njihovoj geografskoj naivnosti stisne s usnama i cigareta zadimi, došulja se do njih, neku uštipne, neku pogladi, po nekoju i ošamari od milinja ondje, gdje barem nema duše. Malo se i razljute na tebe, stari Don Jouane; ti već znadeš, da ona, koja se više ljuti, da će prije sjesti. Mnogu si smotao, pokvarenjače, kojemu skandalu nisi kumovao u selu? Nekoliko si ih poslao na drugi svijet, zajedno sa svojim suseljanima, kojima je moral preči od potrebe života. Nisi se osjećao ni malo krivim, naprotiv, sa stoičkim mirom zabio si pokrov na sanduku i pred rodbinom mirno izgovorio: »Dobra je bila, Bog je pomiluj, dala bi bila čovjeku dušu iz tijela.« Rođaci su plakali od miline nad njom, ti si nehajno stupao u povorci, moraš Šijore, pratiti svaku povorku i skinuti nosila nad grobom. Je li, nije li divno skidati drugim nosila?

Mudre su riječi: živjeti se mora. Kad ne bi obilazio selom i tražio zaradu, gladovao bi ti, i djeca bi ti se raštrkala svijetom. Voliš svoju djecu, i ako nigda imena njihova ne spomeneš, kao ni ženina. Jedino onda, učine li kakvu vragoliju: skoče djevojci kroz prozor ili u jutro izlete napolje, pa ih babe uhvate, kojih sumnja dovede do toga, da opkole kuću i potvrde svoje nagađanje. Tvoji sinovi se nigda ne tuku u gostionicama, još manje drugi njima razbijaju glave, cijene svoju i ne diraju u tuđu! Ljudi misle, da drugo tebe i ne zanima, a ti više znadeš o pojedinima, nego svi zajedno o tebi. Malo ti kaže jedna snaša, malo druga, nešto ispipaš na lijep način, ponešto i u pijanstvu. Opipaju se, viču, psuju, dižu pesnice, počupaju jedan drugom kosu i potrgaju košulje i odijela. Ti pušiš, Šijore, svoju obligatnu Savu, i ne mičeš se, makar ti oca tukli, smiješ se i glasno govoriš: »bedasti ljudi«. Činiš se gluhim, negda i glupim, a bolje čuješ nego aeroplanska uha i ne treba ti povećala. Nikome ništa ne zamjeravaš, još manje se na koga tužiš, rijetko se kada s kim posvadiš. Izbrusile snaše svoje kravlje jezičine, ogledale ruke, isprobale jakost kose, a ti se smiješ, veseliš i kažeš: da bi se i do godine. Negda se koja zgraža i priča, što je kuma Mima rodila sina, a muža već godinama nema. Skandal, cijelo selo se uzbunilo i otiplje Mimu u deveto koljeno. Ti smjelo kažeš: da je možda žena rodila po daru duha svetoga. Ti dobro znaš, da si joj prošle godine popravljao krevet. Jest, jest, mnoga je uzdahnula pod tvojim teretom: mlada i stara, bliža i dalja. Izbirljiv si, voliš one malo bogatije, koje se češće voze »s busom« i sam znaš, da kod praznog želudca i bez cigareta, makar bila zlatna, ne ide. Negda se Šijore iz nedjelje na ponedjeljak pomangupčiš, samo ako koga nađeš, tko troši, sviraš i ne daš selu mira, dok ne izmamiš mlado i staro, muško i žensko. Negda povedeš i ples nasred kamene ceste, uhvatiš mladu snašicu oko skuta, odgurneš je od sebe i zavičeš: »Hrvatski!« Prebireš i udaljuješ se od nje, ona odilazi i približuje se, poda ti prstić i okreće se kao vrtuljak. Suknje se raširile kao u baletu, i opet je pustiš i prebireš nogama ljepše nego ikoji mladić. Oni su, Šijore, zaboravili na »Hrvatski«, a

u njemu ima čara karpatskog čardaša i srijemskog kola. On podiže, on potresa, brz je kao strijela i traje do iznemoglosti u zajedničkim brzim okretajima. Je li, Šijore, to je život, tako bi se mnogi pogodio!?

Vidiš, da se negda živjelo, Šijore, danas osjećaš kako se umire. Tvoja harmonika nije u modi, ni sa stotinu harmonika ne bi mogao razigrati selo. Pozatvarao se svijet u kuće, jadikuje, strada i nada se. Mnogi kroz ljeto kopa nedozrio krumpir, grm po grm, i u jesen, kad bi trebao kopati, njiva je iskopana. Kroz zimu mnogi odere smrdljivu kožu s mršave kozice, ne bi li se nekako progurao do proljeća. Na proljeće njivica čeka motiku, motika sjeme i selo očajava psuje i mrzi. Glođe jedno drugog, ne može vidjeti susjeda susjedu, gledaju se kao divlje zvijeri, koje se zajednički otimlju za plijen. Čeka susjeda, da navali na susjedu, psuje ju i ruži, optužuje i grozi se, konačno sve svršava u očajnom i tužnom plaču. Tko bi vidio, Šijore, danas to naše mirno i veselo selo, zaključio bi, da se pretvorilo u groblje bez drvenih križeva. Kao da si ga, Šijore, prefarbao jeftinom crnom bojom, kojom bojadišeš mrtvačke sanduke. Zaplakano i tužno je tvoje primorsko selo, Šijore, ne trebaš u grobare, imade ih dosta i bez tebe. Negda si svraćao u gostionice; uvijek si našao nekoga. Jednom su te gosti ponudili čašicom, negda gazda, i sam si imao uvijek toliko, da zoveš četvrt litre. Svagda se ponešto nateplo, i svijet bi umirao. Zalutala bi u selo kakva boljetica, i evo tebi Amerike. Danas nema, ništa nema. Ljudi se samo slučajno rađaju i ne će da umiru. Loše im je, da gore ne može, i nitko ne će Bogu na račun. Svi vole život iznad svega. Mnogi bi se najeo kruha, ali po primorskoj ljetini nema ni za ostije. Grožđe, prije nego dozrije, kradu jedni drugima, tako isto i krumpir. Ovo malo ne može dozrijeti. Taj drugi dan potjerat će te za dug na cestu i izbaciti iz kuće, prodati oruđe i riješiti svega, što te još vezalo sa životom. Bog bi znao, kuda su ti se djeca raštrkala, nema glasa ni traga ni jednom. Lutaš seoskim putovima i klančićima, nitko te ne zove, nikome ne zaviruješ, usred ljeta zatvorena su vrata, ako koga susretneš, gleda u zemlju i ne će da te pozdravi. Snaše ne

zovu, i tebe je prošla volja štipanja, vrti ti se u glavi cijelo selo i čini, kao da ga nema. Smrt je tvoja jedina nada, u njoj je, Šijore, tvoje spasenje, ona dolazi polagano, ali sigurno, i ako te ne sluša.

Sinoć su grozno zavijali psi, uzduž i poprijeko cijelog sela, k njima se pridružio i glas lisice iz umedka, i ti si bio uvjeren, da smrt obilazi selom. Došla je, Šijore, na inspekciju, zapušio si cigaretu i zaželio joj dobar posao. Negda psuješ smrt radi slabog oka, jer ona ne pazi, koga hvata, najvećma onoga, za koga ti moraš praviti sanduk »u ime Božje«. Kod dobre partije konkurencija je opasna. Negda si sa stolarom Blažom pio bratstvo, danas ga sigurno ne bi. Jučer ti izbio život iz ruku, sigurno za tjedan dana.

Svakoga dana sve više Blaž oduzima Šijoru sigurnu zaradu. Mudruje Šijor nad tom čudnom zagonetkom, i crta po drvenom bukovom majstorskom stolu širokom plosnatom olovkom. Nešto planira i izmišlja. Žena viče, zašto ne ugasi svijetlo u radionici, zar mu nije dosta razmišljanja po danu, čemu troši zabadava petrolej. Šijor se ne da smesti i dokrajčuje svoj plan, za uništenje konkurencije. Tik ispod njega na dnu lijeha stanuje zvonar, i on je baš taj, koji znade najprije, tko je umro u selu. Ispusti li netko dušu, onda trče k zvonaru, da zazvoni u sva zvona, neka selo znade, da ima mrtvaca. Prije nego selo sazna, osobito Blaž, treba da dođe glas do Šijora, to valjda ne će biti teško. Prošetao se drugog dana do zvonara, i rastumačio mu cijelu stvar, pozvao se na susjedstvo i obećao proviziju po sanduku. Imao je u radionici kolo bodljikave žice i radionu spojio preko lijeha s dvorištem zvonarevim. Zvonaru je načinio drvenu ručicu, da uzmogne vući; u radionici namjestio čekić i podložio komad šinje, i kad zvonar povuče, u radionici udara čekić u šinju. Svaki put, kad tko objavi smrt, zvonar vuče prije žicu, nego ode u crkvu, a Šijor hita prema njemu i mušteriji, što ga noge nose.

Umre li siromah, vuče zvonar polagano, dođe li nesrećica na kakova bogatijeg, vuče svom snagom i željezo udara u šinju, kao da crkvena zvona zvone. Zvuk šinje iz radionice svima je

veselje, osobito Šijoru, koji ima dvostruku radost: prvo, što će zaraditi par stotina dinara; drugo, što je žurniji od Blaža. Uz svu dovitljivost Šijora ne da se živjeti, jer bi najmanje morala umrijeti barem dvojica, trojica svakog mjeseca. Negda znade proći i cijeli mjesec, da nitko ne umre. Pod stare dane dao se Šijor nekom čudnom i predugačkom razmišljenju: kroz cijeli dan nešto piše, računa, množi, dijeli i zbraja, — jednom riječju smišlja, kako bi popravio svoj teški položaj. Išarani su gotovo već svi zidovi, dršci pila, blanja, dlijeta i još nije ništa pametno izmislio. Negda ga ta misao muči i po noći skoro svake večeri, naglas zbraja i izgovara brojke i neke čudne kombinacije: o dugu, vjeresiji, kapitalu, radu i, đavo bi znao, o čemu sve ne. Negda se pogleda u ogledalo i ne može vjerovati, da je to glavom on, negda počešljan i crven, lijep i nasmijan. Ne vjeruje, da je tako naglo ostario i toliko oslabio. Košulje su mu prevelike i hlače preširoke: to nije Šijor, to je skup kosti, koja kupi žrtve gospođe Smrti i prati do groblja.

Svakoga dana dobiva nekakove opomene: jednom od trgovca, drugi put od općine, dolaze i pojedinci. Groze se prodajom, mole, neka dade nešto na račun. Odakle, odakle?! Nema ni za hranu, kamo li za otplatu duga. Ljudi ne će da umiru, sve se urotilo protiv njega; u radionici zvono već nije mjesec dana zazvonilo. Šinju prekri prašina, žicu nitko ne vuče, jedino, ako kakvo pseto u nju udari, kad trči za zecom ili mačkom. Ušetao se Šijor nervozno po radionici i puši svoju zadnju polovicu Save; da nema tog duhana, još bi mogao poluditi. Pričinja mu se, kao da smrt kuca sve glasnije i glasnije na vrata, baš sad ga je preskočila, kad se ovako potresao od zime i još uvijek mu dovikuje: »Šijor, izvoli, sanduk je gotov, ne mora biti crnom bojom ofarban. Ti si nevin, možeš u bijelom kao najnedužnije dijete«. Hvata se Šijor za glavu, vrluda radionicom, sve ovako star i na rubu propasti još bi volio drugom zabiti poklopac, nego sam leći u škrinju.

Čekić snažno udari po škrinji, prašina iz njega zadimi i reda se udarac za udarcem. Šijora razveseli ta silna zvonjava, mora da je okrenula papke neka velika ličnost ili crknulo pola sela.

Pohita Šijor, što su ga noge nosile, prema zvonaru. Kod zvonara nigdje nema nikoga; vidi, vrata su pritvorena, pohita u kuću, pokuca na vrata sobe i nitko se ne javlja. Šijor se našao pred zagonetkom: ta valjda nije otišao u crkvu i ostavio otvorenu kuću? Uđe u sobu, nigdje nikoga. Zvonar je sam živio, djeca su mu po svijetu, žena pred par godina umrla, a on živio sam samcat u svojoj maloj kućici. Pretraži Šijor cijelu kuću i nigdje i nigdje nikoga.

Požuri opet u dvorište i uputi se prema mjestu, gdje je bila ručica za zvono. Snebi se, kad vidi pod njom zvonara, kako teško diše, i kad se našao nad njegovom glavom, ispusti posljednji uzdisaj. Uhvati Šijor zvonara, ponese u kuću i položi na krevet. Počeo mu gibati rukama i trljati po licu, možda je starca zahvatila samo omaglica, ali čini se, da je ta vječna. Prekriži Šijor ruke na prsima, baci pogled na starca i tužno prekidanim uzdasima izgovori:

— Barba, Barba, barem sam vas držao za pametnog čovjeka, i nisam mislio, da će te mi vi učiniti tu neugodnost. Nadao sam se, da je ispustila dušu kakva velika glava, koja bi mi omogućila život još koji tjedan, a to ste mi vi otišli Bogu na račun, i vama će Šijor morati kao mnogom blanjati sanduk »u ime Božje«.

DANTE I CIACCO

Kad mi se vrati sv'jest koju mi uze
Bol radi onog djevera i snaje,
Bol što me smela mameći mi suze,

Ugledah nove muke na sve kraje
I nova bića koja muke muče,
Kud oko gleda ili noga staje.

To je krug treći, krug kiše i tuče;
Prokleta, vječna, hladna, teško pada,
Uv'jek je ista, danas ko i juče.

Prljava voda, sn'jeg, komadi grȁda
Kroz onaj uzduh zamračeni biju,
A zemlja smrdi od sveg toga gada.

Cerber, zv'jer ljuta, čudnija od sviju,
Na onu čeljad sred poplave hladne
Laje ko pašče iz svih grla triju.

Crvena oka, brade crne, gadne,
S pandžama, kuljav, on duhove dere,
Grebe im kožu i kida ih jadne.

Viju ko psi zbog kiše što ih pere;
Štiteći jednom drugu stranu t'jela
Sve se okreću jadnici bez vjere.

Na nas zmaj Cerber zine sa tri ždr'jela
I zube svoje iskesi u svakom;
Zv'jer se pred nama uznemiri c'jela.

Ali moj vođa raširenom šakom
Zagrabi zemlje i sa obadvije
Pregršti pune zasu grkljan lakom.

Košto se pseto, što od gladi vije,
Zgrabivši jelo smiri i veseli,
Jer misli samo da ždere što prije,

Tako se mir po gnusnom licu preli
Demonu koji nad dušama riče
Da svaka od njih ogluhnuti želi.

Po sjenama smo išli koje ciče
Pod teškim daždom i po oblicima
Stupali praznim što na t'jela liče.

Sve su od reda ležale na tlima,
Samo je jedna, kad se tako zgodi
Da bjesmo pred njom, sjela među njima.

»Ti što te drugi tu po paklu vodi,
Pogodi«, reče, »tko te sad zaziva:
Prije no umroh, ti se na sv'jet rodi.«

»Možda je«, rekoh, »tvoja patnja kriva
Da te ne poznam, i mislim dapače
Da te ne vidjeh još za mene živa.

Al' tko si ti što ovdje gdje se plače
Sjediš, a takva kazna ti je dana?
Gadnije nema, mada ima jače.«

»U tvojem gradu, gdje je dnevna hrana,
Zavist, već prešla poimanje svako,
Proživjeh«, reče, »mnogo vedrih dana.

Vi građani ste mene zvali Ciacco:
Proždrljivost me, gr'jeh poguban, smuti,
Pa se sad mučim na kiši ovako.

Ne more samo mene jadi ljuti,
Jer istu kaznu trpe evo svi ti
Zbog istog gr'jeha;« i nato zašuti.

Rekoh mu: »Ciacco, ja bih suze liti
Mogô potresen od svih tvojih jada;
Al' ako znadeš, reci, što će biti

Od građana tog razdvojenog grada?
Je l' pravedan tko tamo? Znaš li reći,
Zašto međ' njima ta nesloga vlada?«

»Za dugom borbom krv će«, veli, »teći,
Divlja će stranka drugu da stamani,
Koja će s mnogo sramote podleći.

Zatim će prvoj doći loši dani:
Prije tri ljeta druga će da skoči
Pomoću onog što vreba po strani.

Dugo će ova ponosno da kroči
I onoj život zulumom da kvari,
Kojoj će jad i sram izjedat oči.

Dva su pravedna, al' tko za njih mari?
Oholost, zavist i lakomost, to je
Trostruka vatra što sva srca žari.«

Ovako svrši jadikovke svoje.
A ja ću: »Još mi koješta razjasni
I daj da dalje slušam r'ječi tvoje.

Tegghia' i Farinata, oba časni,
Arrigo, Mosca, Jakov Rusticucci
I drugi, skloni svakoj općoj hasni,

Gdje li su, kaži, jer me želja muči
Da saznam da li rajske slasti piju
Il' pakô negdje sad oko njih buči.«

»Međ' dušama se crnjim oni kriju,
Za teži gr'jeh ih pakô dublje straži:
Sađeš li niže, doći ćeš do sviju.

Al' ti, kad opet vidiš zemlje draži,
Ne daj da spomen kod ljudi mi sa'ne;
Ni r'ječi više od mene ne traži!«

Tad prave oči izvraćati stane,
Još na me zirne, onda glavu prigne
I s njome među druge sl'jepce pane.

A vođa reče: »Taj će da se digne
Istom na trublje anđeoske zveku
I kada sudac njima nesklon stigne.

Tad će svi k tužnom grobu da poteku
Steći će put i lik prijašnjeg doba
I sud slušati kao vječnu jeku.«

Tako smo išli polagano oba
Kroz gadnu smjesu tih sjena i kiše,
Dirnuvši malo život preko groba;

Pa rekoh: »Meštre, hoće li još više
Te boli iza strašnog suda žeći?
Hoće l' bit' iste? Il' postati tiše?«

»Nauka tvoja sve će ti to reći:
Jače je čuvstvo i boli i sreće,
Što je i stepen savršenstva veći.

Mada taj proklet sv'jet nikada neće
Savršen biti, on se misli dići
Sudnjega dne na savršenstvo veće.«

Uokrug stazom moradosmo ići
Zboreći više no kažem za puta;
Al' kad htjedosmo po stubama sići
Čusmo Plutona, dušmanina ljuta.

Pakao VI. *pjevanje.*

Preveo M. Kombol

DANTE, FARINATA I CALVACANTE

Pošto je anđeo slomio otpor vragova i otvorio vrata grada Disa, ulaze Vergil i Dante bez zapreke u grad, koji pjesnik zamišlja kao kakvu tvrđavu srednjega vijeka.

Uđosmo u grad bez ikakvih jada,
A ja željeći da pogledam redom
U takvoj tvrđi kakvo stanje vlada,

Sve naokolo obuhvatih gledom
I vidjeh: svud se grdno polje stere,
Sve napunjeno čemerom i jedom.

Košto kod Arla, gdje Ron manje dere,
I košto su kod Pulja, blizu žala
Gdje Kvarner među Italiji pere,

Neravan oblik groblja zemlji dala,
Tako tu strše rake s desna s l'jeva,
Samo na način strašniji, iz tala:

Jer među njima svuda vatra s'jeva
I usjava ih, da tako usjana
Gvožđa nijedan zanat ne zaht'jeva.

Otvorene su i sa sviju strana
Jauci iz njih dopirahu hudi,
Ko kad se plače od ljutijeh rana.

A ja ću: »Meštre, kakvi su to ljudi
Što u te rake moradoše leći,
A odaju se lelekom iz grudi?«

»Heresiarhi«, on će nato reći,
»I njine sekte; tu je mjesto mnogom;
Od tvog računa broj je njihov veći.

Svoj je sa svojim tu po redu strogom,
A vatra im je prema gr'jehu jaka.«
I pošto desno zakoraknu nogom,

Prođosmo između' zidova i raka.

— — — — — — — — — —

»Toskanče, koji tim gradom što gori
Živ ideš, tako uljudan u zboru,
Na ovom mjestu svoj korak uspori.

Poznaje ti se odmah po govoru
Da si iz onog plemenitog grada,
Koji me možda spominje ko moru.«

Ove sam glase čuo iznenada
Iz jednog groba, pa se pripih bliže
Uz svoga vođu, takav strah me svlada.

A on će: »Stani! Što li te to stiže?
Ondje je, gledaj, Farinata sio,
Do pasa eno iz groba se diže.«

Ja sam se u nj već zagledao bio,
A on se grudma ispravi i čelom,
Kanda je paklu prkositi htio.

I vođ me rukom okretnom i smjelom
Potisne k njemu kraj rakâ i doda:
»Valja da r'ječju odgovaraš zrelom!«

Čim stigoh grobu iza kratka hoda,
On glednu na me preko grobne međe
Pa će ko gnjevan: »Od kakva si roda?«

Željan da slušam, kazah svoje pređe
I sve ispričah kako je i što je,
Na što on malo popodigne vjeđe

I reče: »Znam ih ko dušmane svoje
I sviju, sa mnom što veze imadu,
Zato ih gonjah dva puta kud koje.«

»Iako gnani, opet se u gradu
Nađoše«, rekoh, »u slučaja oba,
A vaši ove vještine ne znadu.«

Al' druga neka sjena u to doba
Uz ovu prvu iskrsne do brade,
Kleknuvši valjda, iz svojega groba.

Svuda se okom na traženje dade,
Kanda se još kog tu vidjeti sprema,
A kada sve joj utrnuše nade,

Plačući reče: »U ta mjesta n'jema
Ako si poći snagom uma smio,
Gdje li je sin moj? Što ga s tobom nema?«

»Od sebe«, rekoh, »nisam poći htio,
Onaj što čeka na putu me prati;
Možda tvom Gvidu on ne bješe mio.«

R'ječi i kazna od koje tu pati
Odaše tko je bez svjedoka proči',
Zato mu mogoh taj odgovor dati.

»N e b j e š e, veliš?« on najednom skoči,
»Zar dakle sin moj već živjeti presta?
Slatko mu sv'jetlo već ne ljubi oči?«

Kad vidje da ne odgovaram smjesta,
On daljih r'ječi sačekao nije:
Nauznak pade i otad ga nesta.

Al' onaj silni, što me zvao prije
Da ovdje stanem, niti se ne màče,
Ne zgrbi t'jela niti prignu šije;

Gdje bjesmo stali, ondje opet zače:
»One vještine da ne znadu«, reče,
Od ovih muka to su muke jače.

Al' prije no pedeset mjeseci proteče,
Doznat ćeš i ti od sila protivni',
Kako se teško ta vještina steče.

Tako se u sv'jet povratio divni!
Reci, što tako Firentince boli,
Da su im na nas svi zakoni kivni?«

»Zbog krvi što je kod Arbije proli
Toliko, da joj mutna bješe voda,
U našoj crkvi onako se moli.

Stresavši glavom uzdahne i doda:
»Tu ne bih sâm, i bez razloga zrela
Ne bi me bila vidjela ta zgoda,

Al' bijah sâm, kad osnova se plela,
Da se Firenci zatare i sjeme
I sâm je branjah otvorena čela!«

»O tako ti se umirilo pleme,
Razmrside mi«, moljah, »ove čvore
(Za moju pamet to je teško breme):

Kažu da vama znano biti more,
Kakvi će biti budućnosti dari,
Dok za sadašnjost drugačije zbore.«

»Mi vidimo tek udaljene stvari,
Košto kod ljudi slaba vida biva;
To su nam sv'jetla još jedini čari.

Al' što je blizu, to nam tama skriva,
I nama nije bez čuvenja znata
Sudbina ljudi iz svijeta živa.

Mi ćemo, vidiš, svi jednoga sata
Ostati sl'jepi u tminama sivim,
Čim se zatvore budućnosti vrata.«

Tad, ko da sam se osjećao krivim,
Rekoh: »De kaži onome što pade,
Da mu je još sin među ljudma živim.

A što mi onda r'ječ u grlu stade,
To bješe, jer sam već misliti stao
O ovom što mi ti objasni sade.«

I jer me je već vođa natrag zvao,
Zamolih brzo duha da mi reče,
Tko je još s njime u ta mjesta pao.

»Tu se množini smrklo crno veče;
Fridrih je drugi tu uz kardinala,
A o drugima ćutati je preče.«

I on se sakri; al' se nije dala,
Dok iđah k vođi, zaboravit' lako
R'ječ, što mi mnogo proricaše zala.

Tad vođa pođe i idući tako
Reče: »Zar imaš briga na pameti?«
Ja mu objasnih, što mi je i kako.

»Što ču, upamti!« mudrac će mi r'jeti,
»Al' čuj sad ovo i pažljivo shvati«
(Prst u vis pruživ): »Kad budeš na meti,

Gdje će te o n e blagi sjaj da prati,
Što l'jepim okom svud vidi i pazi,
Od nje ćeš pute svog života znati!«

Pa na lijevo okrene da gazi;
Od zida dalje spram sredine grada
Pođosmo, stazom kud se u dô slazi,

Iz kojeg mnogo dopiraše smrada.

Pakao IX. *106—133 i* X. *22—136.*

Preveo M. Kombol

DR. JOSIP TORBARINA, ZAGREB

D. H. LAWRENCE I NJEGOV ROMAN

Da je živio u Srednjem vijeku, Lawrence bi sigurno bio spaljen na lomači: toliko je javno mnijenje u Engleskoj bilo ogorčeno protiv njega. Mjesto da upotrijebe takav kratak i direktan proces, čuvari britanskog morala nastojali su podmuklo da ga za života diskreditiraju i unište, a ni danas, tri godine poslije njegove smrti, nije se stišala bura, koju je izazvao njegov roman »Lady Chatterley i njen ljubavnik«. Lawrence je propovijedao obnovu i preporod života putem seksusa, a ljudi su zlonamjerno iskrivljivali njegove motive i nazivali ga razvratnikom, koji kvari mladež. Ni o jednom književniku nije se u posljednje vrijeme toliko pisalo, u Engleskoj i na Kontinentu, koliko o Lawrenceu. U toj opsežnoj literaturi o njemu ima mnogo neshvaćanja, mnogo zlobe i — nadasve — mnogo gluposti. Takve su se neke apsurdne vijesti — nažalost jedine — potkrale i u našu dnevnu štampu. Ne ulazeći u borbu, koja se zapodjela oko njegova imena, namjera nam je ovdje prikazati Lawrencea u svijetlu njegovih djela i istaći njegov značaj ne samo za englesku književnost i civilizaciju, već za današnji život uopće.

Rodio se g. 1885. u industrijskom kraju Engleske, na granici između grofovija Nottinghamshire i Derbyshire. Otac mu je bio radnik u ugljenokopu, čovjek neuk i grub, ali dobra srca i s mnogo smisla za humor. Svojoj majci, koja je bila neobična žena iz stare građanske porodice, nadarena, nježna i željna znanja, Lawrence mnogo duguje: od nje je baštinio čist narodni pjesnički jezik; ona ga je poticala na rad i pomogla mu, da dobije stipendiju za nauke u srednjoj školi u Nottinghamu. Sa šesnaest godina postaje pomoćni učitelj u osnovnoj školi, i sam se u slobodnim satovima dalje obrazuje. U svojoj dvadesetiprvoj godini stupa u učiteljsku školu u Nottinghamu, i zatim, kao osposobljeni učitelj, službuje u Londonu. G. 1911. izlazi mu prvi roman, a skoro zatim on napušta učiteljsko zvanje, da se sasvim posveti književnom radu. Otprilike u to vrijeme upoznaje se s Friedom von Richthofen, koja, poslije teških duševnih borbi, napušta muža i djecu, da bi s Lawrenceom pobjegla u Italiju. Slijedili su dani odricanja i kušnje, dok Lawrence nije počeo svojim književnim radom nešto više zarađivati. Tek pred navještaj Svjetskog rata moglo se obaviti vjenčanje, i mladi se par vraća u Englesku. U vrijeme patriotizma i ratobornog raspoloženja Lawrence je izazvao englesku javnost osuđujući veliko klanje, u kojem su se razdirali narodi Evrope. Kao uvjereni pacifist on je čak pomišljao, da za svoje sumišljenike osnuje koloniju negdje na Dalekom Zapadu. G. 1915. cenzura zabrani njegov roman »The Rainbow« (Duga). Knjiga je navodno bila »opscena«, ali glavni razlog zabrani bio je taj, što je Lawrence javno i otvoreno ustao protiv rata. On se tada nalazio na moru, u Cornwallu. Njegova žena Frieda bila je Njemica, i to je bilo dovoljno, da ih britanske vlasti oboje kao sumnjive i opasne prognaju iz grofovije Cornwall, koja je najviše bila izložena pogibli od njemačkih podmornica. Zapljena »Duge« bila je jedan od najtežih udaraca, koji su Lawrencea u životu snašli. On je zbog toga i materijalno stradao: ratne godine proveo je sa svojom ženom u krajnjoj bijedi. S dirljivom prostodušnošću priča Lawrence u svom romanu »Kangaroo«, kako često nisu imali što jesti i kako je on uveče izlazio u šumu sakupljati iverje i grančice, da bi se doma kod vatre žena mogla ogrijati. Ali sve te nedaće nisu Lawrencea toliko mučile, koliko nerazumijevanje, koje je sretao na svakom koraku. Bio je ogorčen i demoraliziran: poslije »Duge« za pet punih godina nije napisao ni jedan roman. Po zaključenju mira stvari kreću na bolje. Supruzi Lawrence mnogo putuju: u Indiju, Australiju, Meksiko. Lawrence razvija ogromnu književnu djelatnost, kao da osjeća, da mu se približuje smrt. Bavi se i slikarstvom te i na tom polju postiže zamjeran uspjeh. Posljednje godine života ogorčala mu je zabrana romana »Lady Chatterley's Lover« i s njom skopčane neprilike. Umro je u ožujku g. 1930. od sušice u mjestu Vence nedaleko Nice.

Lawrence je pisao romane, novele, pjesme, putopise, eseje i drame. O svima tim raznim područjima njegova rada trebalo bi

posebno govoriti osim, možda, o drami, u kojoj se tri puta bez naročitog uspjeha okušao. Pjesnik u svojoj srži, Lawrence je u romanu našao svoj pravi medij izražavanja, i kao romanopisac on nas u prvom redu zanima. Već svojim prvim romanom »The White Peacock« (Bijeli Paun, 1911.) skreće na sebe pažnju, koja nije bila bez primjese skandala i senzacijonalnosti. U njemu se Lawrence afirmira kao pjesnik žarke senzualnosti. To je roman engleskog sela, u kojem dolazi do izražaja Lawrenceova ljubav za zemlju i ljude, koji još nisu izgubili vezu s elementarnim silama zemlje. Povijest je to mladog farmera, kojega odbija obrazovana, ali površna djevojka, jer nema snage da pogleda u oči stvarnosti života. I tako ona promašuje potpunu sreću, dok mladić uzima ženu, koja mu ne odgovara, i naglo propada tražeći zaborav u piću. Središnja je ideja romana strah od elementarnih osjećaja, u kome Lawrence vidi uzrok mnogih zala modernoga društva. U svom drugom romanu »The Trespasser« (Prestupnik, 1912.) ide korak dalje u slikanju tih prvotnih osjećaja, osobito spolnog instinkta, te u njemu prikazuje fizičku ljubav na način, koji po svojoj intenzivnosti prelazi sve, što je dotada pisano u engleskoj književnosti.

Tek svojim trećim romanom Lawrence stupa u red prvih engleskih pripovjedača. To je njegovo majstorsko djelo »Sons and Lovers« (Sinovi i ljubavnici, 1913.), koje je kritika jednodušno proglasila jednim od najboljih romana u modernoj engleskoj književnosti. Posmatrana kao cjelina sva su Lawrenceova djela neka ogromna duševna autobiografija, ali ima njegovih romana, u kojima prevladava i stvarni autobiografski momenat. Takav roman su »Sinovi i ljubavnici«. Posebni čar tog romana i leži u tome, što specifični autobiografski elemenat potiskuje u drugi red vječni problem seksusa, koji kod Lawrencea prelazi u fiksnu ideju, zbog čega mu i najsljepiji obožavatelj mora predbaciti jednostranost. Ako je spolno pitanje u tom djelu potisnuto u drugi red, to ne znači, da nije tu. Jer za Lawrencea svaki pa i najsvetiji osjećaj ima svoj izvor u seksusu, čak i ljubav sina prema majci, koja tvori središte toga romana. Ima nešto senzualno i gotovo morbidno u senzibilnosti, s kojom dijete Paul-Lawrence

reagira na svaku riječ, svaki pokret svoje majke. U romanu Lawrence slika život u svom roditeljskom domu u rudarskom području Nottinghama. Priča o velikim tugama i malim radostima rudara, govori o neprestanim svađama i borbama između oca pijanca, raspikuće i nježne, osjetljive majke, koja ima neprirodno razvijen osjećaj za sve lijepo i dobro u životu, potresno opisuje nesreću u ugljenokopu i smrt najstarijeg sina porodice Williama, koji postaje činovnik u Londonu, pada u mreže frivolne djevojke iz »viših« krugova i postepeno se otuđuje od svojih. Naročito je savršeno izrađen lik sina Paula, u kojem nam je Lawrence ostavio dragocjen autoportret. Pored svih svojih odlika taj roman ima jedan nedostatak, koji je zajednički svim Lawrenceovim djelima: to je njegovo nepriznavanje ili krivo shvaćanje socijalnog problema. Taj se nedostatak u ovom romanu s tim jače osjeća, što se potreba, da se to pitanje raspravlja sama od sebe nametala. Istina, Lawrence spominje, kako »rudari živu pod zemljom kao krtice, i naveče izlaze, da vide što se u svijetu dešava«, kako su slabo plaćeni i kako svaki dan iz rudnika izvlače po kojeg radnika doživotno osakaćena; priča, kako se ranjenici zatim mrcvare deset milja po kamenitu putu na prijevozu u daleku bolnicu, i to samo zato, što poslodavci ne će da sagrade bolnicu na zemljištu, koje su radnici u tu svrhu sami kupili, »a bilo bi dosta nesreća, da se bolnica puni«! Ali to je sve onako uzgred nabačeno, bez komentara; Lawrence nikad ne ulazi dublje u problem, koji se i na njega lično — barem u djetinjstvu — i još kako odnosio.

Već u tima prvim romanima Lawrenceova se proza odlikuje neposrednom živahnošću i prirodnom svježinom. U tim djelima on sigurno i savršeno hvata svaki i najsloženiji fizički osjećaj, i na majstorski način sugerira tamne i skrivene strane podsvijesnoga. To iskorišćavanje i umjetnička upotreba podsvijesti još jače dolaze do izražaja u njegovom romanu »Duga«. Značajno je, da Lawrence u to vrijeme još nije znao za Freuda, iako je u Engleskoj psihoanaliza već tada bila u modi. Stoga je to eksploatiranje podsvijesnoga kod njega uvijek spontano i svježe. U tome i leži razlika između njega i ostalih

engleskih pisaca (James Joyce, Virginia Woolf, Aldous Huxley), koji svijesno primjenjuju Freudove psihoanalitičke metode. Ne može se reći, da je Lawrence mnogo izgubio od svoje prirodne svježine ni poslije, kad se upoznao s Freudovim djelima i pod utjecajem njegovih ideja napisao dvije teoretske rasprave o podsvijesti: »Psychoanalysis of the Unconscious« (1921) i »Fantasia of the Unconscious« (1922).

Lawrence je uvijek težio za radošću i vedrinom u životu, i borio se protiv ozbiljnosti, koju je smatrao jednom od bolesti moderne civilizacije. I tako, kad se poslije stanke od pet godina vratio romanu s »Izgubljenom Djevojkom« (The Lost Girl, 1920), želio je da se okuša u jednom za njega novom žanru: u humoru. Ali taj humor ne zvuči uvjerljivo, jer kao da je i sam pisac patio od bolesti protiv koje se borio. Junakinja romana zaljubljuje se u talijanskog komedijaša, neku vrst lijepe životinje, i slijedi ga u njegovo rodno selo u Južnoj Italiji. »Izgubljena Djevojka« je u neku ruku preteča Lady Chatterley, koja se zaljubljuje u svog lugara, i Yvette iz posmrtnog romana »The Virgin and the Gipsy« (Djevica i Ciganin, 1930), koja napušta roditeljski dom, da bi pošla za ciganinom. To je omiljeli Lawrenceov motiv o fascinaciji, koju na civilizirane prirode vrše ljudi, koji su bliže puku i primitivnom životu.

»Izgubljena Djevojka« otvara period intenzivnog i plodnog rada u Lawrenceovu stvaranju. Poslije nje redali su se jedan za drugim veliki romani, svake godine po jedan, skoro matematičkom točnošću. Prvi po redu slijedili su romani »Women in Love« (Zaljubljene Žene, 1921) i »Aaron's Rod« (Aronova Palica, 1922). Oba ta romana spadaju sa čisto artističkog gledišta među piščeva najsavršenija djela; zato ih oni, koji u Lawrenceu hoće da gledaju samo umjetnika, toliko i cijene. S istog su razloga, ti romani naročito podesni za proučavanje ove strane Lawrenceove pjesničke fiziognomije. U njima prevladava pjesma i rapsodski ton, Lawrenceova moć rekonstruiranja i evokacije dolazi tu do svog punog izražaja. Stvari su iznutra osvijetljene, tako da svaka boja ima svoj sjaj i svaki oblik svoju osebujnost. Obrisi lica i predmeta, boje, pokreti i svi ostali rekviziti pripovjedača evoluirani su ovdje novim procesom, tako da pripadaju nekom sasvim drugom svijetu. Taj povišeni ton, tu transpoziciju u glasu pjesnika engleski romansijer E. M. Forster naziva »proročanskim darom« (prophecy), i da ga ilustrira, navodi prizor iz Lawrenceovih »Zaljubljenih Žena«, gdje jedno od lica noću baca kamenje u vodu, da bi poremetilo sliku mjeseca. Nije važno, zašto to lice baca kamenje u vodu, ni ono, što scena simbolizira; ali pisac drukčije ne bi mogao dočarati takvu vodu ni takvu mjesečinu, — on do njih dolazi svojim naročitim putem, koji čini, da su ta voda i ta mjesečina čudesnije, nego bismo ih mi sami ikad mogli zamisliti.

Kao plod Lawrenceova boravka u Australiji nastala su dva romana, u kojima on — pod utjecajem svježih dojmova u novoj zemlji — bar donekle, opet ostavlja po strani seksualno pitanje. To su »Kangaroo« (Klokan, 1923) i »The Boy in the Bush« (Dječak u grmu, 1924). Osobito su impresivna poglavlja prvog romana, u kojima, kao u snu, Lawrence evocira svoje patnje i stradanja za Svjetskog rata. Ali se već u svom idućem romanu »St. Mawr« (1925) vraća predmetu, koji ga je toliko privlačio. To djelo znači novi obrat u njegovu stvaranju. Psihoanalitički metod tu ga više ne zadovoljava, i on ide dalje, dovodeći u vezu spolni instinkt u čovjeka sa životnim nagonom u životinjskom carstvu i u prirodi uopće. Glavno lice romana je mlada Amerikanka, razočarana u današnjem rodu muškaraca, koju oduševljava savršenstvo divlje i neobuzdane prirode, oličeno u jednom pastuhu. Slična je tema kasnijeg romana »The Fox« (Lisac, 1928): Pojava lisca, koji ništi perad u dvorištu, opsjeda dvije djevojke, dok se ne pojavi neka vrst ljudskog lisca u liku odsluženog vojnika Henrya, koji uzima za ženu jednu od djevojaka. Iako su oba ta romana pisana po nekom unaprijed smišljenom planu, te se kroz njihovu sjajnu spoljašnost nazire okosnica namještenih freudovskih kompleksa, djeluju ipak uvjerljivo po akcentu senzualne lirike, koji ih provejava.

Veliku seriju svojih romana — izuzevši kasniju »Lady Chatterley«, koja tvori poglavlje za sebe — Lawrence je zaključio pjesničkim romanom »The Plumed Serpent« (Pernata Zmi-

ja, 1926). To je oduševljena himna ženi i ženstvu, ali ne Goetheovu mističnom »das ewig Weibliche«, za koje Lawrence nema mnogo smisla: on traži vječnost u ženinu spolu, a ne u njenim očima (A. Malraux). U »Pernatoj Zmiji« žena — da se opet poslužimo frazom Malrauxa — postaje neophodno oruđe za posjedovanje svijeta; ona je sredstvo za uspostavljenje dodira sa svemirom. Ali tu ona mora u prvom redu ostati žena, žena odgovorna i svijesna o svojoj ulozi. Sav je taj roman apoteoza erotike duha i puti, kroz koju čovjek najdublje ponire u život.

Posljednjih godina života Lawrence je mnogo pobolijevao. I tako, pod dojmom fizičke patnje i misli na smrt, koja se stalno pojavljivala, on se sav baca na pisanje djela, u kojemu je želio jedamput sasvim jasno, otvoreno i bez okolišanja izraziti sve ono, što misli o seksusu i njegovoj važnosti za život. To je s tim više smatrao svojom dužnošću učiniti, što je, po njegovu mišljenju, seksualno pitanje u književnosti uvijek bilo zanemarivano ili krivo predstavljano. Rezultat je bio »Lady Chatterley's Lover« (Lady Chatterley i njen ljubavnik, 1928), »najizazovniji engleski roman, koji je ikad napisan«. Lawrence je u tom romanu našao svoju katarzu. Pitanje seksusa mučilo ga je sve, dok se nije oslobodio njegovih okova i u »Lady Chatterley« pošao do krajnjih granica izražavanja. Poslije kao da mu je odlanulo. I dobronamjerni čitalac zaklopit će knjigu s tim osjećajem.

Nijedan Lawrenceov roman nije zamišljen samo kao umjetničko djelo: od »Bijelog Pauna« pa do »Lady Chatterley« svi njegovi romani predstavljaju različite etape u traženju načina, da se doskoči onome, što je on nazivao mrtvilom života. U »Lady Chatterley« kao da je našao taj kamen mudraca u nekoj mistici seksualnog općenja, koje prikazuje u prizorima, gdje ništa ne ostaje nekazano, i jezikom, koji je, u današnjem smislu društvene konvencionalnosti, namjerno bestidan. Tim rječnikom, zbog koga su Lawrencea najviše napali, potencira on i podcrtava kontrast između tople plodnosti seksualne veze, u kojoj ništa od osjećajâ ni emocijâ nije prigušeno i, s druge strane, hladnih, sebičnih odnosa između ljudi i žena, koji stvaraju zlu krv, gorčinu i duševnu smrt.

Junakinja romana Constance udaje se za muža, prema kojemu ne osjeća nikakve jače fizičke naklonosti. Sir Clifford Chatterley se vraća iz rata paraliziran. Njegova žena i dalje ostaje uz njega, u jalovosti i bez ljubavi, dok se jednog dana ne zaljubi u lugara Olivera Mellora i s njim dolazi do spoznaje, da je seksus najvažnija stvar u životu. Mellor je donekle sam Lawrence; u njemu je odražen Lawrenceov seksualni život, njegove ideje su ujedno i Lawrenceove. Lady Chartterley živi svojim individualnim životom, dok ne sretne Mellora, a tada postaje njegova dopuna, idealni njegov ženski komplement, kome čovjek, kao što je Mellor, ne može da odoli. Sir Clifford je najsjajnije obrađeno lice u romanu. U njemu je Lawrence prikazao sve, što je mrzio. On je sam ostavio najbolji komentar tome karakteru: »Sir Clifford je samo ličnost. Izgubio je potpuno svaku vezu sa svojim bližnjima, ljudima i ženama. Sva toplina je iz njega iščezla, ognjište je hladno, srce u čovječanskom smislu ne postoji. On je čisti proizvod naše civilizacije, ali i smrt velike svjetske humanosti. Obično je ljubazan, ali ne zna, što znači toplo saosjećanje«. Tu se Lawrence pokazao velikim majstorom u crtanju karaktera, kao što neki prizori u lugarevoj kolibi pružaju dokaza o njegovu pjesničkom geniju. Cijelo je djelo prožeto živom mržnjom na današnji nelijepi i nejunački život bez ljubavi. Lawrence tu žigoše hladnoću u odnosima između muškaraca i žena, pokazuje tupost u njihovoj srži, kojoj površna uživanja i zgrtanje novaca ne mogu pomoći. Žali i propadanje zdrave i snažne Engleske pod valom industrije, koja ne donosi nikakve sreće, već novac, trčanje za lažnim užitkom i nezadovoljstvo. Sve, što Lawrence tu kaže, zanimljivo je, pa čak i onda, kad je najgrublje rečeno, odlikuje se plemenitošću namjere.

Dakako da Lawrence nije mogao ni pomišljati, da za ovaj roman traži nakladnika u Engleskoj. I tako je knjiga štampana u nekoj maloj florentinskoj tiskari. Britanske i američke vlasti odmah su zabranile ulaz romanu u Englesku, odnosno u Sjedinjene Države. Čak je i liberalna Francuska zabranila javno prodavanje knjige: u Parizu, gdje pornografske publikacije svake vrsti slobodno kolaju, francuski se prijevod Lawrenceova roma-

na nije smio prodavati po kioscima i željezničkim stanicama. I tada se sa svih strana digla hajka na Lawrencea. Ljudi su ga napadali ogorčeno, gotovo divljački. On je postao inkarnacija svih poroka: razvratnik, bezvjerac, nekarakteran, željan novca i jeftine slave. Pa ipak je Lawrence — po pričanju svih, koji su s njim dolazili u bliži dodir — bio blag, prijazan, pošten i neobično moralan čovjek. Iako, dakle, svojim životom nije davao povoda za sablazan, vrijeđao je svojim stavom prema životu i ljudima. Mnogi su mu zamjerali, što potkopava sustav vrednota evropske civilizacije; drugima je bilo nepoćudno njegovo propovijedanje premoći strasti i osjećaja nad intelektom, velik je broj ljudi vrijeđalo njegovo odbacivanje svake organizirane vjere. Ali što mu skoro nitko nije mogao oprostiti, bilo je njegovo ozbiljno shvatanje seksualne ljubavi. Smije se naime zauzeti ma koji stav prema seksusu, ako se taj stav osniva na pretpostavci, da je seksualni instinkt nizak, nečist i grješan; može se govoriti o ljubavi u sentimentalnom, idealističkom, materijalističkom, sociološkom ili medicinskom smislu i tonu, ali nije dopušteno reći, da je seksualna želja velika i divna stvar. A Lawrence je to govorio. I tako se dešavalo, da su oni, koji bi se prvi morali sakriti, kad se riječ »moral« spomene, napadali Lawrencea s nemorala. Lawrenceov prijatelj i biograf Richard Aldington navodi slučaj jednog »kritičara«, koji je najžešće napao »Lady Chatterley«, a koji se u časovima dokolice bavio sakupljanjem pornografskih stihova i pisanjem besramnih pisama. Na prigovore takvih ljudi Lawrence je odgovorio u predgovoru trećem, popularnom, izdanju svog romana, koje je štampano g. 1929. u Parizu. Taj predgovor je zatim proširio i u formi knjige izdao iduće godine u Londonu pod naslovom: »A propos of Lady Chatterley's Lover«. Taj esej sadrži ne samo obranu »Lady Chatterley«, već i jasno izložene Lawrence-ove poglede na moral i seksus. Stoga ne će biti na odmet izbliže se s njim upoznati.

Lawrence pruža svoj roman javnosti kao poštenu i zdravu knjigu, koja je za nas danas potrebna. Na neke riječi u romanu, koje na prvi mah vrijeđaju, čovjek se brzo privikne. One vrijeđaju samo oko, ali ne duh. Ništa zato, ako one i dalje vrijeđaju ljude, koji nemaju duha. Pravi ljudi, naprotiv, imaju osjećaj olakšanja, kad se na te riječi priviknu, jer prava kultura nas oslobađa od žestokih reakcija. U prošlosti je čovjek bio preslab i pregrub, da posmatra svoje tijelo i svoje fizičke funkcije. Danas, međutim, znamo odvajati različite reakcije, i znamo, da poslije misli nužno ne slijedi djelo; ali ipak misao i akt mora da stoje jedno prema drugom u skladnom odnosu. Drugim riječima, Lawrence hoće, da ljudi i žene budu vrsni misliti o seksusu potpuno, pošteno i čisto.

Lawrence ne traži, da sve žene, poput njegove Lady Chatterley, trče za lugarima. Naprotiv, on misli, da ima danas ljudi i žena, koji su najsretniji, ako se uopće uzdržavaju od spolnog života, i ako, u isto vrijeme, postanu intenzivnije svijesni o spolu. Vrlo često danas ljudi spolno živu zato, jer misle, da se to od njih očekuje. Stoga Lawrence zagovara obnovu seksualnog života, koja će putem umne spoznaje osvježiti sam akt, koji je postao mehaničan, dosadan, i koji razočarava. Da bi se to postiglo, treba uspostaviti ravnotežu između svijesti o tjelesnim funkcijama i samih tih funkcija, između svijesti o aktu i akta samoga. To znači, da treba imati dolično poštovanje prema seksusu i prema čudnim funkcijama tijela. To dalje znači biti vrstan upotrebljavati tako zvane opscene riječi, jer su one prirodni dio duhovne svijesti o tijelu. Te riječi postaju stvarno opscene, kad um prezire tijelo i kad ga se boji.

Danas ravnoteža između duha i tijela ne postoji. Intelekt diktira tijelu, koje je u svojoj naravnoj, spontanoj biti mrtvo ili paralizirano. Međutim sve emocije i osjećaji pripadaju tijelu, a intelekt ih samo spoznaje. Može se desiti, na pr., da primimo najtužniju vijest i da pri tome osjetimo samo mentalno nadraženje; i tek poslije nekoliko sati, možda u snu, spoznaja o tome dopire do tjelesnih središta i stvarna bol nam steže srce.

Lawrence pravi razliku između mentalnih i stvarnih osjećaja. Danas mnogi ljudi živu i umiru, a da nikad nešto stvarno ne osjete. Odgoj nas uči, što treba, a što ne treba da osjećamo, i kako treba da osjećamo ono, što osjećati smijemo. Rezultat je da su danas sve više emocije mrtve. Pod višim emocijama Law-

rence razumijeva ljubav u svim njenim manifestacijama, od izvorne požude do platonske ljubavi, do ljubavi prema bližnjemu i prema Bogu. To su ljubav, radost, nada, istinska ogorčena srdžba, strastveni smisao za pravdu i nepravdu, istinu i neistinu, poštenje i nepoštenje, i stvarna vjera u bilo što. Budući da su svi ti osjećaji danas više ili manje mrtvi, nastaje potreba, da ih se umjetno stvara, krivotvori. A lažni ili pretjerani osjećaj je sentimentalnost, stoga i ima danas tako mnogo sentimentalnosti i tako malo stvarnog, iskrenog osjećaja. Odatle i potječu toliki nesretni brakovi, u kojima se javlja duboka međusobna mržnja kao organska reakcija na lažnu ljubav. A ljubav je danas većinom stereotipna i lažna. Stoga Lawrence — za razliku od sentimentalnih pisaca i onih, koji samo podcrtavaju laž i varku u ljubavi — pruža u svom romanu otvoreno, iskreno i potpuno slikanje ljubavi, koje nije sentimentalno, a koje se u isto vrijeme ne ograničuje na iznošenje negativnih strana seksualnog života, kakav danas postoji.

Tu se Lawrence pokazuje kao gorljiv pristaša monogamije i vjernosti u braku, i osobito naglašava »duboki instinkt vjernosti u čovjeku«. Gdje ima pravog seksusa, tu postoji i strast za vjernošću. Ali za ogromni broj modernih pisaca seksus znači preljub: u braku nema seksusa, a ako ga ima, to je zato, što se jedno od oženjenih zaljubilo u nekog drugog i hoće da bude nevjerno; seksus je zlo, izvan preljuba i prostitucije seksus ne postoji, a brak je prazan i šupalj. Za Lawrencea, međutim, brak vrši jednu od najvažnijih funkcija u životu. Jer duša treba da se tokom života stalno razvija, podržava, hrani i usavršuje, a taj složeni razvoj duše muškarca i žene moguć je jedino u braku, koji od dva nepotpuna tijela stvara jedno potpuno. Stoga se Lawrence, koji inače ne priznaje nikakvu formu organizirane religije, povoljno izražava o katoličkoj crkvi, koja je brak podigla na sakramenat i učinila ga nerazrješivim. S istog razloga on ustaje protiv modernih socijalnih tendencija, koje idu za tim, da postepeno ukinu brak. Ali tu Lawrence nije sasvim dosljedan, jer njegova Lady Chatterley tek u vanbračnoj vezi nalazi pot-

puno zadovoljenje, a i on je sam, u svom ličnom životu, podigao svoju bračnu sreću na ruševinama tuđe.

Već nešto prije ove rasprave, koja je nastala povodom »Lady Chatterley«, pozabavio se Lawrence pitanjem pornografije i opscenoga u jednom eseju (»Pornography and Obscenity«, London, 1929), koji u mnogočem dopunjuje njegova gornja razlaganja. Tu on u prvom redu raspravlja o pitanju morala u književnosti i umjetnosti uopće.

Mnogi kritičari — veli Lawrence — drže, da je svaka knjiga ili slika, koja apelira na seksualne osjećaje, ipso facto zla. Ali to je očito hipokrizija, jer polovina velikih književnih djela, slika i kompozicija cijeloga svijeta duguje veličinu ljepoti »sex appeal«-a, koji sadrže. U potvrdu svoje teze Lawrence navodi Pjesmu nad pjesmama, djela Ticijana, Renoira, Mozarta, pa i samog Mikelanđela, »koji je donekle mrzio seksus, ali je ipak (u »Stvaranju Adama«) ispunio rog obilja faličkim žirovima«. Sami naime po sebi, seksualni osjećaji nisu nikakvo zlo, ako su direktni i iskreni i ukoliko nisu tajni i hipokrizijski. Ispravna vrst seksualnog stimulusa od neprocjenjive je važnosti za duhovni život. Kao krivo tumačenje tog stimulusa Lawrence navodi riječi britanskog Državnog Sekretara, koji je, osuđujući »nepristojne« knjige, jednom prilikom rekao: »I ovo dvoje mladih ljudi, koji su do tog vremena bili savršeno čisti, kad su pročitali ovu knjigu, otišli su i spolno općili!« Lawrence ne uzima to tako tragično. »Sivi čuvar britanskog morala«, veli on, »kao da misli, da bi bilo mnogo bolje, da su se oni međusobno ubili ili se uzajamno rastrgali u živčanoj rastrojenosti«.

Oštrije nego makoji službeni cenzor, Lawrence sam žigoše pravu pornografiju. On, naprimjer, nema dovoljno riječi, da osudi razglednice, koje se potajno prodavaju po svim velikim gradovima, jer one vrijeđaju ljudsko tijelo i insultiraju jedan od vitalnih ljudskih odnosa. To ništa ne mijenja na stvari, što su tijela većine modernih ljudi ružna i ponižena, i što je seksualni akt tih ljudi isto tako odvratan. To je katastrofa moderne civilizacije, od koje ni jedna — čak ni rimska za najpokvareni-

jega doba carstva — nije proizvela toliko sramotne golotinje i toliko prljavog seksusa.

Jedini lijek protiv pornografske zaraze Lawrence vidi u tome, da se otvoreno govori o seksusu. Jer cijelo pitanje pornografije svodi se na pitanje tajnovitosti. »Prljava mala tajna«, kako Lawrence naziva tu skrovitost, ugrožava živčano i psihičko zdravlje današnjih generacija. Moderni ljubavni roman i film cvatu i čuvari morala ih hvale, jer nijedna slobodnija riječ ne otkriva trulež, koja se krije pod koprenom nevinosti. Najporazniji je rezultat te lascivnosti stvarna i duševna onanija. Njene efekte Lawrence crta najtamnijim bojama. U duševnom stvaranju ona rađa circulus vitiosus analize, nemoćne kritike, lažnog sučuvstvovanja i sentimentalnosti. To je izvještačena, svijesna aktivnost, koja se razlikuje od zdrave, spontane aktivnosti po tome, što nema objekta. Odatle slijedi pomanjkanje stvaralačkog duha u ogromnoj književnoj produkciji današnjice. Mnogi pisac — Lawrence uzima kao zorni primjer Prousta — ne može da se riješi sama sebe, već se u vicioznom krugu vrti oko svoga ja.

Neki dobronamjerni kritičar Lawrenceov piše: »Kad bi se usvojio Lawrenceov stav prema seksusu, tad bi nestalo ljubavne lirike i masne šale«. To je istina, samo zavisi o kakvoj se ljubavnoj lirici radi. Jer, ako je riječ o pjesmama, kao što je »Du bist wie eine Blume«, Lawrence ne žali, da ih nestane. Interesantan je njegov ironični komentar o toj razvikanoj Heineovoj pjesmi. »Lako je zamisliti«, veli on, »postarijeg gospodina, kako polaže ruku na glavu čiste djevice, i moli Boga, da je za uvijek sačuva tako čistu, nevinu i lijepu (So rein und schön und hold) ... Ali on zna vrlo dobro, ako Bog za još nekoliko godina sačuva djevicu tako čistu, nevinu i lijepu — čistu i nevinu u njegovu vulgarnom smislu —, da ona ne će biti ni čista ni lijepa, već nesretna usidjelica, tužna i jalova... Čemu se tuga uvlači u srce staroga gospodina (Wehmut schleicht mir ins Herz hinein), zato, što je djevica čista i lijepa? Svaki bi zdrav i normalan čovjek bio pomislio: Lijepe li nevjeste za nekog sretnika!« Za Lawrencea je ta pjesma tako pornografska kao ma koja masna šala.

Na kraju eseja, Lawrence izlaže jednu od svojih glavnih teza o spolnom instinktu i njegovoj važnosti za život. Svaki čovjek, ma koliko bio zatvoren u krugu svoga ja, mora doći do granica sebe i osjetiti, da nešto postoji izvan tih granica. Nagon života, koji je u čovjeku, prelazi granice njegova ja, sili ga, da zaboravi sebe i da se preda impulzu. Sloboda je velika realnost, ali to mora nadasve biti sloboda od samoga sebe, od laži o vlastitoj važnosti pred samim sobom. Kad postignemo tu slobodu, onda ostavljamo sebe na miru i ne forsiramo ni svoje osjećaje ni svoje seksualne instinkte. Najveći neprijatelj te slobode u seksualnom smislu jest cenzor, koji zabranjuje svaku iskrenu i otvorenu riječ, a dopušta i favorizira »nevinu« pornografiju. Ali, srećom, ima još ljudi, koji znadu, da ni najopscenija slika na nekoj grčkoj vazi nije tako pornografska, kao zaključni cjelovi u modernom filmu, koji draže ljude i žene na tajno i samotno uživanje.

I to je ono, što Lawrence želi postići: da široka javnost razlikuje između skrovite pornografije štampe, filma, i moderne popularne književnosti, i kreativnog slikanja spolnog impulsa, kako ga nalazimo kod Boccaccia, na grčkim vazama i u pompejanskoj umjetnosti.

Poslije smrti Lawrenceove ostalo je u rukopisu nekoliko djela, od kojih su dva naročito važna za poznavanje njegove ličnosti. Prvo je »The Man Who Died« (Čovjek, koji je umro, 1931), najtužnija stvar, koju je Lawrence ikad napisao. To je legenda o životu Isusovu poslije uskrsnuća, u kojoj su odraženi najgorči časovi Lawrenceova života, kad je iznuren od bolesti počeo sumnjati u ljubav, koju je pružio čovječanstvu kroz svoja djela. Možda je ipak bilo bolje — kao da on tu misli, — da je jednostavno proživio svoj vijek u ljubavi i da nije pokušavao ljubavlju prosvijetliti ljude, koji su ga krivo shvaćali, ismijehavali i napuštali. To je jedini put u Lawrenceovu djelu, gdje kao da se priznaje slabim i pobijeđenim. Ali zato to odmah u »Apokalipsi« (Apocalypse, 1932), svom posljednjem djelu, pisanom u oči smrti, stostruko nadoknađuje. Kako sam naslov kaže, to bi morala biti interpretacija Knjige Otkrovenja, ali u stvari je

to Lawrenceova interpretacija života. U većini svojih romana Lawrence slika konflikt između duboke, vitalne »tamne svijesti« (dark consciousness) i destruktivne »intelektualne svijesti« modernog svijeta. Taj konflikt raspravlja i »Apokalipsa«; samo dok su u njegovim romanima lica predstavljala oličenja tih različitih »svijesti«, u »Apokalipsi« se Lawrence služi čudnovatim primitivnim simbolima, kakve nalazimo u pretkršćanskoj umjetnosti i u samoj Knjizi Ivana iz Patmosa. Kao da je time Lawrence želio učiniti posljednji napor da ga shvate i oni, koji ga ranije nisu htjeli ili nisu mogli razumjeti. »Apokalipsa« je djelo puno vjere i optimizma, a završava velebnom pjesmom »fizičkom« životu i ljubavi:

»Čovjek u prvom redu želi svoje fizičko ispunjenje, jer sada, jednom i samo jednom, on je u puti i moćan. Za čovjeka je divno čudo biti živ. Za čovjeka, kao i za cvijet i zvijer i pticu, najviši trijumf jeste biti najživlje, najsavršenije živ. Ma što nerođeni i mrtvi znali, oni ne mogu znati, kako je lijepo i čudesno biti živ tijelom. Mrtvi se mogu brinuti za ono poslije. Ali veličanstveno sada i ovdje života u puti je naše, i samo naše, i naše samo za izvjesno vrijeme. Morali bismo skakati od ushićenja, da smo živi i u puti, i dio živog, utjelovljenog kozmosa. Ja sam dio sunca, kao što je moje oko dio mene. Da sam dio zemlje, moje noge dobro znadu, a moja krv je dio mora... Moja duša je organski dio velike ljudske duše, kao što je moj duh dio moga naroda.«

Od Edwarda Garnetta i Hueffera, koji su Lawrencea »otkrili«, do Richarda Aldingtona*) bilo je u Engleskoj uvijek mnogo odličnih pisaca, koji su ispravno cijenili njegov rad i štovali ga. Značajno je, da je i kod ljudi, koji su mu po karakteru i mentalitetu bili oprečni, nailazio na razumijevanje. Takav jedan čovjek bio je i Bernard Shaw, koji je »Sinove i ljubavnike« smatrao »djelom genijalnog čovjeka«, dok je o »Lady Chatterley« doslovce rekao ovo: »Da imam kćer za udaju, što bih joj mogao

*) Aldingtonova knjižica o Lawrenceu izašla je 1927. u Americi, jer u Engleskoj, dok Lawrence još nije bio mrtav i slavan, nije mogao naći izdavača za knjigu, koja je o njemu simpatično pisala. Pored samih Lawrenceovih djela, ova studija, i Aldingtonov predgovor „Apokalipsi“ najviše su nam koristili pri sastavljanju ovoga prikaza.

dati na čitanje kao pripremu? Dickens, Thackeray, George Eliot, Walter Scott, Trollope... svi bi je oni mnogo šta naučili o životu, društvu i ljudskoj naravi. Ali o braku joj ne bi kazali apsolutno ništa. Ni Fielding, ni Joyce, ni George Moore ne bi joj bili ni od kakve koristi... Ali od Lady Chatterley ona bi nešto naučila. Ja joj ne bih dopustio, da se zaručuje, dok ne pročita tu knjigu. Lawrence je imao dovoljno delikatnosti da kaže najbolje, i dovoljno brutalnosti, da utuvi najgore. *Lady Chatterley* morala bi stajati na polici svakog zavoda za odraslije djevojke. ... Trebalo bi ih siliti, da knjigu čitaju pod prijetnjom, da će im se odbiti dopuštenje za vjenčanje.«

Panegirici o Lawrenceu poslije njegove smrti toliko su se umnožali, da danas ni u Engleskoj nije nikakvo junaštvo lomiti koplja za Lawrencea. Od mnogih njegovih branitelja treba spomenuti uvaženog kritičara John Middleton Murry-a — pisca studija o Dostojevskom, Shakespeareu, Keatsu i jedne knjige o Kristu — koji je o Lawrenceu napisao jednu knjigu reminiscencija i jednu psihološku biografiju njegova unutrašnjeg života, i popularnog romanopisca Aldous Huxley-a, koji je s mnogo pijeteta izdao Lawrenceova pisma. U Francuskoj su s mnogo razumijevanja pisali o Lawrenceu René Lalou, Edmond Jaloux i osobito André Malraux, pisac i na hrvatski prevedenih »Osvajača«, koji je osim predgovora francuskom prijevodu »Lady Chatterley« napisao i studiju »D. H. Lawrence et l'érotisme«. I Slovenci su se u posljednje vrijeme počeli baviti Lawrenceom. U zborniku »Krog«, koji je nedavno izašao u Ljubljani, ima esej »D. H. Lawrence in eros« od Ludvika Klakočara.

I tako se legenda o Lawrenceu postepeno čisti od predrasuda, i u perspektivi vremena on sve više poprima lik proroka. Ali kao svaki prorok, koji se bori za jednu ideju, i on je jednostran. Priznavajući svu važnost seksualnom iživljavanju, ne može se reći, da je to jedini cilj života; a kad bi i to bio, u današnjem društvenom poretku svaki čovjek ne bi ga mogao postići. Da bi pomišljao na seksualno iživljavanje i usavršavanje duha putem seksusa, čovjek treba da je najprije sit. Lawrence polazi s optimističke, ali krive, premise, da svaki čovjek ima dovoljno da

jede. I tu leži njegov nedostatak, odakle potiče njegovo nerazmjerno polaganje važnosti na seksualni problem.

U tom pravcu cijelo Lawrenceovo djelo trpi donekle od pretjeranosti. Živući ponajviše na raskošnom Jugu, u Italiji i Južnoj Francuskoj, on je suviše jako reagirao na hladni Sjever i poslovično britansko puritanstvo i hipokriziju. U žaru i revnosti za svoje ideje, on je podizao ton i ondje, gdje nije trebalo, te je na taj način odbijao od sebe i one, koji bi možda bili prihvatili njegove teorije, da ih je mirno i uzdržljivo izložio.

Ali ne treba smetnuti s uma, da je Lawrence u prvom redu pjesnik, i da je kao pjesnik pisao, a ne kao filozof, koji izlaže neki novi sustav. On je intelektu pretpostavljao osjećaje, senzacije i strasti. Htio je uputiti ljude, da drukčije osjećaju, živu i ljube, a ne da drukčije misle. Kao pisac stavljao je na papir osjećaje i percepcije, za koje je vjerovao, da su nezavisne od intelekta. Stoga su njegove ekskurzije u krajeve čiste misli opasne, i otud potiču izvjesne kontradikcije u njegovim teorijama, naročito u pogledu na socijalno pitanje. On, naprimjer, mrzi današnje društvo uopće, a građansko napose, zapaža sve njegove nedostatke i odurne strane, a u isto vrijeme protivi se svakoj reformi ili pokretu u lijevo; s jedne strane zagovara brak, a s druge primjerom pokazuje sreću u vanbračnim vezama. To su ipak nedostaci, koji iščezavaju pred velikim Lawrenceovim idealizmom i ljubavi prema čovječanstvu, koja ga je stajala mnogo samoprijegora i stradanja.

Na kraju ne treba misliti, da je sve ono, što Lawrence propovijeda, posve novo. Mnogo što od onoga, za što se on bori, ljevičarski književnici Njemačke i Rusije uzimaju kao gotovu činjenicu; samo što oni nisu mogli problem razviti u pojedinostima kao Lawrence, jer njihovi junaci ne mogu svaki sat dana i noći posvećivati seksualnom iživljavanju kao Lady Chatterley i njen ljubavnik.

Ali takav, kakav jeste — sa svim svojim pretjeranostima, ograničenjima i kontradikcijama — Lawrence je danas uglavnom pozitivna vrijednost ne samo za »puritansku« Englesku, već i za današnje civilizirano društvo cijeloga evropskog kontinenta.

IVO KOZARČANIN, ZAGREB

VODE RASTU

Pišem ti, iako mislim, da bi zapravo bilo bolje, da ti uopće ne pišem, da te pustim na miru i da zaboravim sve, jer se bojim tebe, i jer ne znam, kako ćeš primiti moje pismo nakon svega onoga i hoćeš li ga uopće primiti. Bojim se, ali je sada jesen, ja sam sama, i jutro je, tvoje jutro, koje ti toliko voliš, pa više ne mogu da šutim. Previše je već bilo te šutnje i previše je svega toga bilo. Ne mogu. Ništa više ne mogu. Juče je kod mene bila upraviteljica i pitala me, zašto sam tužna.

Svemu sam sama kriva. Neka se sada žderem. Zašto sam to učinila?

A što sam učinila?

To, radi čega sam sada tužna.

Ušutjela sam, a i što da joj rečem? Jesen je, potok je tako savršeno bistar i plitak, samo tiho, nujno šumi i umiva pijesak. Gotovo ni nema vode, pa ribe blistaju srebrne i brze. Rukama bismo ih mogli hvatati. Ni naš mlin ne radi, jer nema vode. Sjećaš li se, u proljeće smo dugo stajali uz njega? Bio je još smrznut, mirisao je zimom i ledom, a ti si lupao nogom u vrata. Ni tada nije radio, kao ni sada, jer je još bila zima, i jer nije imao šta da melje. Koliko je bilo žita, to je samljeveno i pojedeno preko zime, i u proljeće nije bilo više ništa. Sad opet ne melje, jer nema vode. Kamenje je suho, a mahovine na krovu i stijenama venu. Gazim preko potoka u cipelama, jer volim da mi voda uđe u njih. Kasnije se penjem uz brijeg i slušam listopad kako ide šumom. Noćas je čitavu noć vjetar kucao po mom prozoru, pa sam mislila, da si ti došao i da me zoveš. Po mjesečini uvijek idem cestom daleko i mislim na to, kako si ti ovuda išao sa mnom. Onda se upravo snijeg topio, i ti si bio pognut i tužan, a sada je prašina mekana kao ćilim, i vjetar donosi iz šume lišće, žuto i crveno. Uvijek ga donesem punu kosu kući, pa mi miriše čitavu noć. Sad puštam kosu, da mi slobodno pada niz

ramena, kako ti voliš. I ne vadim lišće iz nje. Kad Turzančić silazi iz kurije, on se uvijek porugljivo smije:

Žalosna si?

Ne tiče te se.

Potonule su ti sve lađe, djevojko. Uzmi radije svoj ogrtač i kovčeg, pa otputuj. Traži, da te premjeste, jer ti nikad ne će doći onaj, koga voliš.

Čekam ga.

Ne čekaj ga.

Odlazim u sobu i plačem dugo, s lišćem u kosi i ciklamama, koje mi turobno mirišu u čaši. Zašto mi on nikako ne da mira? Šta sam mu kriva? Nisam ga voljela, ali bih mu ipak bila dobra žena, da je bio samo malo čovjek. Radi njega se i sve to s nama desilo. Nisam ga nikada voljela, samo sam bila suviše ponosna, da si to priznam, i silila sam se da ga volim, jer su me svi na to nagovarali i jer je on plakao, kad je bio sa mnom. Ali zašto da ti se ispričavam? Nije ni tebi stalo do isprike. Nisam bila načisto sa sobom: da li te volim ili ne volim? Sad znam da te volim i da samo tebe volim. Već sam te onda voljela, ali to nisam znala. Da ti znaš, kako to mene samu sada najviše muči. Kad me spopadne, bježim visoko u bregove, izderem čarape o trnine, lješnjake, kupine, glog i šipke, i zakopam glavu u crveno lišće, koga ima puno, puno, da znaš, kako puno! Jedva se vide ciklame između njega, a tako su tihe i plašljive. Naberem ih puno, i mislim na to, kako ću ti ih poslati, ali kad se vraćam kraj jezera, sretam opet Turzančića (koji ne radi ništa, nego se samo klati okolo), kako razgovara s Nemoćnikom i kesi se porugljivo na me.

Šta sam mu ja kriva?

Zar sam to zaslužila od njega, da iz mene pravi šalu s onom svinjom Nemoćnikom, kome se od uživanja tresu debeli obrazi, kao jazavcu. Ne ću više ništa da imam s njime, sve sam mu vratila, što sam njegovo imala, pa mi se sad osvećuje. Hvali se okolo, kako on mene nije htio, a ne ja njega, i kako sam mu se stalno nametala. Lako mu je govoriti, kad tebe nema ovdje. Nemoćnik se samo zadovoljno kesi:

Šta bi ta mala učiteljica htjela?

Onda odlaze zajedno, prvi mršav i žalostan, kao kišovit dan, sav iskrivljen od zavisti, a drugi ugojen kao prase. Idu ispod ruke, i Turzančić ponosno izdiže koljena, kao paradni konj. Da nisam tužna, smijala bih mu se. Tako je smiješan, dok u večeri sjedi na klupi nasuprot mome prozoru i nateže se s malim curicama, koje su sretne, da hoće bilo tko i s njima imati posla. Otvaram oba prozora i pjevam pjesme, za koje on zna, da su tebi najmilije, iako bih najradije plakala. Sama se već bavim mišlju, da tražim premještenje, jer od tebe nema ni traga ni glasa. Bojim se, da ti se nije što desilo, uvijek vučeš te svoje svakakve knjige, pa su te mogli i zatvoriti. Ništa nemam da čitam, a da si ti tu, dao bi mi knjiga, kao što si mi i prije davao. Često autobus tako sumnjivo trubi pod mojim prozorom i zaustavlja se tako naglo, da bježim pred kuću, jer mislim, da mi ti šta šalješ, kao što si mi prije slao. Ali nema ništa za me, iz autobusa izlazi nova učiteljica za školu na brijegu, i gleda me s visoka, jer je došla iz grada i ima skupe čarape i ogrtač, a ja sam u staroj haljini i kose su mi raščupane.

Jesam li ja ovdje učiteljica?

Već godinu dana.

Ona je upravo doputovala iz grada. Dobila je mjesto tamo na brdu. Je li to daleko?

Jedan sat, ako se požuri, ni toliko.

Ima li što društva tamo?

Malo, ali može da otiđe na drugi brijeg, tamo je mladi učitelj i kapelan. Kad budu skupštine, onda se svi sastaju iz čitave okolice.

A ja, zar ja ne idem u društvo?

Odučila sam se već od njega, pa sam radije sama. Nikad nisam sretna među mnogima. Ugodnije mi je, kad sam sama i radim, što hoću ne obazirući se ni na koga.

Da nisam možda zaljubljena, kad tako govorim?

Ako i jesam, šta se to nje tiče?

Ne tiče je se, ali me samo pita, jer mi hoće da reče, kako to nema smisla i kako su ta vremena, kad se sentimentalno zaljub-

ljivalo, već davno prošla. Neka ja radije gledam, da mi taj, koga volim, kupi čarape ili haljinu, jer je to već staro na meni. Nisam tako strahovito ružna, mogla bi možda i ogrtač zaraditi. Malo sam doduše mršava i obući se ne znam, ali...

Udaraju mi suze na oči od ljutine i postajem pakosna:

Je li ona možda tako zaradila svoj ogrtač i svoje haljine? Ona ima široke bokove, velike grudi i znade se obući. I sigurno se ne zaljubljuje sentimentalno?

Ali kolegica se ne vrijeđa na moju zajedljivost, već govori, da mora ići, i pita me, znam li koga, tko bi joj ponio kovčege do škole. Tada mi pruža njegovanu ruku sa sjajnim noktima, ne baš sasvim čistima, koja je tako različna od moje, izrađene i izgrižene pranjem, na kojoj se poznaju ogrebotine od granja i koža je ispečena od sunca.

Neka ništa ne zamjerim.

Neka ni ona ne zamjeri.

Sram me je i žao mi je, što sam se uopće upustila u razgovor s njom, jer s druge strane dolazi upravitelj, koji pobožno sluša sve, što mu upraviteljica reče i koga je ona već nahuckala protiv mene, kao psa, i pita me strogo, tko je to, s kim sam razgovarala. Bježim pred njim u svoju sobu, koja je još uvijek isto onako bijela i tiha, kakova je bila i kad si ti bio. Lipa je pod prozorom sva žuta i škripi na vjetru sušičavo i tugaljivo, da me sve srce boli. Sjeća me na dan, kad sam prvi put pod njom iskašljala krv, pa je se zato uvijek bojim, iako je dobra i iako me voli. Svega se već bojim, stalno sama i napuštena od svih. Kad se uveče zaključam, ne usudim se nikuda iz sobe, jer je hodnik tako mračan, pa se lako može tko sakriti u njemu i uhvatiti me za vrat. Nekoliko mi je već puta netko usred noći strahovito zaružio rukama po prozoru, da me je čisto zabolio mozak. Ne znam, tko je, ali je čudno, da se to uvijek desilo onda, kad je Turzančić negdje bio do kasno u noć u gostima. Dugo tada dršćem samo u košulji i čitave noći ne mogu da usnem. Ne usudim se da pogledam napolje, jer se bojim kroz mračni hodnik, i jer me je strah ove velike kuće, u kojoj ima toliko praznih soba, nastanjenih samo miševima, štakorima, mravima i paucima. Tiho

je, samo lipa kašljuca bolesnički, i mjesec gleda kroz bijele zastore na prozoru. Zorom ustajem blijeda i s maglom u očima, a upraviteljica me tada pita izazovno:

Za tobom sam plakala?

Nisam, lupao mi je netko strahovito po prozoru, pa nisam čitavu noć spavala.

Pa zašto ne pogledam, tko je?

Bojim se. Sama sam u kući, kao duh. Oni su daleko, dok bi ih probudila, umrla bih prije od straha. A mravi mi već pužu po stolu, i miševi su bar dvadeset ulaza napravili do mene.

To su krivi moji živci, koji ništa ne vrijede, jer ni sama ništa ne vrijedim. Samo mislim na tebe i čekam te, kao da ti nemaš drugog posla, nego da uzdišeš za mnom, naročito nakon svega onoga, što se desilo. Tko zna, šta je s tobom, ni njima se već pola godine nisi javio, a najbolji su ti prijatelji.

I opet se smije, jer ja odlazim u svoj razred i šutim čitav dan, a sunce je blijedo i panično, jesenski toplo, kao da sluti skoru smrt. Paučine lebde oko osamljenih stabala, cvrčci svu noć tuguju u niskoj djetelini, i posljednje ptice preplašeno odlaze na jug. Riđe jabuke u dvorištu mirišu zrelošću i punoćom, a djeca mi ih svaki dan donose zajedno sa zimskim kruškama i grožđem. Slažem ih na grede, a grozdove vješam jedan uz drugi, plave i bijele, da mirišu već izdaleka i čekaju tebe kad dođeš. Čitava popodneva sjedim na potoku na mostu, kod jablanova, gdje si ti onda u noći dugo sam stajao, dok smo te svugdje tražili, jer smo se bojali, da ti se nije što dogodilo, i bacam kamenčiće u vodu. Katkada prođu koja kola natovarena otavom i zamirišu teško po kasnoj jeseni. Ljudi voze kukuruze i bundeve. Katkada mi daju puna krila pečenjaka, koje istiha pečem na žeravici, jer onda porumene i počađave naglo od dima. U večeri mi žele, da dobro spavam i pitaju me, koga čekam uz potok.

Ne čekam nikoga.

Zar baš nikoga?

Jesen je, i baš nitko mi ne će doći. Moguće onda, kad stigne zima i snijeg zaspe polja gola i pusta?

I oni odlaze, i pada tama, a jablanovi strše sablasno u zvjezdanu noć, zelenu i prohladnu. Tada se vraćam i ja kući i slušam svoje korake, kako zvone u noći: tiho, kao da se sami sebe boje. Jesen je, ponavljam u sebi, i bježim u svoju sobu, da se dobro zaključam i da zakopam glavu u jastuke, u grču, jer tebe nema i jer se bojim, da te nikada ne će biti.

Mnogo i sve više mislim na dan, kad si ti otišao i kad se među nama sve svršilo. Sjećaš li se onoga snijega, koji je rano pao, i po kome smo isto tako rano išli cestom uz brijeg, dok si ti optuživao? Do podne ga je već nestalo, i sunce mi je toplo grijalo kroz prozor. Sunovrati su tugovali u čaši, a bili su osobito tihi i uporno su venuli, kao da se ljute radi nečega. Kašljala sam na suncu, koje je bilo isto tako blijedo u jasno plavom nebu, kao i ja. U grlu se skupljalo nešto ljepivo i sluzavo. Legla sam u krevet i gledala sunce kako puže nečujnim koracima do mene, a prsti su mu topli i zlatni. Poželjela sam, da me pomiluje i pružila sam glavu prema njemu, ali je sunca nestalo među oblacima, koji su užurbano putovali preko bregova. Vrapci su osamljeno cvrkutali na telegrafskim žicama. Jedan je pijanac melankolično propjevao ispod prozora o žalu i tuzi. Još nisi ni pola sata daleko otputovao, a već je k meni došao Turzančić:

Za tobom sam tužna?

Možda i jesam.

Neka ti samo vjerujem, vidjet ću već, s kim imam posla. On tebe dobro pozna i znade, kakav si.

Zašto mi to govori?

Kad je čuo, da sam s tobom bila u bregovima, bilo mu je, kao da ga je tko maljem udario po glavi. Kako sam mu to mogla učiniti?

Zašto mu to ne bih mogla učiniti? Šta je on meni, da mi to predbacuje?

Još pitam.

Osim toga, između mene i tebe je sve svršeno, pa šta onda hoće? Ti se više ne ćeš vratiti, to je više nego sigurno, jer si se uvrijedio, i jer si rekao, da se ne ćeš nikome nametati. Ako sam

imala kakovih obaveza prema njemu, ja sam ih i ispunila. Možda i odviše savjesno?

Je li to istina?

Neka pita tebe, ako ne vjeruje.

On s tobom ne će više da ima posla, niti hoće više da te vidi. On s tobom prekida sve, jer mu se ljudi, kakav si ti, gade. On voli samo mene.

Šutjela sam, a on je počeo da plače. Bila sam žedna i osjećala sam se slabo, jer čitav dan nisam ništa jela, a on mi je donio vode. Tada je sjedio kraj mene, a sunce je još uvijek bilo za oblacima. Kasnije je otišao, jer su došla kola po njega, pa se morao žuriti, da ne zakasne na vlak. Ostala sam sama i plakala dugo među dlanove, koji su bili suzni i žuti. Dvaput sam ispljuvala krv u razmaku od deset minuta, što mi se još nikada nije dogodilo. Jako sam se uplašila. Pokušam da se dignem iz kreveta, ali sam bila odviše slaba za to. Sunce je opet izašlo tek uveče i zavirilo kroz prozor. Smogla sam snage da ga otvorim i da mu se sva predam. Lipa je blago žagorila, umorna i staračka: rebra su joj iskočila po leđima, a sok pod korom nije ključao onako bujno i prkosno, kako je to bilo pred nekoliko godina. I ona se veselila suncu, kao što sam se ja veselila, jer je imala nekoliko suhih grana, i jer je žudjela svoju meku, zelenu haljinu, gola i boležljiva. Dobila sam volju, da je pomilujem, da pritisnem glavu uz njeno deblo, kao uz majku, i da dugo plačemo nas dvije, same i osuđene na skoru smrt.

Tada mi još nije bilo žao, što si ti otišao i što je sve prekinuto među nama. Ništa nisam željela, ni za čim nisam tugovala, samo sam se bojala svog kašlja, krvi, koju sam često izbacivala, i dana, koji su prolazili kao voda u potoku. Ne treba mi ništa, ne žalim nikoga, pa tražim da i mene puste na miru. Žile pod očima bile su mi natečene i modre, a putovima je noću dolazilo proljeće, toplo, drago, modro i bosonogo. Mirisalo je svježe na čistoću i život, zapljuskivalo nas bijelim, svilenim oblacima i toplim, kratkim kišama, šumjelo čitave dane šumama, koje su se kitile zeleno, crveno i modro, udaralo nemirnim prstima po mojim prozorima i mladenački se kikotalo livadama,

koje su se razbludno svijale, obučene u vunene, zelene haljine. Jutrima su mi djeca donosila pune pregršti šumarica, ivančica, visibaba i jagorčika. Breze su se na međašima bijelile srebrnastim sjajem, jer su ih zorom umivale prohladne planinske maglice, koje mi je vjetar u krpama bacao u lice, kad sam se rano dizala, probuđena njim. Jedne sam večeri čula kukavicu. Po granju su skakali drozdovi i kosovi. Te iste večeri pronijeli su lovci ubijena vepra, koji je zaudarao na šume i mokrinu. Bojala sam se ići u šume, jer su svakog dana sve jače mirisale, da mi se maglilo pred očima i spopadala me slabost. Sve su krošnje bile pobjednički zelene, sve se džbunje okitilo cvjetovima i svi su se putovi osušili, a psi su noću režali na lisice, koje su uznemireno bježale šikarama, jer im je vjetar pričao o proljeću, i krv im nije dala mira. Kašalj mi je prestajao, krv više nisam izbacivala, a i žile pod očima su izgubile modrinu, jer je sunce peklo, i jer su dani bili čisti, vedri i mirisavi, pa sam sve zaboravila. Kad me je spopadao ushit, zaboravljala sam na strah, pluća i na sve zajedno, i bježala dugo po travi, samo malo mokroj, ležala na njoj s rukama pod glavom i očima utopljenim u beskrajnoj, prozirnoj modrini nad sobom. Stari me je često sretao pred školom i pitao za Turzančića:

On je tako dobar i drag, znam li ja to? Samo je malo melankoličan. Piše li mi?

Pisao je.

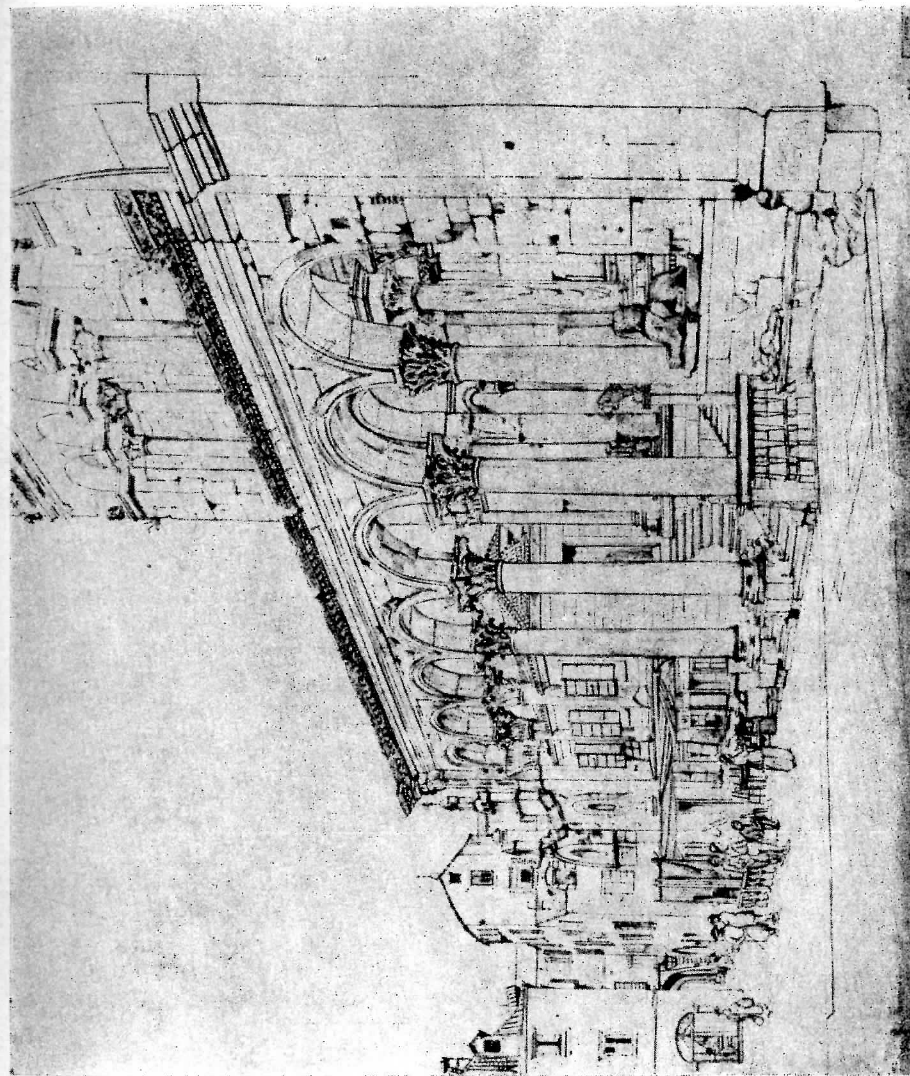
Kući slabo piše. Sad treba puno učiti, mora da položi ispite, pa piše samo onda, kad mu treba novaca. Neka mu ja ništa ne zamjerim, ako mi malo piše, on je još dijete i dobar je tako.

Kako da mu zamjerim, kad ni ja njemu ne pišem.

Tako? Pa da, i ja imam posla. Svršava školska godina, a i zdravlje mi nije sasvim u redu. Zbilja, kako je? Otkad je došlo proljeće, bolje izgledam. Ili se to njemu samo čini?

Ne, ne čini mu se, zaista mi je bolje. Kašljem rijetko, a i zadovoljnija sam, nego što sam prije bila. Proljeće je. Još sam mlada. Nije ni čudo. Misli li i on tako?

Jasno, jasno. Ja znam, da je on meni uvijek bio prijatelj. Ništa mu ne bi bilo milije, no da vidi, kako su svađe između

Istočno krilo peristila u Splitu

Nepoznati nizozemski umjetnik oko polovine XIX stoljeća

Turzančića i mene prestale. On je zaista dobar dečko, samo je još mlad i lakouman, pa moram to uvažiti.

Golubica mi je to isto rekla. Stari i ona nikoga nemaju, no samo njega, pa bi im bilo jako milo, da dobiju tako dobru snahu, kao što sam ja. To, što sam malo bolesna, ne smeta, jer će već proći, kad se udam. Kod njih će mi biti dobro, da ne ću moći bolje poželjeti. Kako mi se sviđa proljeće?

Mnogo mi se sviđa. Njihov je voćnjak sav u cvatu. Negdje lijepo miriše, kad se prođe kroz njega?

Još i te kako. I trešanja će puno biti ove godine. Kad sazore, već će se ona i mene sjetiti. Ako se ne uvrijedim?

Ne, ne ću se uvrijediti. Zašto bih se uvrijedila?

Pa da. Mi ćemo tako i tako sigurno postati rođaci. Ili ja možda imam šta protiv toga?

Ne, ni protiv toga nemam ništa. I šta bih imala?

Tada ona odlazi kraj crkve u kuriju, a bagrenovi tako silno mirišu, da ja zatvaram oči i sjedam na basamake pred crkvom, jer sam pijana. Kad opet progledam, vidim, kako vjetar nosi oblake behara niz brijeg. Stari stoji pred kurijom, sav opkoljen pčelama. Čini se, da ni na što drugo ne misli, nego samo na njih. Ipak, moguće se baš sada sjeća učiteljice, koja je zajedno sa mnom stanovala, i kojoj je pisao žarka, ljubavna pisma, iako je samo četrdeset godina stariji od nje. Ona je sada premještena daleko u ravnice, ali i ona često misli na njega. Golubica se boji pčela, pa ih okolišava. Ona se uvijek hvali, kako je jedamput dala tebi čitavu kutiju lipova meda. Idem u školu i sretam pred općinom Nemoćnikovicu, kako razgovara s narednikom. Digla je, kao vještica, nos i naočale, kojima vidi, u staklu, i ono, što se za njom događa. Ona me isto toliko voli koliko i Nemoćnik, a otkad se posvađala s upraviteljem, jer joj je preoteo upravu škole, ne govori ni sa mnom. Bojim se nje, jer je gadna, zlobna i proždrljiva, kao što se bojim i upraviteljice, koja uvijek tvrdi, ispričavajući se radi žderanja, da mora jesti za dvojicu: prije dok još nije imala sina, za njega, jer ga je nosila, a sad, kad ga ima, za njega, da ga može dojiti. Ali ga zato rijetko pere, jer drži, da je glavno, da je sit. Uvijek sam tužna, kad s njom raz-

govaram, jer ona nemilosrdno vrijeđa i grize, pa zato brzo odlazim od nje i idem baščom, koja je već sva zelena i mirisava. Tresem šljivovu granu, hrapavu i bodljikavu. Zalijevam izvana cvijeće na prozoru, a djeca su u razredu tiha, jer su još mala i jer me vole. Često, čudim se sama sebi, dobivam volju, da uđem kroz prozor k njima, ali to ne činim, jer bih osramotila upravitelja i upraviteljicu, koji mnogo paze na svoj prosvjetiteljski prestiž i dostojanstvo. Okolišujem školu i srećem se s upraviteljem, koji ima u isto vrijeme školu, kad i ja.

Danas je lijep dan, šta ja mislim?

Šta mogu drugo misliti? Sav miriše.

Nije zgodno da zakašnjavam na dužnost. Mogao bi on imati radi mene neprilika. Valjda znam, kakvi su ljudi, iskusila sam već ponešto.

Pa nije me nitko vidio.

Vidjela me je Nemoćnikovica, kad sam prolazila uz općinu. Ona tako i tako samo vreba priliku, da uhvati nešto, zašto bi nas mogla tužiti. Zar nije tako?

Sram me je, što sam zakasnila, pa brzo bježim u razred, gdje me čeka gomila zadaćnica, koje moram ispraviti. Močim pero u tintu, ali kroz prozor viri nebo, nevjerojatno bistro i modro, komad livada, savršeno zelenih i čistih, i ja naglo stanem da mislim o tebi. Šta bi ti rekao, da vidiš ove livade i nebo i probeharale voćnjake? Šta bi ti rekao, kad bismo opet prošli našim putom uz brijeg, a oko nas bi, mjesto golotinje i snijega, kako je to prije bilo, cvale divlje trešnje i jabuke, blistale se rosne trave, šumjela i brbljala šuma? Ti bi i opet bio tužan, kao onda, kad si odlazio, ili bi bio veseo, kao onda, kad smo se rano penjali tim bregovima, i kad sam ja na vrhu pjevala radosno i kliktavo, jer sam zaboravila, da sam bolesna, i jer smo ugledali jedan avijon, kako se vrlo visoko penje kroz oblake, a samo mu se malo čuje elisa?

A onda se opet rastužim i plačem dugo zakopavši glavu među saksije na prozoru, u kojima cvatu stidljive belagonije i bijeli i rujni oleandri.

Tko zna, šta ćeš ti reći, kad ovo pročitaš, i hoćeš li uopće šta reći. Mnogo puta sam već htjela da ti pišem, da ti rastumačim, kako te čekam i kako te volim, jer sam te voljela i onda, kad sam govorila, da te ne volim, jer ja nikoga nemam osim tebe i jer više ni ne kašljem, pa se ne trebaš bojati, da ću te zaraziti. Zašto ti nisam pisala? Još prije svršetka lipnja došla mi je u goste sestra, pa su dani brže prolazili. Sestra je pripovijedala o kući, na koju sam gotovo već zaboravila. Došao je Turzančić i kucao važno na vratima:

Svršio je ispite odlično. Ako mu ne vjerujem?

A šta je s tobom, kako si ti svršio?

Sve su ti poklonili. Ništa nisi znao, ali su ti svi gledali kroz prste. A kako to, da ja samo za tebe pitam?

Otišao je kući, smiješno se njišući na dugim nogama i pričajući drugima, kako mu se ja namećem, a on me ne će. Golubica je to isto rekla. Ne znam, zašto su me onda pozvali na svečani ručak, koji je priređen u čast toga, što je sin sretno položio ispite. Upraviteljevi su došli ispod ruke, iako je on dva dana ranije svaki sat previjao mjesto, gdje ga je upraviteljica udarila nogom, kad su se posvađali. Tako su vikali u tučnjavi, da su ljudi zavirkivali kroz prozor, a Nemoćnikova se žena pakosno cerekala naslanjajući se na kapiju. Nemoćnik se šetao s rukama zabijenim u džepove, a trbušina mu se svečano njihala, kao bure. Turzančić je sjedio slavodobitno na čelu stola, jer je sva pažnja bila posvećena njemu. Stari je održao pozdravni govor. Kurija se tužno nakrivila, kao da su joj već dosadile te komedije. Upraviteljica se smijuckala na svoj način: puštajući samo konzonante kroz grlo, koji su se metalno razilazili sobom. Golubica je pričala, kako ja dobro izgledam, jer mi sigurno prija planinski uzduh. Stari se rastapao hvaleći Turzančića i mene. Točili su mi, i ja sam pila.

Ja znam, da su mi oni uvijek bili prijatelji.

Zahvalna sam im i ne ću im to nikada zaboraviti.

Ne radi se o tome. To oni čine, jer me iskreno vole. Uostalom, to je njihova čovječanska dužnost. Mi učiteljice, dok smo neudate i dok nas nema tko braniti, nailazimo svugdje samo na nitkove

i svinje, koji nas živinski iskorištavaju. Ali oni nisu takovi. I njihov sin je dobar, utjelovljena blagost. Samo je malo melankoličan i još je mlad.

Pa nisam ni ja stara.

Turzančić mi je napunio čašu. Ponudio mi je još mesa i silom mi nabacao u tanjur. On se samo smješkao dvoreći me čitavo vrijeme i ne puštajući me nikako na miru. Vratila sam se kući tek uveče, s glavom, koja je bila velika i nemirna. Našla sam pismo od kuće, u kom traže, da im pošaljem novaca, ako mogu. Oni znaju, da sam ja mlada i da volim uživati život, ali bih morala malo i na njih misliti. Neka se sjetim, da su me oni iškolali, i da nikad ne bih bila to, što jesam, da nije bilo njih. Oni, doduše, jesu najbogatiji u selu, ali ipak bi im ja mogla pomoći.

Šta da radim?

Vjetar je ušao kroz prozor. Ne znam, otkuda je došao i zašto je došao, ali je bio simpatičan, i sjeo je uz mene (mrseći mi blago kosu, koja je padala po vratu). On je mnogo toga prošao, on mnogo toga znade, jer je mnogo vidio i čuo, pa me može savjetovati. To sve nije tako, kako ja mislim. Treba pustiti sentimentalnost, koja ne vodi ničemu, jer čovjek trune od nje, kao gljive na suši. Proljeće je, treba uzeti svoj ogrtač, rasplesti kosu i poći uz brijeg. Sada su večeri tako tihe i modre, da utjeha kaplje u srce sama od sebe. Zar ja to ne znam? Neka pogledam kroz prozor. Kako su ljubičaste maglice nad tarabama i gnjilim slamnatim krovovima. Mrak ne dolazi odjedamput, on se tiho šulja, kao tat. Možda je to loše rekao, mrak baš ne nalikuje na lopova, on je sličniji bolničarki. Ima sasvim mekane dlanove I dobar je, svakoga razumije. On će me već utješiti, jer on svakoga utješi. Neka samo pogledam, kako svečano mašu grivama topole na vrhu brijega. Sjećam li se, kome sam tamo gore pjevala, dok je nad nama vrlo visoko šumjela elisa avijona? Uopće sam ja mnogo glupa i balava, iako imam već dosta godina i dosta životnog iskustva, pa ne bih trebala biti takova. Treba zaći u život i predati mu se, kao što se drvo predaje rijeci, kad ga poplava ponese. Kad ću ja to već jedamput shvatiti?

Pred kućom nalazim Jankića, koji razmišlja, šta da skuha za večeru. Upravo su morali istjerati iz birtije pijance, koji se još od juče tamo nalaze, a on zna, da im kod kuće žene i djeca nemaju šta da jedu. Pa onda još netko govori, da je to, za radnika, premala plaća: dva dinara na sat? Kako im dostaje za vino? On se doduše, baš protiv alkohola ne buni, jer im to donosi koristi, ali se buni protiv budala i demagoga, koji okolo trube, da je radnicima zlo. Zlo im je, kad sve zapiju. Onaj, koji radi i štedi, tome ne može biti zlo.

Zar je on baš tako siguran, da je to, što govori, točno?

A zar ja moguće mislim, da on govori o nečemu, što nije utvrdio? On svršava trgovačku školu, a nije nikakova sentimentalna učiteljica, koja se nameće studentima, koji je ne će.

Kome se ja to namećem?

Zašto pišem Turzančiću pisma, kad znam, da on ima djevojaka na svaki prst po deset i nije mu stalo do mene. On se ne bi tako ponižavao nikada, iako je mlađi od mene i iako se ne pravi tako važan, kako se ja pravim.

Tko mu je to rekao, da ja pišem Turzančiću pisma?

Ne samo da mu pišem pisma, nego mu se konstantno namećem, da ne može ni odahnuti od mene. To mu ne treba nitko reći, to on sam vidi. Uostalom, o tome svi govore. A za pisma mu je rekao sam Turzančić. Čak mu ih je i pokazao.

Tako?

Idem uz potok i tako sam tiha, da čujem svoje srce, kako nemirno bije. Još bolje, mislim ja, bar će se i to svršiti. Vraćam sva pisma Turzančiću i tražim od njega pismeno, da i on meni vrati moja. Pišem svojima kući, da me puste na miru, jer ne ću više ništa da imam s njima i jer se ne dam ni od koga žderati. Dosta mi je već svega toga, dosta mi je rodbine, prijatelja i sviju, s kojima se sastajem. Zatvaram se u svoju sobu i mislim na te. Možda ćeš ipak doći. Često se srećem s Turzančićem, ali otkrećem glavu u stranu. Zaudara mi već izdaleka, kao strvina. Žderem se, zašto to već prije nisam učinila s njim, jer sam znala, kakav je. U nedjelju sjedim u crkvi u klupi i osjećam, da je netko tik iza mene, tako blizu, da mu osjećam

pokvareni, gnjili dah. Okrećem se i pljujem Turzančiću u lice, a onda bježim opet u svoju sobu i dva dana ne izlazim iz nje, jer se bojim, da me ne kamenuju javno na ulici, ili da mi oči ne izvade. Bojim se svojih vlastitih koraka i kašljem opet sablasno u noć izbacujući sitne kapljice krvi. Sada su ljetni praznici, i lipa je pod prozorom sva u cvatu. Nikoga nema po mene, nitko se ne brine za mene. Samo pčele čitav dan zuje u krošnji. Noći mirišu slatko i opojno, kao smrt. Cure mi suze, kad kašljem, guste i ljepive, a ja se bojim, da nema i u njima krvi. Kako bi to lijepo bilo: otići na neko veliko, tiho jezero, gdje nikoga nema, i odveslati u čamcu, sama. Nitko ne bi znao, kuda sam nestala i što je sa mnom. Napravila bih prije toga oporuku i ostavila sve, što imam, sestrama. Moguće bih još kome šta ostavila, ali tebi ne bih ništa. Ne zato, što ti ne bih htjela ostaviti, već zato, što ne ću da ti se namećem. Ni ti se meni nisi htio nametati, iako bi bilo deset puta bolje, da se jesi. Tada ne bi nikada došlo do ovoga, do čega je sada došlo, jer ja nikada više ne bih pošla u kuriju i jer bih ja već davno vratila Turzančiću njegova pisma. Tada se upraviteljica ne bi mogla okolo hvaliti, kako mi je toliko dobra učinila, a ja joj sad ne ću ni da zahvalim. Ni Nemoćnik se ne bi usudio ceriti se, kad ja prolazim, već bi zatvarao svoju pasju njušku. Sve bi tada bilo drugačije. Stari se također ne bi više usudio, da tako dugo lupa na mojim vratima, iako su zaključana, dok mu ne otvorim.

Što je to sa mnom? On se već uplašio da mi se nije što dogodilo.

Ne, nije mi se ništa dogodilo.

Slaba sam jako i tužna, radi čega je sve to? Čuo je, da sam vratila njegovu sinu pisma, koja mi je pisao. Zapravo, nije ništa čuo, već ga je vidio, kao pali neka pisma i pri tom krivi lice kao đavao. I vidio je zatim, kako šalje neka pisma meni, sigurno moja? Nije moguće, da smo se posvadili?

Neka pita njega.

Zašto sam to učinila? On je zbilja dobar dečko, samo je malo melankoličan i još je mlad. Ja bih to morala uvažiti, jer sam starija. I oprostiti bih mu morala.

Ali mene strahovito boli glava, zar on to ne može uvažiti? I voljela bih biti sama, zato sam se i zaključala. On je stariji od mene, hoće li to primiti do znanja?

O, on se ne će nametati, niti će ikoga siliti, da trpi njegovu prisutnost. On je došao samo, da me utješi, da me savjetuje i da mi pomogne, ako želim njegovu pomoć?

Ne, ja ne želim ničije pomoći. Ni ne trebam.

Onda neka oprostim. On je došao samo u dobroj namjeri.

Mnogo sam mu zahvalna.

Odlazi, a ja sam od svega toga tako slaba, da se bojim ostati još samo časak na nogama. Bježim u krevet prebacujući plaid preko glave i slušam damare, kako mi biju u glavi, kao udarci zvona. Živci su mi otkazali službu, pa mi čitavo tijelo dršće, kao u groznici. I u glavi me boli, duboko unutra, u mozgu. Da mi je bar vruća glava, pokvasila bih je vodom. Ali mene boli unutra, ubada me kao rilo otrovnog, golemog pauka, reže mi tvrde kosti na jagodicama i pod čelom i dovodi me do ludila. Za zaklopljenim očima vidim, da svuda oko mene pužu veliki, lakomi insekti s dlakavim, bezbrojnim nogama i velikim rilima, koja buše po meni kao svrdla. Oni mi idu pod kožu, uvlače se u očne šupljine, u usta i ždrijelo, prolaze mi plućima, žilama i srži kostiju, sve minirajući otrovima, koji su gori od svakog eksploziva, i sve uništavajući. Vičem jezovito od luđačke boli, ali me nitko ne čuje, jer su prozori zatvoreni, a glas mi je đavolski slab, jedva ga sama zamjećujem. Pokušavam da koraknem do vrata, ali mi koljena klecaju, i ja padam glavom po njima, a na usta mi samo curi, curi, gusto, ljepivo, crno.

Jesen je još uvijek, ali ja slutim, da joj dolazi kraj. Osjećam to po noćima, koje trepere u uzduhu, svilenkaste i prozirne. Osjećam to po jezeru, koje je sasvim plitko i tiho: kad dune vjetar i ponese lišće, bistra, zelena voda mreška se sramežljivo, da se čisto bojim. Samo su dani još uvijek ljetni, srpanjski, poslije jutara, koja stižu uvita u mokru, mliječnu maglu. Oni gore ljubičastim plamenovima, a jesen, tužna, noćiva u šumama,

koje žagore uplašeno predosjećajući dolazak nečeg neveselog i zlog. Znam, sad još šuma govori, ali kad padnu prve kiše i vjetar udari studenom pesnicom po krošnjama, onda će čitava šuma samo šutjeti. Nitko ne će ponavljati moje korake, niti ih prigušivati, kad budem brala trnine po stranama. Tada će potok poteći golem, a jezero će sići u selo, samo mutno i uvrijeđeno. Već me je strah jeseni, jer rijetko kašljem, ali kad počnem, onda uvijek bacam guste kapi krvi pomiješane s komadićima pluća. Ipak ne izgledam slaba, a i hodati mogu sasvim dobro. Moguće to ima nešto gnjilo u meni, što treba izbacati, a onda ću biti opet zdrava, radosna i samo tvoja. Zbilja sam ja tvoja, da znaš samo, koliko. Savjetuju mi, da idem u sanatorij, ali ja se bojim. Ako je zlo, onda mi ni tamo ne će pomoći, a ja mislim, da nije zlo, jer mogu mnogo da jedem i čisto sam se udebljala od grožđa. Znaš, kako je dobro, kad dođeš, naći ćeš ga toliko, da ga ne ćeš ni za mjesec dana moći pojesti. Po prozoru sam naslagala dunja, pa soba tako vedro miriše. Ni u jednom sanatoriju mi ne bi bilo bolje, ovdje su također brda, ovdje imam sve što zaželim, ono malo posla u školi može se svladati, a što je najvažnije, mogu da radim, šta hoću, da idem kud hoću i da spavam, kad i koliko hoću. Ni nitko drugi ne vjeruje, da je moja bolest ozbiljna. Turzančić kaže, da se prenavljam. Šta bi mi bilo, pozna on mene dobro, možda malo žalim za njim, ali ću žaliti još i više. Upoznat ću ja već tebe, pa ću tada gorko plakati, što sam te pretpostavila njemu. To mi kaže gospođa, kojoj je kuća nasuprot mojoj sobi i koja je možda jedina osoba ovdje, koja me ne mrzi.

Pa prije je pričao, da on mene nije htio, a ne ja njega?

Ali gospođa mi je samo točno ponovila ono, što je on rekao, a dokazivati mi ne može ni jedno ni drugo, jer ne zna, što je on tim mislio. Možda bi mi to mogla objasniti upraviteljica, jer su Turzančić i Jankić svaki dan kod nje s gitarom i violinom. Još uvijek pere sina jedamput nedjeljno i čudi se, što je, slab i bolestan. Upravitelj je dobar, ali se ne usudi ni pisnuti nešto, što mu ona ne dopušta. Još se uvijek tuku i svađaju, a Turzančić se zlobno kesi iza njih. Upraviteljica, kad je dobre volje, savjetuje:

Bilo bi mi najbolje, da se izmirim s Turzančićem, jer tebe tako i tako ne ću nikada dočekati. Svi su đaci jednaki: đačka ljubav nikad sretan brak. Zna to ona vrlo dobro, iz iskustva. Imala je i ona đaka, ali neka zapamtim, njezin joj nije nikada ništa drugo poljubio, osim ruke. Sam si je kriv, što ga je ostavila i pošla za upravitelja. Ako se ja izmirim s Turzančićem (što je mnogo pametnije, nego da čekam tebe, jer je Turzančić bar ovdje), mogu dolaziti k njima, pa pjevati uz njihovu pratnju.

Ne, hvala, volim biti sama, a i teško mi je pjevati.

Da, a zašto pjevam one pjesme, koje ti voliš? Čula me je često, kad mislim, da nikoga nema i da sam sama.

Ni njih više ne mogu da pjevam, jer mi je zbilja teško i jer me guši u grlu. Napada, doduše, nemam, ali tko može znati, kad će se opet javiti?

Ako sam bolesna, neka idem doktoru. Ovako mogu djecu zaraziti. Svakako je bolje, da njezina sina više ne ljubim. Već je i onako slab.

Da ga možda malo češće pere, bar dnevno?

Tada upraviteljica postaje zmijski bijesna, a ja odlazim, da ne počne i na mene bacati tanjure, kao što to radi za upraviteljem. Ostavila ju je sluškinja, jer je oboljela kod njih radeći od jutra do mraka. Tek je pred godinu dana izašla iz škole, pa su joj zato, kao djetetu, plaćali samo pedeset dinara mjesečno, ali raditi je morala, kao da ima dvadeset godina, dok je mogla. Sad upraviteljica radi sve sama. Ujutro i uveče pronese ispod moga prozora kantu vode na glavi; pred općinom stoji Nemoćnikovica i kesi se pakosno. Nemoćnik nas je tužio, upravitelja, upraviteljicu i mene, za primanje mita od ljudi, da ne vršimo svoju dužnost, kako treba, da se ne bavimo vanškolskim radom, i da bi najbolje bilo, da nas vlada premjesti. Tada je upravitelj njega tužio radi prevara sa školskom imovinom, a upraviteljica i ja smo svjedoci. Tako je nastala čitava afera, koja će mi sasvim uništiti živce. Dolaze ovamo istrage, svake nedjelje nas zove sud, a Nemoćnik se hvali, kako će on makar i sto hiljada potrošiti, ali će nas naučiti pameti. Naročito mene.

Zašto baš mene? Što sam mu ja tako kriva?

Upravitelj ne zna ni šta mu je on kriv. Jedino je upraviteljica svečano osvjedočena, da sam svu tu svađu ja sama prouzročila, jer dok mene nije bilo, oni su bili tako dobri i s Nemoćnikom i s Nemoćnikovicom. Čim sam ja došla, nastale su svađe i tužbe. Prenavljam se, kao da sam nekakva svetica, a zapravo sam đavao, ako ne i gora. To mi je rekla i nova kolegica s brijega, pošto je samo mjesec dana provela na svom mjestu i već okupila društvo oko sebe:

Zašto ne dođem nikada k njoj? Kako mi se hoće uvijek samovati, kao da sam udovica? Kod nje je uvijek veselo.

Ne volim, kad je veselo. To sam joj rekla već onda, kad smo se prviput vidjele. Ni ne trebam nikoga, da mi kupuje haljine. Koliko mogu, kupit ću si sama.

Sve smo se mi nevine rodile.

Plačem od uvrede, jer sam sentimentalna i jer me uvijek boli, kad me tko grize. A baš me svi žderu, kao za okladu. Ljeti je bilo lijepo, nisam gotovo ni izlazila iz kuće, nisam se ni s kim sastajala, jer nisam nikuda ni morala ići, ali sada imam školu pa je teško i nespretno. Pisali su mi od kuće, ako im ne kanim odgovarati ni slati pomoć, kad im treba, da će me razbaštiniti. Šta ja mislim, da ću ja tu trošiti, kako mi se svidi, a oni će se mučiti kao konji za me. Ne ću dobiti ništa od kuće. Nisam im uopće odgovorila, samo sam tu večer opet puno krvi izbacala. To je bilo baš na početku stubišta, pa me je vidio Nemoćnik, koji je stajao pred općinom.

Ne pomaže mi to sve ništa, platit ću mu za sve ono, što sam mu učinila.

Nisam znala, što sam mu učinila, ali nisam mogla pitati, jer sam se jedva držala na nogama. Kažu, da sušičavi umiru s lišćem, a ono je sada tako crveno i ljepše nego ikada. Moguće ću i ja s njim, kad padnu prve kiše i drveće ogoli? Ali se brzo tješim, jer mi živci opet rade i ostavlja me strah. Bili smo na učiteljskoj skupštini, na kojoj se, kao uvijek, nije radilo ništa, osim dogovaranja za pijančevanje i žderanje. Održano je jedno predavanje o učiteljevu vanškolskom radu, koje je održao upravitelj u školi na brijegu. On bi htio, da dođe na moje mjesto, pa zato sprema s Nemoćnikom novu tužbu protiv mene. Ja sam otišla odmah poslije predavanja, a drugi su ostali na banketu. Kolegica iz škole na brijegu vratila se poslije ponoći i propjevala je pod mojim prozorima u kolima. Nije bila, dabome, sama, a čini mi se, da sam čula i glas upravitelja iz škole na brijegu, koji želi doći na moje mjesto i koji se upravo bavio vanškolskim radom. Sasvim je tiho šuštalo lišće na lipi, i ja sam znala, da će jesen još samo nekoliko dana trajati. Znala sam to i po potoku, koji je brižno počeo da raste, jer su valjda negdje, s druge strane bregova, već počele kiše. Noćas i nad nama idu oblaci, žuti i uveli, a ja strahujem za zvijezde, koje ne vidim i koje očajno kisnu u njima. Muči me besanica, jer su noći u kasnoj jeseni tajanstveno tihe. Sablasno šušti kukuruzovina, a mjesec, koji raste, zašao je već i ostavio za sobom samo malo rijetkog karmina. To crvenilo bode u oči, jer zebe na vrhovima planina, kao da je netko sušičav tuda prošao. Dočekam zoru, mirisavu rosom i uvelim lišćem, ogrnuta u plaid i tako blijeda, da se sama sebe bojim. Gospođa, koja ima kuću nasuprot mojih prozora, pita, kako sam to tako uranila.

Ne mogu da spavam.

Čula je, da se opet sprema neka tužba protiv mene, radi nemoralnog života. Ona mi to povjerljivo saopćuje, ali neka ne rečem nikome, da je to od nje poteklo.

Zar im još nije dosta?

Hoće, da me premjeste.

Otići ću ja i sama, neka se ne boje. Ne ću još dugo tako i tako. Samo još malo neka se strpe.

Sa strahovitom snagom se svladavam, da ne udarim u plač, jer mi je glupo plakati pred ljudima, koji će se tome veseliti i koji samo čekaju priliku, da me vide poniženu i malu. Znam, zašto me tako mrze. Krivo im je i vrijeđa ih, što nikad nisam sudjelovala u njihovim ogovaranjima, što nisam htjela da pijem i žderem s njima, što sam voljela da budem sama i imala nešto svoje, sakriveno duboko u meni, za koje nije nitko znao, jer je to bilo samo moje i jer sam samo za to živjela. Tebe sada

trebam, makar samo jedan sat, da samo par riječi progovorim s tobom. Tada bi sve bilo dobro, i ništa me više ne bi smetalo ni boljelo: nikakove tužbe, nikakova zloba i nikakova mržnja. Zajedno bismo pošli opet na sva ona mjesta, gdje smo nekad bili, zajedno bismo opet činili sve ono, što smo nekad činili. I pjevala bih opet, iako dan miriše na kišu, tihu i jesenju, koja će polako, plačno procuriti, kao tople suze. Kod mlina bismo opet stajali, i ti bi me tada sigurno pitao, ljutim li se, što si došao.

Ne, ne ljutim se.

A volim li, što si došao?

Volim.

Kako to najedamput? Zar sam se moguće promijenila?

Da, promijenila sam se, mnogo sam se promijenila, toliko da ćeš se jako začuditi, sastaneš li se još kada sa mnom. Promijenila sam se, ali sam te voljela već i prije, samo što to nisam znala ili si nisam htjela priznati. A sada znam, da te volim i priznajem javno. To, doduše, nije velika promjena, ali je važna, za me važna strahovito. Toliko važna, da bih htjela da pođem na prozore, da ih raskrilim širom, neka navali uzduh, neka svi vide i čuju, pa da vičem iz sve snage: volim, volim, volim, baš volim.

Svu večer kuca kiša po staklima, tiho i dobro. Već dugo pada i hladno je, jer je lišće opalo, potok je golem i žut, a jezero lijeno silazi k nama. Kroz prozor vidim golu lipu, gole, crne bregove, drhtava, rujna svijetla po kućama, koja se već umorno gase. Slabo vidim, jer mi je prozor prevučen maglom, a mrak vani gust, jesenji, sličan katranu. Nekad, kad sam ti počela pisati, mislila sam, da ću ti sve ovo poslati, kad bude gotovo, da znaš, kako mi je bilo i da ne misliš, da sam bila sretna, kad si otišao. Tada sam još željela, da mi dođeš u sumrak, kad je sve zavito u ljubičastu vunu, i kad tišina pada na rane, kao rosa i kao balzam, ali sada to više ne želim. Kasno je, da mi ti dođeš i ne trebam te više, jer je lišće opalo i ja ću doskora za njim, bez odlaganja. Tu me ne će nitko zaustaviti; da baš pokuša. Sedam dana ti nisam pisala ništa, jer već sedam dana pada kiša, i u tih sedam

dana dogodilo se toga strahovito mnogo. Više ne idem u školu, dobila sam odobrenje, da mogu nastupiti bolovanje, neizvjesno dugo. Svi već znaju, što je sa mnom, ali me to ne smeta, kao što me ne smeta ni to, što sam dobila službenu potvrdu, da sam razbaštinjena. Već me ne smeta ni pakosno lice upraviteljičino, ni Nemoćnikova njuška. Ne izlazim iz kuće, ne samo zato, što je kiša i što se ne želim sastajati s ljudima, već još više, jer ne mogu. Uzela sam sluškinju, koja je prije bila kod upraviteljice, da mi kuha mlijeko i kakao, donosi grožđe i jabuke i da svako jutro tjera paukove, mrave i miševe iz kuće. Spava u kuhinji, pa sad više nisam sama. Dobra je i rado mi donosi sve, što želim, bilo to usred noći. Teško mi je ići, a tako bih voljela šetati, bar od jednog prozora do drugog. Da kiše ne padaju neprestano i da se bar jedan dan razvedri, sjela bih u stolicu uz prozor na sunce, i možda bih tada opet poželjela, da dođeš, ili bih ti poslala ovo, što sam napisala. Ali kiša ne prestaje, i ja ne želim ništa, baš ništa, zamisli si ti to, ako možeš, savršeno ništa više nema, što bih mogla poželjeti. Možda tada nema smisla ni da završujem ovo, što sam ti počela pisati, ali ja to ne radim za to, da mi odlane srcu, već prosto hoću da izradim posao, koji sam započela. Hoću da ti dobiješ ovo poslije moje smrti, ne zato da se rasplačeš, već samo da znaš. Da vidiš, da čuješ i da osjetiš, jer ti si jedini, koji treba nešta da ima od mene, na koga još katkada mislim. Ti si jedini, kome još znam lice i geste, i koji se još katkada pojavi preda mnom, sav i onakav, kako ja hoću. Ali ne želim više da dođeš. Uopće te ne želim. I ne žalim za tobom. Ništa ne želim i ni za čim ne žalim. Ništa.

Kiša curi po prozoru, kuca u stakla, pada, pada, i dobro je da pada. Dani su hladni, sivi i turobni, jer kisnu panično i jer nigdje nema mjesta, kuda bi se zaklonili. Vatra toplo pucketa u peći i putuje rumenim prstima po mračnim zidovima. Oni katkada dođu i do mene, pomiluju me drago po licu i uđu mi u kosu, koja mi je sve dulja i gušća, čim više slabim. Kiša tada jače zabubnja u prozor. Osjećam jalovost i prazninu svega, pa mi se čini, kao da ja nisam nikada ni živjela, nego da sam sve to dosada negdje pročitala, u kakvoj sentimentalnoj, tužnoj

knjizi. Možda sam ja još uvijek malo dijete, koje se boji škole i bježi od nje u proljetne šume, u šikare uz ribnjake i u livade iza njih? Tko zna, šta je to sa mnom, ali život nije, to znam. I kiša mi to kaže, kiša, koja sipi sitna i dobra bez odmora. Čujem, kako jezero silazi niz cestu, i kako vode rastu uz moje stubište. Ono ne će nikada dorasti do mene, da me dosegne, jer sam ja visoko, ali to baš i jest ono najgore, što ne može do mene, samo mi se prijeti. Da bar dosegne! Vode su pune lišća, i ja bih pošla s njim, na njemu se tako meko leži, i ono će me čitavu pokriti, kao u starim dječjim pričama, gdje ptice u kljunovima donose cvijeće, da pokriju djecu, zalutalu u šumi. Ispružila bih uvijek umorne ruke i isto tako umorne noge, i mogla bih se premještati, koliko bih htjela, da nađem bolje mjesto, jer lišća ima mnogo, a vode samo rastu. Tada bi mi valjda i lijepo bilo, a to bih tako željela, jer meni nikada nije bilo lijepo, niti sam ikada dosada bila zadovoljna. Samo da vode dosegnu!

Došao mi je upravitelj, da me upita, kako mi je i želim li što.

Ne želim ništa.

A kako se osjećam?

Kao uvijek, ni bolje ni gore.

Slaba sam, u ovih sedam posljednjih dana sam strahovito oslabila. Nitko ne bi rekao, da sam ona ista od prije, koja je svima prkosila.

Znam to i sama.

Ali oni su me ipak uvijek voljeli, jer su osjećali, da ja nisam loša, samo se volim praviti važna.

I ja sam njih voljela.

Dakle, želim li, da mi što donese?

Mnogo mu zahvaljujem, ali zaista ne trebam ništa. Zaželim li šta, donese mi to sluškinja.

Zbilja, kako sam zadovoljna s njom? Kod njh se baš nije pokazala kao osobita.

Dobra mi je. Ja i ne trebam puno.

On bi došao češće k meni, a i upraviteljica, ali se boje, da mi ne smetaju. Uvijek sam ih izbjegavala, pa mi se ne će ni sada da nameću. A čuo je, da bi i neki drugi htjeli da dođu.

Slaba sam i teško mi je govoriti, pa neka ih zamoli, da mi ne dolaze. Neka im zahvali u moje ime, znala sam ja uvijek, da su oni dobri i da me vole.

Onda mi ne će ni on više smetati.

Ne smeta mi on ništa, samo sam slaba, pa me umara svaki razgovor.

Odlazi, ali se za čas vraća, da mi saopći ono najvažnije, radi čega je, kako veli, i došao, a što je gotovo zaboravio. Dobio je od tebe pismo, gdje ti pišeš, da ćeš doći za Božić ovamo, ako to nikoga ovdje ne smeta i ako njemu ne smetaš. Je li mi to drago?

Jest, drago mi je.

Šta da ti otpiše?

Neka ti otpiše, da dođeš, da te svi ovdje čekamo.

Hoću li ti i ja šta napisati? Možda bi ti tada i prije došao?

Teško mi je pisati, dršće mi ruka, a i ne znam, što bih ti pisala. Doći ćeš tako i tako za Božić, pa zašto da te prije zovemo. Možda nemaš ni vremena?

A ne će li do Božića biti već kasno?

Smijem se, jer znam, šta upravitelj tim misli, a smiješno mi je, što ne zna ni toliko o najobičnijoj građanskoj pristojnosti, da mi takovu stvar ne govori. Smijem se, jer mi je lakše i jer me smijeh iskreno, srdačno spopada.

Neka se on samo umiri i neka se ništa ne boji za me, već ću ja dočekati tebe. Ako ima vremena, neka ti baš napiše, da bih i ja željela da dođeš. Neka ti to napiše. To bih još jedino željela od njega.

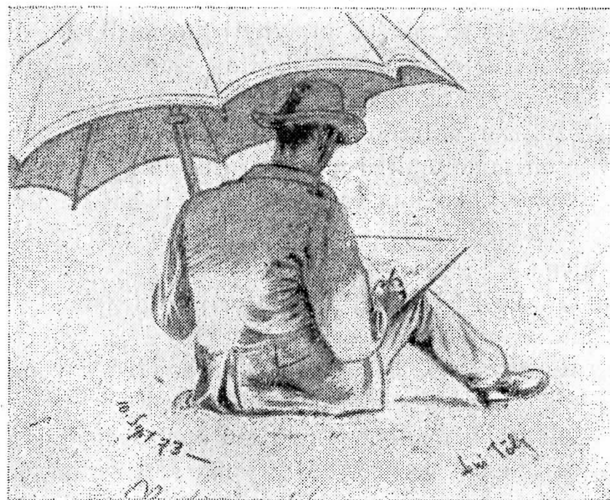
On onda odlazi i želi mi, da čim prije ozdravim.

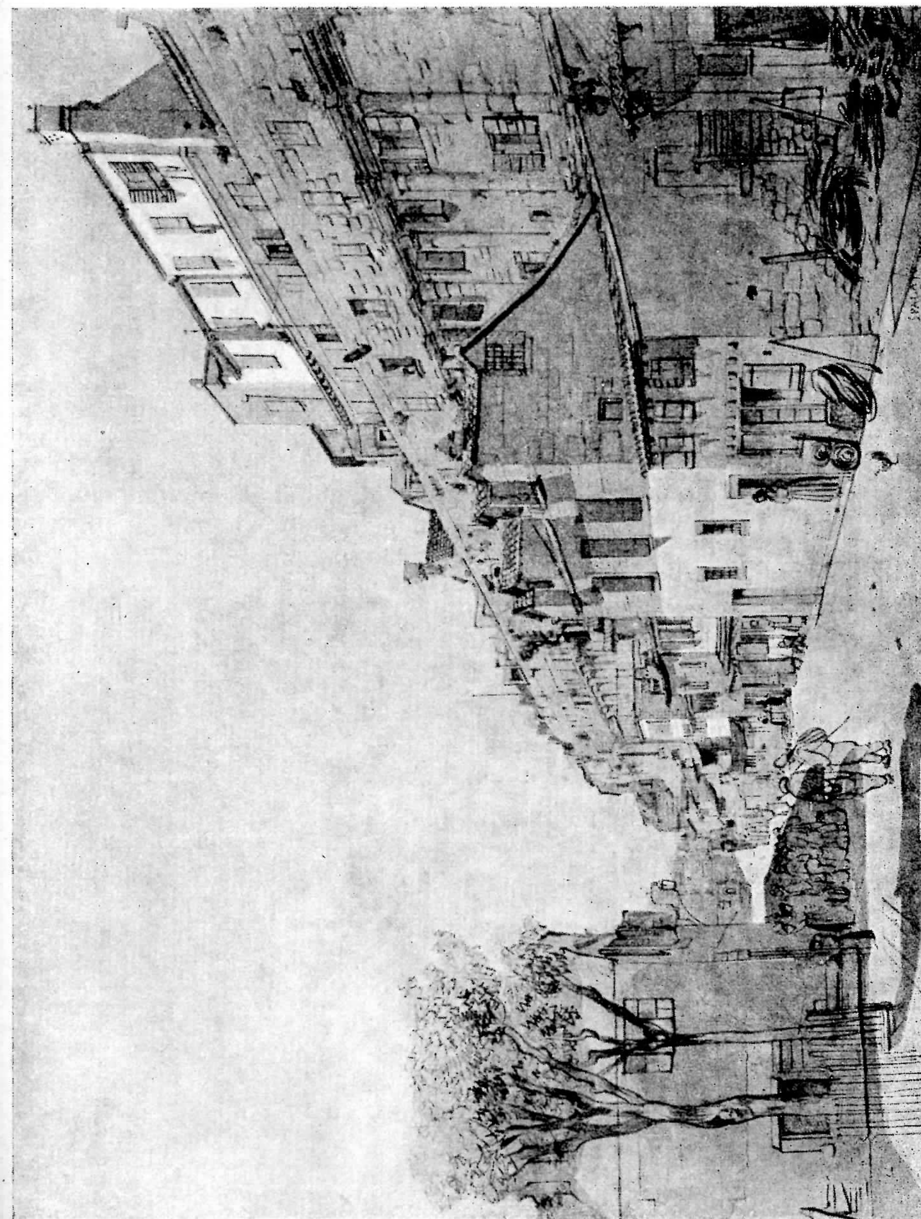
Opet mu mnogo zahvaljujem.

Ostajem sama s kišom, koja ustrajno pada, i glavom, koja je golema i teška neizdrživo. Metnem ruku pred oči i gotovo vidim kroz nju, toliko je prozirna. Onda me opet spopadne smijeh, i ja se smijem dugo i usrdno, da se sama sebi čudim, jer znam, da te više ne trebam, da mi je sasvim svejedno, hoćeš li doći

ili ne ćeš, jer znam, da je od mene sve vrlo daleko i jer se više ničega ne bojim. Samo neka pada kiša. Svejedno što voda polako curi kroz krov i kvasi mi zid baš nad glavom, jer još dugo vremena treba, dok probije. Svejedno, što se štakori uznemireno sele iz podruma gore, jer će se teško uspeti, i jer ne razumijem, zašto se boje vode. Svejedno, što je kasna jesen, kad nema ni jednog lista na drvetu i kad vjetar lama gole grane, suhe i očajne. Čujem vode, kako rastu sablasno, i sve mi se čini, da ću doskora sjesti u svoj čamac, o kom već odavno sanjam, i kad vode narastu do prozora, odveslati nekuda daleko, gdje me nitko više ne će naći. A možda i ne ću sjesti u čamac, nego ću jednostavno leći na lišće, koje pliva po površini, i otići na njemu, jer je to tako svejedno, kad se radi o tome, da se otputuje.

Zato je isto tako sasvim svejedno, piše li ti upravitelj, da te ja molim, da dođeš, ili ti ne piše, jer te ja ne čekam više ni jedne minute. Ja samo čekam, da vode narastu. Da narastu do mene.

Nepoznati nizozemski umjetnik oko polovine XIX stoljeća

Južno pročelje Dioklecijanove palače u Splitu

AUTOMATSKI BIFE

Zora otkriva pokrivače, žubori u pipama
navlači livreje, odijela i položaje.
Ništa. Kruh. Bijela kava. Maslac. Salama.
Tramvaj za tramvajem juri. Tramvaj za tramvajem staje.

Ulice su poškropile prve kaplje galame
u svima radnjama rolo-a podizanje i rika
Izlozi se šminkaju, izlozi kao bludnice mame
Šegrti i sunce kupe jutro s pločnika.

Dimnjaci omataju nebo smeđim konopima
Strojevi brekću. Strojevi znoj i ulje piju.
Plod polja pretvara se u robu i gvale dima
Proizvodnja i potrošnja box-match biju.

U dvanaest sati dobit ćeš ručak pravi:
Debrecineri sa senfom, hrenovke sa hrenom
Ubaci tri dinara i pušeći se obrok javi,
Onda zalij hitro kapljicom rumenom.

Imaš li dosta novaca, ili si sa višom platom?
Tu su sendviči sa ribom, sendviči sa jajem i sirom
Kranjske kobase. Naravni odrezak sa salatom
Burgundac. Oranžada. Bowla sa konjak eliksirom.

Eto: popodne čita novine i igra biljara
plete modre konce cigareta, u klupka suče
likove prolaznika ko kukce, muljevita i stara
a uz raskršca i blokove kuća suton se lijeno vuče.

Ispod tipki kontoaristica iskaču monete
Dinari u telefonima, u kabelima, Dinari zuje, viču
Radio javlja ratove, krize i nove planete
Ljudske povorke se valjaju, miču i promiču.

Knjigovođe i pisari žvaču folije i slova
Sipaju u naliv pera mastila ko likere.
Kola za spasavanje. Pao je radnik s krova
Ulični pometač ravnodušno krv otire i pere.

Šareno veče sije šešire, taške, pozdrave
noge što brzaju, zastajkuju, u hlačama, suknjama
mjesečinu od svjetiljaka, od svjetlosnih reklama
Zvijezde automobilskih svjetala zelene, narančaste, plave.

Pola osam. Vrijeme da se popije piva
ubaci dva dinara i već se toči
i još dva: gulaš s komadom peciva
uz vitka djevojačka stegna da napariš oči.

Gostoljubno se smješkaju dancinzi i lampioni kina
mjesto ptica cvrkuću glazbe i kapele
Dimi se krčma snovima rakije i vina
Čarobnjak alkohol stvara sve što srca žele.

Dok san ne pogasi sv'jetla i spremi u postelju lutke
a noć naniže đerdan od sitnih sati.
Modri stupovi poretka bdiju nad redom šutke
U automatskim bife-ima spavaju automati.

Novak Simić

RONDEL INFINITIVA

Sagnut se, — do dna saći —,
a ostati uspravan.

Ko prašina za druge ležati smrvljen
i u tom sebe i svoje svitanje naći.

Samoga sebe ko zastavu istaći
na sutrašnjeg dana daleku visoravan.

Izrasti. Procvasti. Zriti na košenje pripravan.
U vlastitoj žrtvi smisao življenja pronaći.

Sagnut se, — do dna saći —,
a ipak — ostati uspravan!!

Ante Dean

PROLJETNE MARGINALIJE

S prozora se vidi: krepala je zima.
I ljudi se usuđuju na ulicu opet.
Tko t. b. c. nema, nek čestita plućima.
Klizačke su radosti propale ko led.

Topal, smješten pod sunčeva krila,
ovakav dan žuđen je i nije.
Konkurent krznarima na stotine milja
naokolo. S visoka se smije.

Na stolicu kavanske terase
možeš sjest i nešto naručiti
prema svoti novca svoje klase.
Od cipela starih, o još se razlučiti . . . !

Razvijaju se embrioni trava.
Osjećaji bi nam bolje prijali
da smo zimus hladne peći grijali
sa daskama od bogataških glava.

Sve iznutra izlazi na vidjelo;
iz stabala lišće, iz džepova ruke,
uzdasi iz žena vrijeme cijelo
za garderobom za vitke struke.

Kome pàra sad iz usta smrdi,
mušice će pod nos mu nalijetati, —
i mnogi će pjesnik iz duše da tvrdi,
ni proljeće da mu spokoja ne vrati.

Zar prirode glas na asfalt zastrani?
Ne, tako se šumno pčela ne čuje
nad rascvalim pupom; to aeroplani
iznad grada grubi, žurni zuje.

Stanislav Šimić

TERCET

POD BETONOM

Šutljivo gradske kanale čiste
u hladnoj dubini, uz šum u mraku:
— ne znaju za radost, ne znaju za dan —
njima je znanac blato i dubina.
Kad izađu puni umornosti i mraka,
vani je ko u kanalu tmina.

GUVERNANTA

Po nekoliko puta psa vodi svakog dana
na običajnu šetnju ispred tuđeg stana.
Kudgod on krene — mora da ga slijedi.
Za ove dnevne šetnje
zaboravi da razmišlja o bijedi,
zaboravi na gospođine prijetnje.
Tako je zahvalna ovom sretnom psu
za časak, što je otme nevolji i zlu.

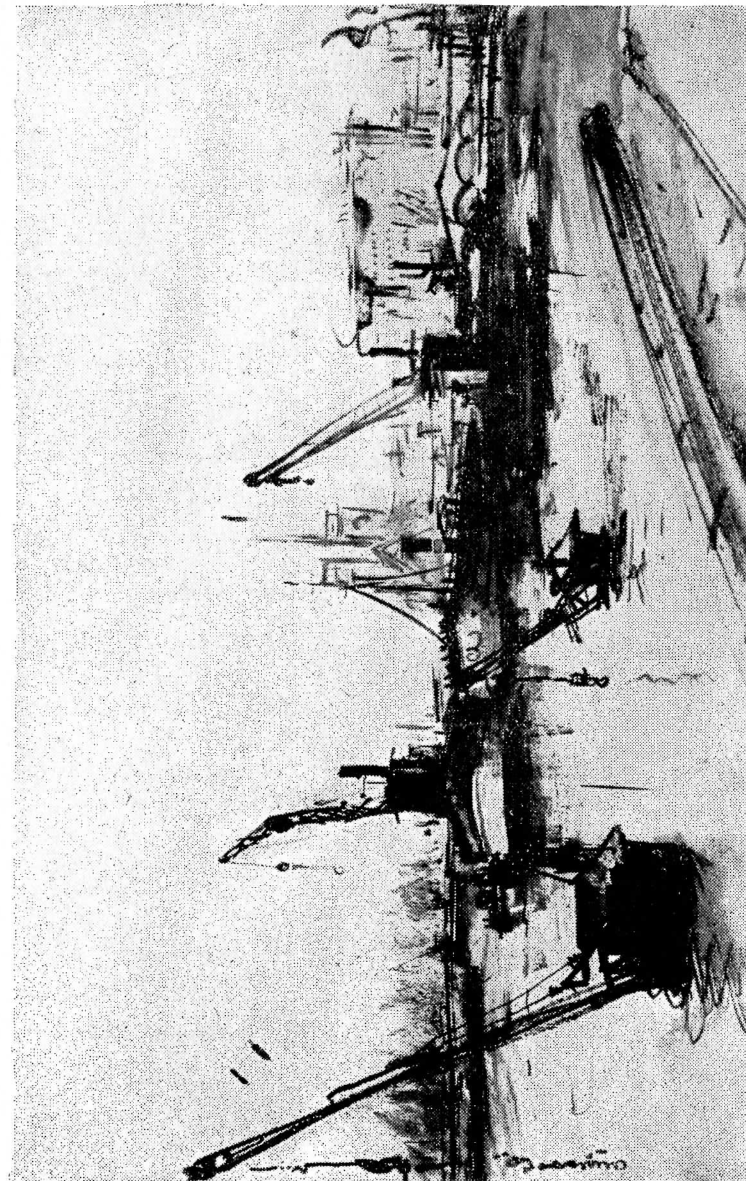
SUTON NA PERIFERIJI

Iz tmurnog dana dolaze u mrak
umorni i tužni i sami.

Odjekuju gladni koraci težaka
i uzbuđene žene, što se s dvorbe vraća...
Ona je vidjela sitost i sreću
i raskošne sobe —
a od svega toga tek je peče dlan
uveče svaki dan.

Kako da se zadovoljni vrate
u mrak sirotinjskog legla —
s mislima u gradu oni borave,
miso im je razliku dosegla
i ne mogu da zaborave.

Vladimir Jurčić

A. MOTIKA
Luka

DJEVOJKE

Mi hodamo ulicom ne misleći
na ono, što će sutra biti.
I svaki je pogled, osmijehom skriti,
povod našoj kratkoj sreći.

Pred izlogom često dugo stojimo,
žudeći stvari, što ih nudi;
u duhu si novu haljinu krojimo,
i rado primamo poklone ljudi.

Mi tako rado gradom šećemo
i smijehom se veselimo, što živimo,
jer izlozi su svi ogledala,
u kojima se sebi divimo.

Mi sve smo male, nježne lutke. —
Vele, da imamo srce od leda
i živimo samo, dok nas se gleda.
— U krevetu tek uzdahnemo šutke.

Vladimir Magjarević

PISMO JEDNE PRIJATELJICE

za mene je onda bilo bolje
dok sam vjerovala u sanje i boga
i dok mi je dnevno od trčanja bila
razbijena ruka ili noga

i dok sam uveče sa djevojčicama
o odrasloj dobi snovala
a u krevetu prije spavanja
u molitvu vjerovala

za mene je onda bilo bolje
— udaljena od svojih sadašnjih problema
dok nisam još uvjerena bila
da smirenja nikada nema

Želimir Gumhalter

SLIKA

Na svodu su bijele krpe oblaka,
nad vinogradima je mrak,
u kućama je umor
i govor ura
tik-tak, tik-tak.

Sjedimo pred kućom u večer mlaku.

»Susjede poderani ste kao ciganin,
kroz krov vam kiša pada,
uginula vam je posljednja krava,
što ćete sada?«

Miriše selom zrelo voće
i jesenji vjetar se skriva
u kukuruzinju na njivi.

Njegov glas je dubok i lagan:
»Ta samo da se živi«.

Žare se vrhovi naših cigareta.

Da...
Moj susjed imade kuću na tri prozora,
pet rali zemlje
i tvrdu šaku.

Prazna je ulica a prozori
puni su tame
i kuće su tako same.

Požuri,
razderi tame tkanja,
(gle, već jedan oblak tinja)
ti, mjeseče druže,
razrezana, žuta dinja.

Stjepan Banek

VELIKI MECENA

Klanjam se poštovani gospodine Grade,
Kako cijenjeno zdravstveno stanje?
što radi milostiva gospođa supruga Katedrala?
Kuda će ljetos — uvažene gospođe sestre: Burza i Banka,
u Alpe ili u banje?...

— Kod nas hvala na pitanju: dobro.
Presvijetli gospodin Samostan i milostiva Ubožnica
fino nas hrane,
ne jedemo doduše
pečenke —
torte —
banane —
no ipak dobro:
juhu od loja,
krumpir
i svetom nedjeljom meso od suhoga konja.

Inače! — za stan najljepša hvala.
Krasan je.
Samo što krov propušta vjetar i kišu
i prostorija — kao da je za 40 ljudi, nešto premala.

Odijelo?
To nam je baš nedavno poklonio gospodin senator
Socijalni Odsjek.
Osam odijela,
Dvadeset pari cipela,
(osamnaest starih i dva para cijela).

Ne radimo ništa.
Živimo na brizi Vašoj i uvažene Vaše obitelji.
Samostana, Crkve, Banke i Burze,
Gospodine Grade...
— — — — — — — —
Sluga sam pokoran
i rukoljub cijenjenoj familiji.

Radovan Žilić

MOLITVA NA SMRZLOM PLOČNIKU

Noć ova sjenke što pločnikom riše,
Mrazna se iznad nebodera ljulja,
Noć ova tajno u duše se šulja
I kao vampir krv iz vena siše.

— Vaj! Kome to se vječito jadasmo, —
Od koga tražismo kroz bole radosti?
Ko je taj moćni, kome se nadasmo,
I kome dadosmo žar svoje mladosti?

O, daj ti moćni ukaži se noćas,
Sađi u sale Jazzbanda i Gonga,
Izbičuj djecu Tango-a Milonga,
I srećom srca obasjaj nam oćas!

Daj i mi — nijemi u svom bolu teškom, —
Nikad sa toplim ne taknuti stiskom,
Da noćas gromko s' rascvalim smiješkom
Javimo radost pregolemu vriskom!...

...Tiho je. Riječi zamr'ješe. Slap mira
Na smrzli pločnik jezovit se slijeva
I glad ko avet na strunama crijeva
Bučno mi bola simfoniju svira...

Mustafa H. Grabčanović

SLAVKO BATUŠIĆ, ZAGREB

POLJSKI GRADOVI, ŠUME POLESJA

Stotinu i jedno lice ima zemlja Poljska, unatoč one velike ravnice, koja na geografskoj karti izgleda tako jednolična i monotona. Ne, mnogo, mnogo više lica. Dakle je svejedno, koja se brojka napiše. Gradovi poljski — mada zemlja pripada toj našoj Evropi — divergiraju po svojim licima toliko, kao da su na različitim kontinentima. To je prvi i posljednji dojam, što mi se utisnuo u moja opažanja.

Iza granice vidjeh najprije tamnozelene obronke Beskida, sve u crnim borovima i arišima zlatnosmeđih debala. Ariši su me mnogo i često pratili uz sve dugačke pruge, a isto tako modri travnici i svjetložuta raž,

Prvom je gradu, u kojem silazim, ime *Kraków.* A prva nezaboravna vizija wawelska katedrala sa svojim kapelama, što su okrunjene kupolama kao dragocjenim mitrama u fantastičnoj polihromiji: žeženo zlato, pozelenjeli stari bakar, mutno i blistavo srebro. Svaka simetrija i jedinstvo arhitektonskog reda ove katedrale zanosno su prezreni i narušeni. Sedam stilova, ah, ne, mnogo više, tu su udarili svoje pečate, zadirući nemilosrdno jedan u drugi. Temeljne romanske zidine iščaurile se preko gotičkih svodova i renesansnih arhitrava u fino cizelirane barokne tornjeve. Teško je za to naći pravu formulu. Ima samo jedna, približna: ludo smioni fanatizam dugih generacija, fanatizam stvaranja i uobličavanja, koji ne pozna ni nemogućnosti ni granica. Dolje u kripti katedrale počivaju u miru olovom zaliveni sarkofazi, puni kraljevskih skeleta; ispod betoniranih svodova je mrak, a gore na najvišim zlatnim križevima tornjeva blješti sunce već stoljećima. Na Wawelu miriše tamjan crkve katoličke i povijest ove davne katoličke kraljevine, katoličkije od same Španije. — Wawel — Wawel, — to je riječ, ne, to je pojam i simbol, što udara kao zvuk tučanog zvona nad poviješću čitavog naroda, izazivajući uzbudljive asocijacije beskrajnih blistavih krunidbenih povorka: zlatna žezla i krune, crveni stijegovi s bijelim orlovima, koplja s barjačićima, grimizni ornati, grbovi i amblemi na štitovima, gregorijanski korali u sviralama orgulja, litanije, srebreni panciri, kacige s paunovim perjem, mačevi, a uz to zvona, zvona, zvona, pa onda odjednom topot konjskih kopita i očajna kavalkada na jug, na pobunjene Tatare i Kozake, — na istok, na nezasitne pravoslavne kneževe i bojare, — na sjever, na osvajalačke švedske armade, — na zapad, na razbojničke pruske i saske ritere. I to tako kroz hiljadu godina, bez prestanka i bez nade. A dolje ispod wawelskog grada pomalo se truse i raspadaju stari zidovi okruženi zelenim parkovima, a u nebo se zabadaju tornjevi tridesetak crkava, između kojih odnosi krunu — a doista i nosi zlatnu krunu na zvoniku — kościól Marjacki sa svojim čudesnim drvenim žrtvenikom majstora Wita Stwosza. U domu knezova Czartoryskich vitrine su pune sedefa, kameja, srebra, minijatira, a sa zida turobno i ozbiljno gleda jedna predivna Lionardova dama s bijelim zerdavom. Skoro sam zaboravio na wawelske kraljevske zelene i žute goblene i na harmonične kolonade u dvorištu Bibljoteke Jagiellońske, a i na crne židovske kaftane u predgrađu Kazimierz; ali tko bi to sve u jednom dahu rekao i pamtio! Sve je to samo Kraków. Oni jednu nedavnu pobjedonosnu bitku — maršal Pilsudski contra crveni gardist Tuhačevski — zovu čudom nad Wislom. Ali prvo je čudo nad Wislom Kraków, to jest Wawel, a onda još jedno među mnogima: Toruń sa svojim crvenim crkvama. No o tome kasnije, za čas.

Najprije slijedi *Częstochowa* sa svojim rafiniranim pavlinskim barokom u crkvi na Jasnoj Góri. Samostanske zidine, nakindžureni zvonici, čudotvorna Madona iza zlatnog zaslona, trista hiljada hodočasnika na Veliku i Malu Gospu, slavenski Lourdes, velika, velika Bistrica, — a iznad svega dječačke asocijacije na hiljade mrtvih Šveda g. 1655. i hrabrog priora Kordeckog, s kojim nas je Sienkiewicz očaravao. Danas tu više nema protušvedskih lumbarda, tu dominiraju trgovine devocionalija uglavnom s poslugom u kaftanima. Ali bijeli plastični štuk na crkvenim svodovima i freske na zidovima vrlo

živo sjećaju na radove naših zaslužnih pavlina u Lepoglavi, Purgi i Belcu.

Onda za nekoliko sati *Warszawa*. Ne znam, ali meni se neprestano pričinja i ne mogu se oteti dojmu, da taj grad nešto krije iza svojih prozora, portala, izloga, šaroliko koloriranih fasada starih domova na Ryneku, i iza krošnja hiljada svojih mirisavih lipa u alejama i parkovima. Da, taj grad kao da nešto taji i krije. Nikako da pokaže svoje pravo lice. Baca na ulice milijun stanovnika i pulzira velegradski, ali iza svega toga nešto ostaje nejasno i zagonetno. Gledam Warszawu u predvečerje, s druge obale Wisle, iz Prage. Fina crvena prašina treperi nad tornjevima, krovovima i zvonicima, na Wisli se dime parobrodi, a čak se i bijeli po koje kvadratično jedro, vlakovi tutnje gvozdenim mostovima, karmin i žarki cinober razlili se po koprenama dalekog horizonta, — evo tu je preda mnom čudesna silhueta nečeg starinskog i milog, nečeg blizog i dohvatljivog. Dugim i brzim koracima jurim iz Prage preko velikog mosta prema toj silhueti, ulazim u nju, hoću da je doživim, ali ona odjednom nestaje. Šta je to? Ne znam. Ušao sam u silhuetu, a sad je odjednom nema, — nema ni rumenog neba, samo se razmahuje i štekće milijunski grad sa svojim bezličnim velegradskim tempom. Shvaćam pomalo heraldički amblem toga čudnovatog grada: u grbu mu je sirena. Obnavlja se stara priča o mamljenju i vabljenju, svileni zvuk fino zuji, a onda se odjednom raspline i nestaje. Sirena je plisnula srebrnim ribljim repom, pokrila dojke rukama i zaronila u plavu rijeku. Na ulicama ostaje strahovito stvarno drndanje kola, topot ulana, moljakanje prosjaka, zuj automobilskih motora i ženski smijeh. Da, sve su ulice u svima velegradovima sasvim iste. Da, da, tako se sirena poigrava sa došljacima i prolaznim putnicima, i krije pravo lice svoga grada. Ali još me nešto ovdje stalno i strašno progoni. Progoni me vizija careva kozaka s karabinkom i nagajkom, koji tu stoji na svakom uglu i raskršću, a nije tome ni tako davno, što je nestao. Kozak, gubernator, špijuni, atentatori, pa onda plotuni i užeta na Citadeli, gdje su legije mladića hropćući izdisale za slobodu. Narod se brisao sa zemlje. Ali matere su djecu učile očenaše na jeziku svom starom. Da, tu je svaki kamen poškropljen i omašten krvlju. Kozak je sjekao i pucao u ime cara, reda, mira i svete pravoslavne Rosije. Na trgovima nema spomenika. Otprije stoji samo kralj Zygmunt na visokoj renesansnoj koloni, pa onda Mickiewicz i Kopernik. Ali o nekoj pa i minimalnoj artističkoj ili barem artizanskoj vrijednosti tih bronca nema ni govora. Uostalom, Warszawa kao da nema sreće sa spomenicima. Podigli su ga nedavno Chopinu. Ilja Erenburg reče o njemu zlobno-reporterski: idiot pod pomahnitalom vrbom. Da, nema spomenika, jer kozak nije dopuštao kult duha narodne prošlosti. Ali kad već nisu smjeli čak ni loših kipova podizati na ulicama, iznašli su nešto drugo: crkve. Crkve su pune spomenika u formama spomenploča, reljefa, slika i tekstova, koji odaju počast vođama i učiteljima. Tako su izigravali kozake i gubernatore. Špijunaža je cvala nevjerojatno, nečuveno i neviđeno. Svaka je pojedina kuća tu imala svog špijuna, odnosno policajnog konfidenta, koji se zvao vratar. On sjedi još i danas u svakoj kući iza staklenog prozora i broji i mjeri one, što ulaze i izlaze. Pored toga se u Warszawi primjećuje još nešto: nema ulica, ili tek iz najnovijeg doba, s historijskim imenima. Nije se smjelo vidjeti i znati, da narod ima svoju historiju. Ulice imaju još i danas u velikoj većini sasvim neutralna, često groteskno besmislena imena. No, Duga, Kratka, Velika, Mala, — to još ide kako tako. Ide i Pekarska i Tesarska i Kovačka, ali čemu Topla, Hladna, Gavranova, Guskina, Ždralova, Vučja, Žablja? To se može razumjeti samo onda, ako se zna, da je u Belvederu sto godina sjedio carski generalgubernator, a na svakom uglu i raskršću stajao kozak s karabinkom i nagajkom, dok su u Citadeli škripala užeta i odjekivali plotuni. A slijepa i lijepa polugola sirena pritajivala je riblju krv u svome studenom srcu i očajno lomila ruke. Da, ni starih muzeja nema u tom gradu, koji nije smio imati prošlost, i koji sve to danas prikriva svojim milijunima na ulicama, svojim crvenim tramvajima, neonskim reklamama, automobilima i stotinama novina. Ali ima kuteva i zakutaka, koji ipak nisu izbrisani, i koji govore o davnim danima pokojnih

kraljeva, senatora i heroja. Ne, jedno stoljeće ipak nije moglo izbrisati onih nekoliko starijih i sadržajnijih, u kojima se događala, gradila i kovala ta danas toliko ismijana i izrugana povijest, od koje doduše ni jedan siromah ne postaje bogatiji, a ni jedan gladan sitiji, ali koja je ovdje, na ovome mjestu, imala pravo barem da bude sasvim hladno i stvarno registrirana kao dugački anal pokojnika, mučenika i žrtava vjere u jednu bolju i svjetliju budućnost.

Drugo je čudo na Wisli rijeci *Toruń:* široka svježe zelena obala, kao tanjur salate, a na njoj grad od crvene, intenzivno crvene, triput ponavljam, crvene opeke. Nadvislanska gotika stvorila je tu čudesa, neopisive stvari. Stari ratusz, sveti Jan, Djevica Marija, sveti Jakov, zidine i gradska vrata, ruševine križarskog burga, — čitava velika prošlost od mrko crvene opeke. Kamenu ni traga, sama opeka. U gradiću je tišina, što podsjeća na mrtve gradove flandrijske Brugges i Gand. Crkve su fantastične. Kako se vratolomno dižu te gole crvene stijene, formirajući potpornjake, lukove, tornjiće i fiale u smionim ciglenim konstrukcijama. Izvana su crvene, a iznutra sivo bijele. U njima stoje glomazni poligonalni piloni kao jarboli, što se tek na svojim vršcima, sasvim ispod svodova, rasprskavaju u lepezaste, mrežaste i kristalinične sustave rebara, koja nose svodove, nabujale kao šatorska platna. Tvrda i teška materija pretvorena je u zračne oblake. Vrtoglavica muti pogled uzdignut u visine. Ne, te su konstrukcije svodova sasvim nevjerojatne, prkosne, drske, one stavljaju na glavu čitavu logiku arhitekture, one opekom parodiraju kamen. Da, to je nadvislanska gotika. A u tim gotičkim crkvama nabujale su šume kićenih drvenih žrtvenika; barok i rokoko. Žrtvenici se savijaju od rezbarija i ukrasa kao krošnje prezrelih voćaka. Takav se zamišlja raj zemaljski ili nebeski. Stupovi, kapiteli, volute, arhitravi, sve je prepuno svetaca u ekstatičnim baroknim atitudama, anđelčića u golotinjama poganskih putta, snopova pozlaćenih sunčanih zraka, plastičnih srebrenih oblaka i onih školjkastih kovrčica, rešetka i šara, s kojima se nabujali dix-huitième igrao kao dijete mjehurima od sapunice. Te tri toruńske crkve, s prozorima od stakla

u bojama najdragocjenijega dragog kamenja, naprosto su neopisive. O njima je u dramatskoj ekstazi pisao Przybyszewski. Nisam čitao, ali naslućujem točno, šta je taj fantast, dijabolist i nekromant mogao da piše o njima. Kopernik Nikola je u sjeni tih crkva smislio zakone kretanja planeta nebeskih. Po čudnoj nekoj ironiji tradicije on je trebao da se 1473. tu rodi istodobno u dvije kuće: na jednoj to tvrdi poljski natpis, a na drugoj njemački. Jedan i drugi na mramornoj ploči i veoma uvjerljivo. Pa šta se može! Treba to shvatiti kao malu atraktivnu razonodu mjesnih prilika. — Subota je popodne, mnogo sunca, na kojemu se stijene od crvene opeke žare kao usijani čelični blokovi u orijaškoj talionici. Ne, ovom gradu crvenom na zelenim poljanama nema ništa slično nadaleko. To je takav Toruń, i samo jedan Toruń.

Onda prema moru, prema Gdynji. Ali prije toga duga vožnja kroz zelene ravnice i šume crnih ariša, pored Wisle. I svaki čas se pojavljuju crkve visokih crvenih kićenih zabata. Od Toruńa do mora vlada opeka u tima čudnim i osebujnim arhitektonskim kombinacijama i varijacijama. Tako sve do Gdańska, gdje nadvislanska gotika kvantitativno, po golemom rasponu prostora, kulminira u crkvi Marijinoj. Ali tu se već taj čisti stil crvene opeke križa i unakrštava sa hanzeatskim pozlaćenim i štukom nakindžurenim zabatima i portalima. Tu već fasade palača aristokracije eksporta i importa govore narječjima flamanskim, holandijskim, hamburškim, kopenhaškim i bergenskim. A crvena je opeka na kraju svog pohoda niz Wislu stavila tešku i masivnu točku u krnjim tornjevima crkve Marijine.

Dakle, *Gdynja.* Gradovi inače nastaju po izvjesnom principu dugotrajnog procesa, rastu organski iz nukleusa, oko kojega se staničje širi bilinski, rastenjem i umnožavanjem. O tome ne može biti sumnje. Ali Gdynja je nastala, — ipak moram izreći tu za mene odioznu riječ, — amerikanski. Došli su ljudi na pjeskovitu baltičku obalu, izmjerili je i nacrtali plan: toliko i toliko ulica, kejeva, pristaništa, bazena, trgova, skladišta. Pa na posao, čitav narode, na posao! I tako grad nastaje, ne po unutrašnjem organskom nagonu, nego kao kristalizacija ledaca

u retorti uz unaprijed postavljene uvjete alkemističkog eksperimentatora, koji zna, šta hoće i određuje što mora da nastane. Kapacitet luke i svi ti meni nejasni, bezbrojni, u ciframa izraženi rezultati prometa u tonama, pretovarivanja, eksport i import, — sve je to postignuto i funkcionira savršeno. Dolaze lađe iz istočnih, južnih, zapadnih i sjevernih zemalja, nakrcane baćvama, sanducima i vrećama, čelične dizalice škripe, ispražnjuju njihove utrobe i prebacuju ih u željezničke vagone. Kolone brojaka pokazuju, da sve ide onako, kako treba. Ali Gdynja je još uvijek samo veliki fragmenat: povučene su linije ulica, izgrađeni su pločnici, autobusi komuniciraju, ali to još nije grad. Stoji tako na primjer jedna peterokatnica, onda do nje oveće polje zasađeno krumpirom, a onda opet peterokatnica. Grad ne raste iz nukleusa, nego se konstruira po planu: tu će biti ovo, a tu ono. A jedno »ono« je gotovo, a drugo nije. Realnost se miješa sa zamišljajima. Ali praznih »gradilišta« nema. Zašto da na praznim plohama zemlje, do časa, dok one ne postanu gradilišta, i dalje ne raste krumpir i ne zori raž. Ali i kroz agrarne redove krumpira već su povučeni pravci buduće urbanističke civilizacije, zabite su debele motke i na njima pričvršćene bijele pločice s imenima hipotetičnih ulica. Tako usred grada na jednom tamnozelenom krumpirištu stoji motka s pločicom i kazuje, da je to ulica Jagiellońska, ali tom se ulicom ne može ni prolaziti, a kamo li provesti autom, jer mjesto kuća i asfalta u njoj buja krumpirova cima. Tako na primjer i u ulici Stefana Žeromskog dominira krumpir, onda slijedi mali cvjetni nasad i nekoliko bijelih breza, zatim jedna peterokatnica, a onda pijesak, pijesak, koji se raskvašuje u moru. Ali sve je to zajedno utjelovljenje ogromne volje naroda za svojim velikim gradom na komadiću svoga mora, a takav nadljudski željezni napor treba respektirati i odati mu poštovanje. — U svima pomorskim gradovima, od Genove i Marseillea i San Sebastiana pa do Amsterdama i Stockholma, postoje one tipne i specifične lučke noći, toliko drage trećerazrednim feljtonistima i filmskim varalicama, one noći u malenim prljavim uličicama, krčmama sa crveno rasvijetljenim prozorima, mornarskim jeftinim djevojkama,

orkestrionima i harmonikama, tuljenjem sirena na brodovima, noževima među rebrima, i onima neopisivo neophodnim prijatnim neredom i smradom. Da, to je prva i prava neposredna asocijacija uz pojam jedne luke. Svemu tome u Gdynji nema ni najmanjeg traga. Mjesto toga red, prostor, higijena, simetrija, tišina. Tako to izgleda, kad se mjesto stvaranja planktona kreira sintetična bjelančevina, a živ čovjek mjesto prirodnim putem konstruira u laboratoriju kao umjetni robot. Ali svrsi je udovoljeno. A eksporteri i importeri pitaju samo za postignuti koeficijenat svrhe u svojim bilansama. Ne pita se za slikovitost i harmonike i smrad i za sve one slične rekvizite lučkog života, koji je ovdje potpuno demantiran. Zato je Gdynja ono nešto, čega nigdje drugdje nema.

Taj fragment Baltika, komad svojeg mora, Poljaci beskrajno vole unatoč njegove hladne i mutne boje i unatoč niskih, jednoličnih i formama siromašnih obala. Posvuda je sam pijesak, studen i vlažan pijesak, kojemu se na površini lijepi mahovina i očajno drži čvoravo korijenje borova grmlja i niskih ariša. Sivi pijesak, išiban kišama, podrovan valovima, namreškan vjetrovima, amorfan i turoban. Nema tu na tome moru divljih i žutih ispaljenih naših hridina jadranskih i one guste teške modre boje, što opaja kao vino naših otoka. Tu je vjetar usred srpanjskog ljeta studen i rezak, a kiša magleno sipi kao da je to mnogo sjeverniji kraj no što zapravo i jest. — Preko zatoke Pucke ide se lađom dvadesetak kilometara prijeko, na dugi i tanki poluotok, niski pješčani jezičak usred Baltika. To je *Hel*, rudokop divnog jantara medene boje, gradić sa starim drvenim kućicama holandijskog tipa, koje su krečem bijelo oličene i isprecrtane crnim prugama. Tu cvatu lipe mirisne, a ljudi iz Warszawe i ostalih gradova ljetuju. To je poljski Lido ili Ostende, ali toliko prijatniji, što u njemu još nema one šablonske i dosadne civilizacije komfora, kursalona, dancinga i sličnih ustanova, koje redovno uništavaju idiličnu primarnost morskih obala. Po uzusu primorskom ljudi u Helu idu na kupanje na plažu u slamnatim šeširima, u kupaćim kostimima i pidžamama, ali pritom nose sa sobom i prilično jesenje ogr-

tače, a i kišobrane, jer se kiša mnogo ne obazire na to, da je upravo sezona ljetnog kupanja. Ali unatoč toga svi strastveno vole svoje more i ne odriču ga se.

Onda preko Bydgoszcza, Inowroclawa i Gniezna (— mitska kolijevka Leha, s katedralom, što nadaleko dominira u ravnici —), prolazeći uz livade i jezera i borike i brezike ravnice kujawske, dolazim u *Poznań*. U doba prošlih dana pruske germanizacije ti su se gradovi groteskno zvali Bromberg, Hohensalza, Gnesen i Posen. U ovom posljednjem bivši je njemački car sebi sagradio monstruoznu kamenu palaču sa visokim tornjem, samo da nadvisi finu silhuetu tornja renesansnog ratusza. Predstavnici njemačke kulture skinuli su raskriljenoga željeznog poljskog orla s najvišeg vrha tornja, premazali čitav ratusz divljački kao katran crnom bojom, ali ipak nisu uspjeli da iznakaze i unište tu najljepšu renesansnu građevinu sjeverno od Alpa. Poznań je uostalom sa svojim beskrajno urednim ulicama ono, što bi se moglo nazvati internacionalnim tipom srednjeevropskoga velikog grada; jer njegovo je vanjsko lice brižljivo uređeno, počešljano i umiveno, tako usklađeno asfaltom, ravnim potezima parkova i pravilnom regulacijom, kao kakav model ili uzorni primjer velikog grada. Poznań ugodno i udobno blista od reda i čistoće, pa ako već mora da se kao atribut upotrijebi taj otrcani pojam Evrope, onda je Poznań potpuna Evropa.

Ali je onda u toj zemlji dalje na sjeveru, u uglu litavsko-letonsko-ruskom, grad *Wilno:* fantastični, divlji, barbarski kontrast ovoj uglađenoj poznańskoj evropejštini. Nekadašnji prijestolni grad litavskih kneževa danas je unatoč svojih 200.000 stanovnika najtipniji malograđanski gradić, da, samo gradić. Po divljačkoj kaldrmi, kvrgavoj i oštroj, komuniciraju kao jedino prevozno sredstvo (— tramvaju ni traga —) jednoprežne gogoljevske droške sa groteskno debelim naduvenim automobilskim pneumaticima, koji su jedini ustuk protiv te neviđene kaldrme. Kljusad nevoljko klipše po kamenim brazdama i jarcima ulica, droška poskakuje, škripi, naginje se i trese kao barka na tom kamenom valovlju, izvoščik je bradat, uniformiran, apatičan, i po ruski se klanja do pojasa. Grad je na zelenim brežuljcima,

između kojih u vijugama teče vesela i prijatna rječica Wilja. Palili su grad taj nesmiljeno Rusi nekoliko puta, on je doživljavao teške bombardmane u prošlom ratu, ali ipak nisu popaljene i porušene njegove divne, fantastične, neusporedive crkve, kojih je tu bezbroj. Iza 1863. tu je stolovao generalni gubernator grof Mihajlo Muravjev, krvavi tiranin, koji je u ovome nesretnom kraju potpisao preko pet hiljada smrtnih osuda. Rusija, za koju je panslavizam značio brisanje Poljske, podigla mu je spomenik usred grada. Ali noću bi poljski rodoljubi, ne imajući drugog sredstva osvete, omastili njegov spomenik vučjim salom, a jutrima su se oko njega skupljali čopori pasa, uzdizali gubice prema grofovskoj obrazini i zavijali strašno. Kao na vuka. I još se mnogo priča o krvavom grofu, koji je u ime Cara zakon i pravdu dijelio užetom, tanetom i progonstvima u Sibir. Mickiewicz je tu pjesnički zapalio vatru vječnih uspomena na žrtve, koje se ne zaboravljaju. Tu je u finom starom dvorištu jedne palate Słowacki romantički maštao o majci domovini, a Moniuszko u jednoj drugoj palati komponirao Halku. Na svakom koraku velike uspomene. Da, svi ti periferični gradovi, i Kraków i Toruń i Wilno, imaju daleko veće historije od Warszawe. A Wilno ima uz to divne, nezaboravne, fantastične crkve. Tu je stara gotička Sveta Ana, od crvene opeke, sa maurski uzvijenim šiljastim lukovima. Stoji kao rezbarija premazana potamnjelom zgrušanom krvlju. Onda barok i rokoko, nevjerojatno bujan, kićen i kaćiperno razbarušen, sasvim nečuven za tu geografsku širinu i taj malograđanski gradić. Rokoko je kićeniji no u Italiji. Tu je takva crkva bernardinska, dominikanska, pa misionarska, onda Sveti Jan, Sveta Tereza, Sveta Katarina, Sveti Petar i Pavao, Sveti Kazimir, Sveti Mihajlo, i onda ampirska katedrala Svetog Stanislava, sa klasicističkim portikom i velikim stupovima, što sjeća na grčki hram u transpoziciji pariske Madeleine. Pa zatim pravoslavne crkve Sjatago Duha i Sjatago Vasilija, u kojima se u predvečerjima sumračnim pjevaju mnogoglasno stari ruski korali, uz plaminjanje voštanica, a bradati popovi u crnim, zelenim i ljubičastim rizama raznose crkvom knjige u srebrenim okovima, dok ih poklekle žene ljube

u ruke, kao u kakvoj opernoj sceni Musorgskoga. — Onda židovska sinagoga u nekom dvorištu, sa starim drvenim zabatom i orijaškim naduvenim baroknim stupovima u uskoj mračnoj lađi, gdje se guturalnim glasovima zaglušno izvikuju mudrosti Talmuda. — A na južnom dijelu grada, u zidu iznad nadsvođenih gradskih vrata, stoji stara potamnjela slika Majke Božje Ostrobramske, pred kojom gore svijeće, a ispod nje prolaze svi ljudi otkrivenih glava, i kršćani i tatari i židovi, pa čak i vojnici, bez razlike na vjeru ili uniformu. Čudno, koliko je puta taj grad gorio i bio razaran, a sve su crkve ostale, te i dalje blješte štukom, freskama i bijelim kamenim svetačkim figurama. Najčudniji je ipak štuk, kojim talijanski i poljski majstori okitiše visoka svodovlja, pa onda žrtvenici sa visokim stupovima i zabatima i nevjerojatnom množinom blistave žarke pozlate. — Ghetto je u ovom gradu kao svagdje: vrlo turoban, bez ijednog cvijetka na prozorčićima sa polupanim i začađelim staklima. Prljava tekućina cijedi se uličnim jarcima, debele mačke vuku se lijeno, zaudara na plijesan i trulež. Kuće su naherene, a po dvije — jedna nasuprot drugoj — često preko ulice poduprte debelim zidanim lukovima, te je tako čitava perspektiva kao u tunelu, mračna a negdje na dnu ulice žuta. Prolaze mnogi crni ljudi u odrpanim kaftanima, sa bradama bakreno crvenim i vuneno sijedim, prolaze i strastveno gestikuliraju uz svoj sasvim nerazumljivi govor. Ali tako je isto i u ghettu amsterdamskom, praškom i mletačkom. — A povrh svega stoje nezaboravni, u narančastom i crvenom suncu, visoki tornjevi vilenjskih crkava.

Onda *Lwów,* sav na mnogim zelenim brežuljcima, i opet pun starih crkava sa rimskim fasadama i baroknim žrtvenicima. Koliko je oko toga grada i u njemu samome još nedavno krvi proteklo, a ništa se više od toga ne vidi, osim na grobljima. Sa visokog brežuljka, umjetno nasutog usred grada, pogled je šaroliko uzbiban i topao. Tornjevi, kupole, krovovi i fasade poliveni su suncem i rone u zelene plohe mnogih parkova. Ovuda su jedne za drugima prolazile invazije Mongola, Kozaka, Tatara, Rusa, Šveda i Turaka, grad je bio jedan od onih famoznih srednjeevropskih bedema prema istoku, tu su nedavno topotale kavalkade pruskih kirasira i odzvanjale potkovane bakandže madžarskih honveda, tirolskih lovaca i hrvatskih domobrana, ali sve je to danas samo daleka priča. Danas se od toga ne vidi ništa. Sve je prošlo. Ostala je samo heraldička parola »Leopolis semper fidelis...«, ali kome, ne zna se, jer je drugi dio rečenice na fasadi glavnog kolodvora izbrisan.

Ali sve te silhuete poljskih gradova, što sam ih nabrzo prolazio, zasjenio je nevjerojatni fenomen *Polesja,* koje je moje sjećanje upilo kao spužva do najsitnijih kapilarnih žilica, i koje se ne može zaboraviti nikada.

To je onaj neobični, upravo fantastični močvarni kraj na istočnoj granici, uz rijeku Pripeć; polovica ga je otprilike u Poljskoj, a druga polovica prijeko u Rusiji. Kažu, da je to naša slavenska pradomovina. A doista je tu moglo da se autohtono razvije jedno samorodno ljudsko pleme, i da živi hiljadama godina svojim netaknutim primarnim životom, kao u kakvoj ogromnoj neosvojivoj tvrđavi, jer taj je močvarni kraj doista nedohodan i neprohodan. Od davne pa sve do nedavne povijesti tu je zapelo nekoliko velikih vojna; priroda je tu iz vode i blata stvorila neprobojne fortifikacije, u koje se bjeloruski Polešuk može da zavuče kao dabar u svoje brloge.

Stvarni gospodar najvećega dijela poljskog Polesja je knez Karol Radziwiłł, vlasnik imanja u veličini naše Slovenije. Imali smo Julije Benešić i ja da budemo kraće vrijeme njegovi gosti i da tako upoznamo najtipniji dio toga kraja.

Otprilike na polovici puta između Wilna i Lavova, na pruzi, što ide paralelno s ruskom granicom, izlazi se na maloj stanici Horyn. Odavde se ide kolima do kneževa imanja, cestom, koja je stvarno teško prohodna pješčana jaruga, tako da za 8 kilometara treba preko jednog sata, jer točkovi upadaju u pijesak do osovina. Uopće, što u Polesju nije voda, ono je pijesak; na njemu s mukom raste raž, konoplja, krumpir i heljda, koja se na bjeloruskom jeziku — a u tom kraju živu gotovo isključivo Bjelorusi, rastegnuti na liniji između poljskog Pińska i ruskog Minska — zove kaša. Upravo tako, kao kod nas u Zagorju. Uostalom, naš

jezik i bjeloruski vanredno su slični, a ovdje, na licu mjesta, osjeća se, kako legenda o davnoj praslavenskoj domovini nije samo legenda.

Mańkiewicze, dvorac knezova Radziwiłła, smješten je na rubu njegova velikog posjeda, koji se uglavnom sastoji od 16.000 km² poplavljene šume. Molim, ponavljam: šesnaest hiljada četvornih kilometara poplavljene šume. A to je upravo fantastičan komad kore zemaljske, čudan i grandiozan, tako da je riječima teško dati njegovu pravu sliku.

Šesnaest hiljada četvornih kilometara šume pod vodom. To je činjenica, mada pomalo romantična, fabulistička činjenica. A u realnom, geografsko-fizikalnom pogledu, ta se poplava sastoji u prvom redu iz vodâ rijeka Horyn i Lwa, što utječu u Pripeć, i mnogobrojnih njihovih većih i manjih pritoka. A sve su te rijeke samo glavne arterije, koje su neprestano razlivene i poplavljene, tako da uz njih i u dalekim krugovima oko njih postoje jezera, bare, močvare i sve moguće vrste vodenih formacija, što se uopće i daju zamisliti. Flora toga kraja ide od starih bujnih hrastova pa sve do stepske trave. Ali sve je to čitave mjesece, naročito u proljeće i u jesen poplavljeno, a u zimi zaleđeno.

Knez je susretljiv i gostoljubiv čovjek, ali mi nismo došli, da u njegovom dvorcu francuskog stila razgledavamo historijsku obiteljsku galeriju predaka i knjižnicu, da vodimo konverzaciju s njegovim dvorjanstvom, i da se divimo kupatilima i elektrici, što ih je instalirao u ovom kraju, koji inače nema pretenzija na komfor. Došli smo, da vidimo Polesje.

Dobivamo na čitav jedan dan motorni čamac i vozimo se nekih devedeset kilometara vodenim cestama kroz kanale usred hrastovih aleja, usred neobičnih nekih šikara, usred razbarušenog šaša i procvalih žutih i bijelih lopoča. Dan je sunčan, tropski prezasićen vodenom parom, sjene crne i duboke, površina razlivenih voda blistava. Svaka se sekunda mijenja u neviđeni optički događaj. Voda je drveću do pojasa, a kako je reže kljun čamca, vidi se da je crno-žuto-smeđa, kao crna kava; tu je boju poprimila od humusa, što ga otapa, rastapa, naplavljuje, i njegovim se crnilom bojadiše. Sasvim nevjerojatnih devedeset kilometara

pejsaža, kakovih u Evropi nema. Engleski general Carton de Viart, koji tu u šumi i močvarama živi u nekoj drvenjari već pet godina i strijelja ptice, tvrdi, da je tako samo u Kongu, i više nigdje na ovom svijetu.

Fauna je još bogatija od ove sasvim tropske flore. Tu živu medvjedi, vuci, veprovi i lisice u velikim čoporima, pa onda i ona neobična vrsta jelena s lopatastim širokim rogovima, imenom los. Ali to je u lovačkom žargonu zimska fauna, na koju se polazi hajkama i psima, tek kad se vode zamrznu i snijeg zapadne.

Ljetna fauna su ptice, kojih na našem kružnom putovanju viđamo na hiljade. U prvom redu rode; roda je u Polesju domaća ptica, puni su je dimnjaci i krovovi pa čak i zabati željezničkih stanica i stražarnica. To je ona naša poznata bijelocrna roda sa rumenim kljunom i nogama, a ima je u nepreglednom broju. Ali viđaju se i rijetki primjerci sasvim crnih roda, pa onda čapalja sivih i čapalja ružičastih, zatim ždralova, orlova, kobaca, sokolova, a o vranama i svrakama se ne govori. Tu čitavu godinu borave šljuke, divlje guske i divlje patke, pa onda neke male ptice, šarene i jednobojne, tko zna, kakvih sve vrsta i imena. Tu bi se teško snašao i mnogo bolji ornitolog, no takav diletant, kao što sam ja.

Tako čitav jedan dan provodimo usred poplavljenih šuma, u savršenoj tišini i osami, a jedina vrsta ljudi, koja ovuda prolazi, knežev je lugar ili knežev gost-lovac. Taj je teren za lovce pravi eldorado, premda se ja ipak ne mogu sprijateljiti s mišlju, da se u svakoj ptici, što kruži iznad guštika, vidi samo običan cilj i računa na zgoditak.

U predvečerje poprima čitav kraj još čarobniji izgled, kad sunce nisko padne i prolije po razlivenim vodama svoj žuti oker i krvavi karmin, po kojemu pužu i lome se dugačke modre guste sjene. Sve postaje irealno, zagonetno, neprijateljski tajnovito. Pri izlasku iz šume pejsaž je dosta nalik na Holandiju: voda, zelena trava, vjetrenjače na niskom horizontu, a povrh svega beskrajno duboko nebo mekih i blagih boja. Iznad nekih guštara diže se sivkasti dim u gustim pramenovima. Ali nam smjesta

objašnjavaju, da to i nije dim, već gusti rojevi komaraca i mušica, što u sumrak izlijeću u čitavim oblacima.

Nebo, zemlja i voda osjećaju se tamo u dalekom tihom Polesju doista kao elementi, kao pratvari, prema kojima je pridošlica-čovjek sa svima svojim komplikacijama i problemima samo zamućena mješavina, trpkogorki coctail, lišen one osnovne bistrine i jasnoće, iz koje bi trebao da bude. Zato sam razumio one ljude na kneževu posjedu, koji su mi govorili sasvim priprostim riječima, ravno i jasno, da im usred ove prirode nije uopće stalo baš ni do čega drugoga.

Danas sam daleko od te zemlje, ali oni kratki dani u Polesju, gdje sada tiho dišu usnule šume i voda se sa šûmom valja kroz grmlje i šaš, žive u meni kao podsvijesna nostalgija i odzvanjaju kao atavistička reakcija na tvari, od kojih sam satkan, na davnu prošlost moje rase, koja je tu nekoć živjela primitivno i animalno, ali prirodno, sa prirodom i u prirodi.

FILIP LUKAS, ZAGREB

OD BRITSKIH KOLONIJA DO BRITSKE ZAJEDNICE NARODA

Uvod

More, koje opasuje Englesku, bilo je njezin udes. Oceani što ujedinjuju zemlje i narode, omogućili su joj, da je izgradila državu, najveću, što je poznaje povijest.[1] Ta izgradnja je još veličanstvenija, kada se pomisli, da je Velika Britanija prostorom malena zemlja, jer je bez Irske manja od Jugoslavije. Ali otočki položaj, koji je najviše pridonio mogućnosti izgradnje te velike države, nije bio uvijek povoljan za nju, pa se baš nigdje, kao kod Engleske, ne vidi jasniji primjer »okretaja smeštaja« i njegove relativne vrijednosti. Uzani kanal djelovao je za mnogo vjekova više kao pregrada, nego kao spojnica, a smjeli osvajači, sa sjevera i juga, kušali su u više mahova, da taj jaz premoste, ali to su bile samo epizode, jer Engleska nije time bila uvučena u okvir evropskoga razvoja. Ona je bila do otkrića novih prekooceanskih zemalja pokrajna zemlja, jer je stajala na rubu poznatih zemalja, a kad se otkrićem novih zemalja njezin pokrajni smještaj okrenuo u centralni, bila je stvorena mogućnost, da taj novi smještaj izrabi u pravcu jačega razvoja. Da je ta mogućnost postala djelom, učinila je to otporna, borbena i ustrajna rasa, koja je te osobine baštinila i usavršila velikim etničkim miješanjem.

Prije svoga nastupa na svjetsku pozornicu Engleska je bila ne samo pokrajna, već i usamljena otočka zemlja; ali ta usamljenost joj je dala mogućnost, da je keltsko stanovništvo stvorilo svoju primitivnu, ali samoniklu kulturu. Ona je došla upadom Rimljana u I. v. pr. Kr. pod vodstvom J. Cezara i njegovih nasljednika u veze sa savršenijom latinskom kulturom, koja ju je što apsorbirala, a što potisnula zajedno s ranijim stanovništvom

[1]) Britska država obuhvaća danas 39,769.770 km² s 497,917.270 stanovnika.

prema periferiji i u brdske krajeve. Rimsko prodiranje doprlo je do Škotske, a Irske se nije uopće dotaklo. No kako Rimljani nisu u Engleskoj provodili kakovu kolonizaciju, već su se samo ograničili na vojničko zaposjednuće zemlje, to je kasnije, u doba seobe naroda, etnička izmjena stanovništva bila brza i laka. Uza sve to je rimsko vladanje od 4. vijeka ostavilo dubokih tragova u kulturi zemlje, pa i mnoga imena gradova, a i krajeva, još i danas opominju na to doba.

Drugi selidbeni val doveo je u zemlju germanska plemena, u prvom redu Anglosase; ovi su zemlji dali ime, koje i danas nosi, a narodu etničku strukturu i karakter, kojim se i sada odlikuje. Anglosasi su bili odvažni, borbeni i lojalni ljudi, a mnoge se te osobine i danas očituju u engleskom karakteru. Ali taj drugi germanski val nije se ograničio samo na Anglosase; iza njih su se useljavali Danci i Skandinavci (Vikindi), a s ovima posljednjim Englezi su dobili jaču borbenost i duh pustolovstva, bez kojega se ne bi dala zamisliti ona vanredna ekspanzivnost, kao ni pothvati engleskih gusara, pravih preteča kasnije kolonizacije.

Germanska su plemena, u prvom redu Anglosasi, donijeli germanski jezik, individualnost Vikinda i prastaru germansku organizaciju, pri čemu se posebice ističe seoska zajednica, a ta je odoljela i normanskim osvajačima, koji su posljednji zemlju zauzeli. Pri tome, odmah treba istaknuti, da se u Engleskoj spontano, i bez utjecaja zapadne evropske feudalnosti, razvila ekonomska feudalnost, i stvorile gospoštije na bazi zavisnosti nižih od viših.

Germanska plemena zaposjednućem zemlje potiskivahu starinike Brite, poromanjene i neporomanjene, prema periferiji (Wales), a mnoge prisiliše na iseljavanje u francusku Bretagnu, od kojih je ona i dobila svoje ime.

Treći, posljednji selidbeni val, došao je u 11. v. od Normana, koji su pod vodstvom Vilima Osvojitelja zauzeli Englesku, a taj narodni val, iako nije rasno izmijenio sklop stanovništva, jer su i Normani bili skandinavskoga podrijetla, ipak su za svoga boravka u Francuskoj asimilirali francusku kulturu, feudalne uređaje, i primili francuski jezik, te sve to sa sobom donijeli u Englesku. Ekonomska feudalnost pretvara se sada u političku, po kojoj u spodobi piramide stoji kralj na vrhu, a ispod njega je ljestvica više i niže aristokracije do samoga naroda na osnovici. Uza sve to je seoska anglosaska zajednica i kod toga uređenja ostala netaknuta u svojim seoskim samoupravama.

Tada su u Engleskoj bila u porabi tri jezika: latinski, kao jezik crkve i literarnog stvaranja; francuski, kao jezik dvora i sudova, te anglosaski, kojim je narod govorio. Međutim su se dva živa jezika, francuski i anglosaski, stopila u jedan, engleski, s elementima jednoga i drugog, ali kao literarni jezik počeo se upotrebljavati istom u 14. vijeku.

Značajno je, da se u karakteru engleskom očuvaše osobine svih etničkih grupa, kao njihovih komponenata. Tako se u njemu proziru germanska žilavost i izdrživost, ljubav za slobodu, te individualnost, spojena s duhom suradnje; duh pustolovstva su dobili od Vikinda, a od Normana smisao za formu, pravo i mudrost vladanja. Pritom treba istaknuti, da je anglosasko — ranije stanovništvo — stopljeno s Normanima u narodnu cjelinu, primilo one normanske osobine kao svoje, koje je prije pobijalo, pa se i danas, u svakoj engleskoj političkoj akciji, proziru jasno germanska borbenost i normanska politika, te smisao vladanja. Iza 14. vijeka Engleska je nacija bila gotova, ali cijela zemlja nije još bila ujedinjena; to se izvršilo postepeno intergracijom svih dijelova na koncu 16. vijeka, baš u doba njihova nastupa na kolonizaciju. Bez tog ujedinjena ne bi bila moguća ona njihova velika ekspanzija preko mora, koja je zahvatila u sve kontinente.

Velika nadmoć moralna i materijalna nad svim ostalim kolonijalnim državama izazvala je kolektivno odobravanje u javnom mišljenju svijeta, kao da je V. Britanija bila prva pomorska i kolonijalna vlast, te kao da su se osobine, svojstvene kolonizatornim narodima, najprije kod njih očitovale. To nepovijesno mišljenje slično je onome, da je rimski narod po unaprijed stvorenoj osnovi i promišljaju stvorio rimsko carstvo, a zapravo sve se to razvilo na neposrednim, često slučajnim i nepredviđenim činjenicama.

Britska kolonizacija, spora i kasna, pobija najbolje to nekritično mišljenje, jer se Englezi za cio vijek kasnije od iberskih naroda dali na kolonizaciju, a i onda, kad su je započeli, nijesu to učinili pod svojim vođama, već su ih u nove krajeve poveli Talijani Ivan i Sebastijan Cabot. V. Britanija je izgradila svoje kolonijalno carstvo na ruševinama drugih kolonijalnih država. No ako Britanci i nijesu bili prvi kolonizatori, prvi su stvorili kasnije kolonijalni sistem, zabacivši merkantilizam te svojim kolonistima dali političke samouprave, kao i ekonomsku slobodu.

Britska kolonizacija i njezin opseg

Prije nastupa Britanaca na kolonizaciju, iberski su narodi otkrili Ameriku, oplovili Južnu Ameriku i Afriku, preplovili Pacifik, pa iako još Australija nije bila otkrita, može se kazati da su sva mora i gotovo sve zemlje Evropejcima bile već poznate.

Iberski su narodi zaposjeli mnoge zemlje, upravno ih organizirali, a sve je te papa Aleksander VI. jednim međunarodnim aktom dao njima u izuzetno vlasništvo i povukao među njima demarkacionu liniju. Tu su liniju oni kasnije u Tortesilasu nešto izmijenili i tako prisvojili i političku i ekonomsko-trgovačku vlast na moru i u novim zemljama. Britanija nije u ta presumtivna prava dirala iz shvatljivih geopolitičkih razloga. Ona je još tada (u 15. v.) imala neke posjede u Francuskoj i vodila kontinentalnu evropsku politiku, a s takovom političkom orijentacijom stajala je u opreci s Francuzima, a ne s iberskim narodima. Istom, kad su Britanci kontinentalnu politiku zabacili i prešli orijentaciji oceanskoj, iberski im narodi postaju protivnici, a Francuska geopolitički saveznik. Francuska je postala engleskim protivnikom kasnije, u doba Ljudevita XIV., kad se i jedni i drugi počeše takmiti, da zauzmu prvenstveni kolonijalni položaj, koji su prije njih imali iberski narodi.

Nijesu bili Englezi prvi, a niti Holanđani, koji su postavili princip slobode mora, već Francuzi, još u doba Franje I., no Francuzi su u borbi za slobodu mora protiv Španjolske podlegli,

pa se taj princip nije ostvario. Borbu protiv španjolske prevlasti kasnije su prihvatili i Holandija i Britanija, i izveli je do kraja. Borba protiv kolonijalne nadmoći Španjolske izazvala je kod Engleza i borbu protiv Rima, jer su Španjolci stajali na čelu protivureformatorskog pokreta, pa se tako poistovjetovala vjera i politika.

No ipak treba naglasiti, da Englezi nijesu tu borbu protiv Tortesilskog ugovora odmah započeli, već poslije neuspjelih pokušaja, da morskim putem oko Sjeverne Amerike, kao i oko Eurazije dopru do Indijâ. Istom kad su uvidjeli, da tim obilaznim putem ne mogu tamo doći, započeli su borbu, da poruše iberski monopol na moru. U početku se nije tu radilo o redovitim bitkama, već o gusarskim prepadima, a Englezi su te borbe vodili da nađu izvore obogaćivanja. Razvoj engleske trgovine i engleske pomorske snage uzano je povezan s gusarstvom. Gusarstvo je bilo u krvi Engleza, sazdanih od Anglosasa, Vikinda i Normana; ono je bilo doduše i prije u Engleskoj uobičajeno, ali je od 14. vijeka postalo formalnim kraljevskim sportom. Nikada pak nije gustarstvo tako procvalo, kao za vladanja Elizabete, koja je sama dobivala dio od opljačkanih trgovaca. Engleski gusari (sea dogs = morski psi) bili su smatrani narodnim junacima; opjevani su i u pjesmi, a pored gusarstva mnogo su pridonijeli i istraživanju mora i zemalja. Šestnaesti vijek, naročito Elizabetino doba, slave engleski pisci kao svoje herojsko doba, ali djela onih junaka ne mogu se mjeriti čistoćom portugiskih i španjolskih velikih otkrivača. Englezi nisu ni u teoriji zastupali moralne zakone. Isti Seeley, odlični engleski pisac, veli o tome: »Kod nas nema duha portugiskog, te ne dadosmo ni Kolumba ni Magellana, pa naši kapetani više opominju na gusare, nego na nesebične otkrivače i pomorce.« Ali uza sve te gusarske prepade učinjeni su i neki pokušaji kolonizacije; tako je Gilbert pokušao kolonizirati New Foudland, a Ralegh Virginiju, no oba su pokušaja propala, iako je ime Virginije očuvano.

Za shvaćanje engleske kolonizacije treba istaknuti, da ona nije bila jednolična kao kod iberskih naroda, gdje ju je po-

kretala država, a niti kao kod Nizozemaca, kod kojih je kolonizacija bila stvar privatnih društava, jer se kod Engleza vršila trostruka kolonizacija: od privatnika, od krune i od društava, koja su od krune dobivala slobdni list plovidbe. Kolonizacija je počela privatnom inicijativom, ali je ostala bez uspjeha, no na onim istim mjestima su kasnije društva osnovala svoje kolonije na štetu Francuza i Iberaca. Ali, ako se izuzmu neki posjedi, kao Jamaika i neke druge strateške točke, može se ustvrditi, da nijesu vojnička državna osvajanja njima dala velikih posjeda. Najviše su postigla privatna društva (plymutsko i londonsko), a ovo posljednje je dalo koncesiju skupini Puritanaca t. zv. »ocima hodočasnicima«, da osnuju naselja, pa su to učinili u Novoj Engleskoj (1621.), koja je postala jezgra današnjoj Uniji.

Iza osnutka tih kolonija, kao i onih u istočnoj Indiji, došli su Britanci u sukob sa zapadnim narodima: s Francuzima, koji su imali velike posjede u Sjev. Americi, i s Nizozemcima, koji su preuzeli portugisko-španjolski monopol u istočnoj Indiji.

No za razumijevanje duha engleske kolonizacije, kao i za razvoj kasnijega sticanja samoupravnih prava, treba istaknuti, da se u doba kolonizacije u Engleskoj vodila borba protiv presizanja krune u ustavne slobode naroda. Puritanci su se zapravo iselili u novi svijet, da očuvaju svoju slobodu, i vjersku i političku. Iza Magne charte, osnovice engleskog ustava, Englezi su kasnije dobili od Stuartovaca Petitions of Rights, Bill of Rights, kojim se aktima utvrđuju demokratske narodne uredbe, odnosno se podijelila vlast tako, da je kralj zadržao egzekutivu, a parlamenat legislativu i financijsku vlast. Kralj s ministrima predstavlja egzekutivu, a parlamenat legislativu, no te dvije vlasti su nezavisne jedna od druge. Ali, kako je parlamenat očuvao još i sudbenu vlast, mogao je na osnovi toga pozivati ministre na odgovornost, a sve je to konačno svršilo tako, da je kažnjiva odgovornost pretvorena u političku, pa je kabinet morao vladati u suglasju s većinom parlamenta.

Političko i gospodarsko uređenje kolonija

Englezi su ponijeli u nove zemlje sve svoje stare institucije, samo su ih nešto modificirali prema novim prilikama.

Oni nijesu slali svoje koloniste poput Iberaca, da tamo šire kršćanstvo ili da prosvijetle urođenike, štoviše, nije Engleska imala ni na umu, da time obogati svoje vlastite koloniste. Jedini joj je cilj bio, da ljudi i zemlja služe metropoli za njezin procvat i napredak. Engleska je trebala tržišta za prodaju svojih proizvoda, a za to su im morale služiti kolonije. Trebalo je ukratko stvoriti trgovački monopol u korist metropele. To je posljedica merkantilnog sustava, koji je bio posvuda na zapadu uveden, a Engleska ga je razvila do savršenosti. U tome leži bît t. zv. kolonijalnog pakta, koji su provodile sve kolonijalne sile onoga doba. Početak tom paktu nalazi se u Cromvellovim »Navigationim aktima« (1651.), premda on nije tada imao nakanu, da stvori monopol, već da tim aktima isključi Holandiju iz posredničke trgovine u svijetu. Modifikacije »Navigationim aktima« učinjene su g. 1660., a po njima je sva roba u kolonijama bila podijeljena u dvije kategorije: prva je obuhvatala onu robu, koja se u Engleskoj ne proizvodi, a ta se nije smjela iz kolonija izvoziti nikamo, nego samo u Englesku. U drugoj kategoriji je bila roba, koja se proizvodi i u Engleskoj, a ta se iz kolonija mogla izvoziti i u druge zemlje, ali jedino na engleskim lađama. Štoviše, aktom iz g. 1663. evropska je roba za kolonije morala najprije pristati u engleske luke, da bude kontrolirana i ocarinjena. A kako je Engleska u to doba prešla iz ratarstva na industriju, to je svaka industrijska djelatnost u kolonijama bila zabranjena, da ne bi roba mogla konkurirati engleskom uvozu. Na taj se način stvorio pojam, da metropola i kolonije moraju stvarati organsku cjelinu i jedinstven ekonomski organizam, u kojemu bi se metropola i kolonije popunjavale.

Što se pak uprave tiče, to su sve engleske kolonije, bilo vlasničke, krunske ili društvene, uživale izvjesnu političku slobodu i unutarnju organizaciju. Na čelu svake kolonije stajao

je guverner, izabran od samih kolonista u kolonijama s kartom (Conectucut i Rhode Island), ili imenovan od vlasnika (Meryland, Pensylvania), odnosno od krune u osam drugih sjeveroamerričkih kolonija. Uz guvernera stajaše vijeće, imenovano od onih istih faktora kao i guverner, a to se je vijeće razvilo u gornju kuću kolonijalnog parlamenta. Članove donje kuće biraše narod, a obje su kuće vršile zakonodavnu vlast. No to kolonijalno zakonodavstvo nije bilo apsolutno slobodno, jer je guverner imao pravo veta, a pored njega još i kruna, pa su se iz toga uplitanja u kolonijalne poslove rađale česte nesuglasice. Kolonistima je pak ostalo jedino neosporno pravo iz principa Magne Charte, da mogu odobriti ili zabaciti poreze, a oni su se time služili u doba engleskog presizanja u njihovo zakonodavstvo. Tako su engleske kolonije s engleskim stanovništvom razvile u svim pitanjima lokalne uprave jaku autonomiju, ali su uza sve to stajale u pogledu ekonomskom, političkom i zakonodavnom u zavisnosti od metropole. Kolonijalni parlamenat je imao ograničenu vlast i stajao pod kontrolom metropolitanske vlade; zato su se kolonisti osjećali u podređenom položaju, a taj je osjećaj podređenosti još više jačao, što su oni u blagostanju više rasli. Iz tih osjećaja i podređenosti buknuo je sjeverno-američki ustanak i svršio s odcjepljenjem američkih kolonija i stvarnjem nove države, Sjeveroameričke unije.

Gubitkom tih kolonija Engleska se kolonizacija ne ustavlja; ona se uputila u druge zemlje, posebice u Kanadu, kamo su prebjegli rojalisti iz Unije, gdje su našli ranije francuske koloniste, s kojima su morali tražiti modus za zajednički život. Prije svega Engleska, s obzirom na katoličke Francuze, ukida za Kanadu Testakt, koji je vrijedio u Engleskoj, a po njemu je katolicima bio zabranjen pristup u državne službe; zatim dijeli Kanadu u Donju i Gornju, da tako zadovolji engleske i francuske useljenike, a konačno daje svima ustavne slobode, koje su prije uživali kolonisti u odcijepljenim kolonijama. Taj embrionalni početak reprezentativnog ustava nije zadovoljio stanovništvo, pa je nastala borba, štoviše i revolucija protiv en-

gleskih vlasti, dok nije Engleska uvidjela, da treba popustiti, kako joj se ne bi dogodilo ono, što i s Unijom.

U tu je svrhu poslat iz Engleske lord Durhan, da prouči tamošnje prilike, i on sastavi memorandum engleskoj vladi s prijedlogom, da treba dati narodu pravo, da sam bira parlamenat, i da se obje Kanade ujedine u jednu državu, a što je najvažnije, da egzekutiva bude podložena kontroli parlamenta. Engleski je parlamenat to i prihvatio.

Odslije će egzekutivu vršiti od kralja imenovani guverner, a time se počinje drugi period kolonijalnog carstva, koji se definitivno izgradio u g. 1867. U Kanadi se preobražava vladanje iz reprezentativnog u odgovorni sistem. Ali kako je taj akt dan samo objema Kanadama, a ne i ostalim pokrajinama u Kanadi, to su se sve pokrajine sastale i stvorile odluku jedinstva, pa je tako osnovan za sve pokrajine Dominion of Kanada.

Dominioni su kolonije anglosaske rase, koje imaju parlamentu odgovornu vladu. Iza Kanade dobile su dominionski statut Australija (1901.), New Zealand (1907.), Južnoafrička Unija (1909.), New Fundland, koji je još prije od Kanade (1855.) dobio jednaki statut kao i Kanada, ali ne ime dominiona.

Premda su dominioni dobili vlastitu odgovornu vladu, ipak nijesu postali ličnosti s gledišta međunarodnoga prava; oni su i dalje kolonije, istina vrlo mnogo decentralizirane, ali je hegemonija legislativna Velike Britanije ostala i dalje u teoriji, pa legislativna samouprava dominiona nije nego sekundarne prirode, niža i kontrolirana. Dominioni još nisu dobili konstitutivnu vlast, koja bi im dala suvereni značaj, pa stoga oni u tom drugom britskom carstvu nijesu mogli postaviti zahtjev, da budu države.

Odslije se britski imperij dijeli u tri kategorije: u dominine, s vladom, odgovornom kolonijalnom parlamentu; u krunske kolonije, kojima je kruna dala veću ili manju autonomiju; i u indijsko carstvo s posebnim ustavom. Protektorati i mandatarska područja spadaju također pod vlast krune, ali ne polažu kruni zakletvu vjernosti.

Guverner je u dominionima bio naslovnik egzekutivne vlasti i njegovi su ministri odgovorni lokalnom parlamentu, ali je u isto doba bio odgovoran i metropolitskoj vladi, a preko nje londonskom parlamentu. Tako se stvorila dvostruka odgovornost: odgovornost kolonijalnog kabineta pred lokalnim zakonodavstvom za sve akte, koji se tiču dominiona, i odgovornost guvernera državnom tajniku za kolonije u Londonu, a ovoga opet londonskom parlamentu. Hegemonija je Velike Britanije de jure i u principu ostala i u drugom imperiju. Jedino je engleski parlamenat mogao stvoriti novi zakon i za kolonije, ili je mogao ovlastiti kolonije, da ga modificiraju za svoje lokalne potrebe. No kako u Engleskoj ni jedan zakon de jure ne valja, ako ga ne odobri kruna, a kako kruna u dvjesta godina nije odbila ni jedan zakon od parlamenta izglasan, tako analogno ni guverneri u dominionima nijesu redovito odbijali u lokalnim parlamentima izglasane zakone. Time se vlast guvernera slabila, a sve više jačala vlast dominionskih parlamenata. Svaki dominion izgrađuje svoju nacionalnost, te postaje konačno posebna nacija. Britski imperij čini i dalje homogenu cjelinu; njegova internacionalnost nije podijeljena; londonski parlamenat, engleska vlada kao i kruna vrše autoritet na području cijelog imperija.

Uza sve to su samouprave provedene, i one su postale osnovica britskoga kolonijalnog sistema, i to ne samo stoga, što to odgovara britskoj prirodi, već što se pokazalo kao najbolje sredstvo, da osigura Engleskoj, ili da se ispravnije kaže, da joj se na dulje vrijeme osigura vjernost svih članova njezine zajednice.

Ali premda su samoupravna tijela, kako je spomenuto, vlasti drugoga reda, ipak su one ekonomskim razvojem toliko ojačale, posebice Kanada, Južna Afrika i Australija, te nijesu mogle više trpjeti taj podređeni položaj, da budu naime samo ograničene na lokalnu upravu, bez prava utjecaja na ukupnu direktivu britskih posala. Prije svega dobile su pravo, da urede nezavisno carinsko područje prema svojim interesima, i kad su time dobile ekonomsku nezavisnost, išle su korak po korak dalje

i konačno dobile udio u upravi carstva kao i u upravi vanjskih posala. Kako dominioni nisu bili, a ni mogli biti zastupani u londonskom parlamentu, to se najprije ta kooperacija počela provoditi na kolonijalnim konferencijama (g. 1887., 1894., 1897., 1902., 1907.) Na ovoj su posljednjoj sva gore spomenuta samoupravna tijela dobila naslov dominiona.[1])

Na istoj je konferenciji još zaključeno, da se kolonijalno ime napusti, a uzme imperijalno, i da se konferencije odslije imaju sastajati svake četvrte godine. Pripušteni dominioni na sudjelovanje u unutarnjoj upravi države, nijesu više htjeli da budu smatrani za članove drugoga reda i da budu isključeni iz uprave vanjskih posala. Tako se otvaraju i njima vrata za kooperaciju u međunarodnom životu; najprije se počelo s trgovačkim, a svršilo s političkim poslovima. Konferencija iz god. 1911. bijaše tako početak međunarodnoga života za dominione.

Uto je buknuo svjetski rat i dominioni su pridonijeli ogromne žrtve u krvi i novcu, i to treba naglasiti, svojevoljno.[2]) Te žrtve i dobru volju dominiona i Indije trebalo je nagraditi, i tako se rodila misao, da i dominioni sudjeluju kao članovi ratnoga kabineta, i zaista se to i provelo iza konferencije god. 1917. Ali važnije su od toga političke posljedice: što je Engleska izjavila preko svoga premijera Lloyd Georgea, da će se šefovi, odgovorni različitim vladama, redovno sastajati da vijećaju o vanjskoj politici. Time je uklonjena supremacija Velike Britanije, jer su vlade svakog dominiona, kao i Indije, bile pozvate, da kolaboriraju u svim odlukama britanske vlade. Članovi pak ratnog kabineta bijahu jednakopravni, jer je svaki

[1]) Ime dominiona nastalo je ovako: Macdonald, premijer Kanade predložio je, da se nova Kanadska država prozove „Kraljevstvo Kanade”, no iz obzira prama Uniji, kojoj taj naziv ne bi bio poćudan, nije taj prijedlog u Londonu prihvaćen, već je kraljica na osnovi rečenice Zaharije proroka (glava 9. stih 10.), koja glasi: „I vlast (Dominium) njegova ćc se protezati od jednoga mora do drugoga i od rijeke do kraja svijeta”, izabrala riječ „Dominion” za tu novu političku formaciju.

[2]) Kanada je digla na oružje 425 hiljada ljudi, Australija 331 hiljadu, New Zealand 113 hiljada, Južna Afrika 77.000, Indija 1.5 milijona. Uz ovaj veliki vojnički napor pet dominiona su još dali prinos u novcu od 863 milijona funti, a osim toga pozajmili Engleskoj sto milijona funti.

od njih bio odgovoran svome parlamentu, pa je engleski premijer bio samo primus inter pares. Organizacija imperijalna mora da bude osnovana na jednakosti njihova nacionalnog statuta. Prva posljedica te jednakosti je bila, da su delegati dominiona i Indije bili posebice, kao opunomoćenici svojih vlada, zastupani na mirovnoj konferenciji u Versaillesu. Dalje su dominioni i Indije bili pripušteni kao članovi »Društva naroda« i nijesu njihovi delegati akreditirani od engleskog kralja, već od svojih vlada, i opće izravno, bez posredstva britskoga spoljašnjeg ureda, sa sekretarijatom Društva naroda. I oni dominioni, koji su preuzeli od »Društva naroda« mandatarska područja, kao Australija, Južna Afrika i New Zealand, izvješćuju o njima izravno »Društvu naroda«.

Međutim se u Indiji g. 1919. izmijenio stari ustav u pravcu proširivanja parlamentarnih prava, iako Indija nije dobila jednaki statut kao dominioni; zato ona uzima poseban položaj, iako je u »Društvu naroda« i na konferencijama jednako zastupana.

No još se jedan važan događaj u unutarnjoj politici britske države dogodio, i to, da je Irska, iza besprimjernih borba i patnja od više stotina godina, došla s Velikom Britanijom do kompromisa i ugovora, po kojemu i ona, pod imenom »Slobodna irska država«, dobiva statut dominiona (1922.). U ustavu »Slobodne irske države« nalazi se u § 2. ustanova, da sva vlast i autoritet legislativni, egzekutivni i sudbeni ima u Irskoj svoj izvor u narodu i po njemu se vrši.

Ovo je apsolutna negacija svih teoretskih prava, koje je britska vlada tražila od svojih dominiona, pa je statut Irske države, s gledišta unutarnjeg uređenja, najdalekosežniji i najdecentralističniji od svih dominiona..

Svakako je postalo jasno, da se dominioni više ne mogu smatrati kolonijama, pa se nova politika mora voditi na osnovi interimperijalnih odnosa.

Time se svršilo drugo, a započinje se treće doba u razvoju Britske države. Novo društvo se stvara i stupa na mjesto staroga, ali na posve drugojačijim osnovicama; konačna mu struk-

NIKOLA MAŠIĆ
Sv. Kuzma

tura još nije posve završena. To se izvršilo na konferenciji g. 1926. Posao oko izgradnje novoga statuta dobila je posebna komisija, kojoj je predsjedao lord Balfour; ona je dala izvještaj, koji po svom predsjedniku dolazi u povijest ustavnosti britske pod imenom Balfourov izvještaj. *On se može smatrati kao Karta treće Britske države.*

Izvještaj se odnosi samo na Veliku Britaniju i samoupravna tijela (dominione), jer za Indiju i dalje vrijedi poseban položaj, koji je dobila g. 1919. s Gouvernement of India Act.

U izvještaju se dominioni ovako definiraju: oni su samoupravna tijela Britske države, jednakog statuta, i ni u čemu u svojim poslovima, bilo nutarnjim, bilo vanjskim, podređeni jedan drugom, premda su ujedinjeni zajedničkom vjernošću kruni, a slobodno udruženi kao članovi *Britske zajednice naroda* (British Commonwealth of Nations). Po tom izvještaju je svaki član zajednice gospodar svoje sudbine, pa druga epoha Britske države s dominionima kao autonomnim jedinicama prestaje, i pretvara se u zajednicu slobodnih nacija, a nacije konačno u nezavisne države. Tako se može pratiti slijed razvoja, da su prvobitne kolonije anglosaske rase postigle najprije autonomiju, kasnije samoupravu, a konačno suverenitet i vlastitu nezavisnost, posve jednaku ranijoj metropoli, a da su ipak ostale u zajednici s Vel. Britanijom i pod egidom zajedničke Krune.

U duhu ovoga razvoja mijenja se i naslov kraljev, a to je u roku od petnaest godina drugi put, što se to događa prema promijenjenim relacijama članova Britske države. Prvi put je promijenjen g. 1901., a glasio je ovako: »Juraj V., po milosti Božjoj kralj Ujedinjenih kraljevina Velike Britanije i Irske, te britskih prekomorskih posjeda, zaštitnik vjere, car Indije«, dok je sada, po novom uređenju, glasio ovako: »Juraj V., po milosti Božjoj kralj Velike Britanije, Irske i britskih prekomorskih posjeda, zaštitnik vjere, car Indije«.

Kako se vidi, izmjena je vrlo malena, a provedena je jedino u točki, da se istakne nezavisnost Irske od Vel. Britanije.

Promijenjen je u bitnosti položaj generalnih guvernera u dominionima, jer oni nijesu odslije predstavnici britske vlade,

ili bilo kojega departementa njezina, već predstavnici Krune, te imaju isti položaj u upravi javnih posala u dominionima, kao i kralj u Vel. Britaniji. Oni prestaju biti potom službeni posrednici između dominionskih vlada i metropolitanske vlade. Međusobne odnose, koji među londonske i dominionskih vlada postoje, ove izravno među sobom reguliraju, a generalni guverneri moraju biti o svemu informirani od svojih dominionskih vlada, upravo onako, kako je kralj u Vel. Britaniji informiran od londonskog kabineta.

Glede imenovanja generalnih guvernera nije u izvještaju ništa kazato, ali iz principa jednakosti slijedi, da bi oni morali biti imenovani na prijedlog vlade dotičnog dominiona, ali, kako kod toga opaža Bornier, budući da je generalnim guvernerima zadaća, da čuvaju jedinstvo države, to bi njihovo imenovanje vjerojatno imalo uslijediti po sporazumku vlada dominiona i vlade Vel. Britanije.

Najvažnije je pitanje internacionalnih posala, a u tome izvještaj veli, da će poglavitu ulogu kod toga imati londonska vlada, no u pitanjima, koja se tiču pojedinih dominiona, ovi moraju biti pitani za savjet i u principu ni jedna aktivna obaveza ne može biti prihvaćena za sve dominione prije naročitog sporazumijevanja Vel. Britanije s njima. Premda u izvještaju nije ukinut kolonijalni zakon iz g. 1865., po kome londonski parlamenat vrši nadzor nad zakonodavstvom dominiona, to ipso facto, ako hoće Vel. Britanija, da bude vjerna konferenciji imperijalnoj iz g. 1921. i iz g. 1926., te ako želi zadržati dominione u zajednici velike britske obitelji, mora taj zakon da ostane samo mrtvo slovo.

Jedini organ međusobnog općenja među vladama ostaju državne konferencije, no i samo ime imperijalno se naumice izbjegava; ali te državne konferencije nemaju egzekutivnu moć. Provađanje njihovih zaključaka preuzimaju dotične vlade, ali ih svaki parlamenat posebice mora prije odobriti. Državne konferencije imaju potom savjetujuću, a ne odlučujuću funkciju, i zaključci se ne mogu nametnuti bilo kojoj vladi, ako se

ona njima protivi. No ipak zaključci konferencija daju opće političke smjernice.

U svakom slučaju, iako ima još mnogo kontraditornoga nejasnoga i nedefinitivnoga u novom statutu, iako treba još razvoja, da se međusobni odnosi iskristaliziraju, nijesu ipak napori učinjeni sa strane Vel. Britanije i uspjesi bez očite veličine. Veze ustavne, veze internacionalne, veze financijske i ekonomske, veze političke, štoviše i osjećajne, pridonose, da se uzdrži jedinstvo Britske zajednice. Može da jedna velika kriza izazove njihovo raspadanje, ali može političkoj mudrosti britskoga naroda da uspije, sve različite elemente koordinirati, i naći novu ustavnu formulu, koja bi još jače učvrstila statut zajednice britskih nacija.*)

*) Literatura: *Magnan de Bornier:* L'empire britannique. — *K. Heck:* Der Aufbau des britischen Reiches. — *R. Casali:* I Dominions britannici. *Mondaini:* La colonisation anglaise. — *G. Brodnitz:* Englische Wirtschaftsgeschichte.

DR. MILAN IVŠIĆ, ZAGREB

SMJERNICE NAŠE GOSPODARSKE POLITIKE

Znakovi sadanje svjetske gospodarske krize bezuvjetno se ispoljavaju u neravnotežama:

između kupovne snage većega dijela pučanstva kao potrošača i između tržnih cijena robe;

između cijena agrarnih i cijena industrijskih artikala;

između količine proizvodnje agrarne i industrijske robe prema njezinoj potrošnji;

između broja seljačkoga pučanstva i površine njegova zemljišnog posjedovanja;

između broja pučanstva — »radne snage« i racionalne njezine upotrebe;

između količine plaćevnih sredstava (»novca«) i cjelokupnoga gospodarskog razvoja;

između životnih standarda pojedinih naroda;

između troškova istovrsnih potrošnih artikala, proizvođenih racionaliziranom, odnosno neracionaliziranom proizvodnjom i t. d.

Istraživanje uzroka sadanjoj svjetskoj krizi i svima njezinim simptomima, koji se očituju u gospodarskim neravnotežama, bilo bi kraj sadanje književnosti o tom problemu ne samo suvišno ponavljanje svih mogućih navoda, nego i nesigurno tapkanje po još nesigurnijem tlu, jer konačno: svi ti simptomi »neravnoteža« imaju svoju osnovnu neravnotežu u čovjeku samome: u načelima morala i etike te u praktičnim djelima samoga čovjeka, naroda, države, pa i sklopa samih država.

Ta osnovna neravnoteža dovela je do nepovjerenja državljana u državu, naroda u narod, producenta u potrošača, radnika u poslodavca, manuelnog radnika u intelektualca, agrarca u industrijalca itd. — Cio je to niz međusobnih nepovjerenja, nastalih međusobnim egoističkim i individualističkim iskorišta-

vanjima. U čovjeku, pa i u cijelom čovječanstvu, nestalo je osnovnih načela socijalne saradnje i ovisnosti.

Hoće li stoga i sve međunarodne konferencije da uspostave normalne odnose u monetarnoj i kreditnoj politici, u normalnoj međunarodnoj cirkulaciji kapitala i robe, u što boljoj i što racionalnijoj organizaciji proizvodnje i trgovine; hoće li, jednom riječju, da uspostavljaju gospodarsku ravnotežu i da stvaraju međusobno povjerenje, treba da se narodi i države postave na više etičke i socijalne principe, te se iz kodeksa narodâ isključi svako pravo iskorištavanja slabijeg po jačemu; dosljedno tome, treba da se unese u međunarodni kodeks nepovredivo načelo, da svaki pojedinac kao i svaki narod ima pravo na život i na rad. Zato bi sve međunarodne konferencije, koje se sastaju diljem svih pet kontinenata, morale nastojati, u prvom redu, da oživotvore osnovna načela socijalnog prava i pravde, — te stupove za uspostavu ravnoteže u svakom daljem gospodarskom, političkom i socijalnom životu narodâ i državâ.

Hoće li svijet, države i državnici uvidjeti nuždu tih pretpostavaka, teško je predvidjeti. No jamačno će proći još mnogo razočaranja i neuspjeha, dok se dođe ma samo u manjini narodâ do te svijesti. Ali zato sve dotle, dok ta svijest socijalne pravde — »socijalne ravnoteže« — ne prevlada, svijet će tapkati tražeći uzalud izlaza iz sadanjega svog labirinta; dok svijet ne upozna pravo svijetlo i istinu, lutat će u tami i međusobnoj laži.

Uz tu osnovnu ideju stoji bezuvjetno činjenica: svi međunarodni zapletaji ne će moći biti razriješeni ni samim međunarodnim konferencijama bez iskrene suradnje svakog pojedinog naroda i države. Gospodarske konferencije ne će moći donijeti same po sebi nikakova rješenja općoj gospodarskoj krizi bez plana i gospodarske i socijalne sanacije u svakom pojedinom narodu.

Zato ni mi ne ćemo očekivati od svih tih međunarodnih rezolucija nikakova općenitog spasenja«. Treba sami da u malome razrješujemo svoju gospodarsku krizu i uspostavljamo

ravnotežu u svojim specijalnim gospodarskim i socijalnim neravnotežama. Treba da postavljamo sami smjernice svoje ekonomske politike u svrhu liječenja svojih gospodarskih i socijalnih nevolja. Ne smijemo naime zaboraviti, da svaki narod, pa tako i naš, ima i svoje specijalne gospodarske probleme, svoje »neravnoteže«, koje se ne će dati razrješavati ni po kakovim međunarodnim planovima i kalupima.

Napose će biti od potrebe:

1. Uspostava ravnoteže proizvodnje i potrošnje svoje robe.

Gospodarska svjetska kriza sili sve države, htjele one ili ne htjele, i uza sva »uvjeravanja« o potrebi međunarodne što jače izmjene dobara, da se zatvore u svoje granice i da unutar njih provedu ravnotežu proizvodnje i potrošnje svoje robe. Tu proizvodno-potrošnu ravnotežu poznajemo obično pod imenom gospodarske autarkije, iako takva autarkija ne isključuje nipošto gospodarske ovisnosti jedne zemlje od druge u proizvodnji i potrošnji pojedinih gospodarskih grana. Takova autarkija označuje jošte manje kakov borbeni stav jedne države prema drugoj; ona ne označuje prema tome niti tendencije kakove apsolutne izolacije jedne države od svih drugih, a jošte manje kakova prisilnog i umjetnog zatvaranja državnih granica protiv uvoza strane robe, a izvoza domaće robe na inostrano tržište.

Pojam sadanje gospodarske autarkije označuje samo tendenciju u gospodarskom procesu, da se po mogućnosti što jače uspostavlja ravnoteža u proizvodnji i potrošnji robe, te se gospodarstvo jednoga naroda učini što manje ovisnim od nestalnih konjunktura vanjskih tržišta.

Da se uzmogne uspostaviti takova gospodarska autarkija, potrebno je upravo, da se provede, u prvome redu, ravnoteža između građanskog i seoskog pučanstva, ravnoteža između proizvodnje industrijske i poljoprivredne robe, — ravnoteža, jednom riječju, između nacionalne proizvodnje i potrošnje.

Iskustvo je pokazalo, da je sadanja gospodarska kriza manje bila osjetljiva upravo u onim državama, gdje je ta ravnoteža

(»gospodarska autarkija«) bila i dosada prirodno provođena. Tipna je takova država Francuska, koja u redovnim prilikama proizvodi 90% žitarica od svoje potrošnje, dok je u nekim drugim poljoprivrednim granama (vinogradarstvu, stočarstvu, povrćarstvu itd.) tek neznatno čas aktivna, čas pasivna. Pa i sama francuska industrija, osim tekstilne, parfumerijske, automobilske i nekih drugih grana, namijenjena je isključivo domaćoj potrošnji.

Francuska je tako spontano provodila svoju gospodarsku autarkiju ne samo u posljednje vrijeme, nego i davno već prije rata. Nije stoga čudo, što se ondje danas zato najmanje osjeća gospodarska kriza. Bilo bi stoga i pogrešno sadanji povoljni gospodarski položaj Francuske svoditi jedino na nagomilano zlato u tresorima njezinih banaka kao i na povoljni njezin položaj radi donedavno dobivanih reparacija. Zanimljivo je pogledati, da i u Francuskoj trpe krizu upravo one industrije, koje su u prođi svoje robe bile upućene više na inozemstvo nego li domaću potrošnju. To je i razlogom, što gotovo neznatnu krizu ćute baš srednji građanski staleži i seljaci, koji staleži međusobno zamjenjuju proizvedenu robu.

No upravo te sadanje povoljne gospodarske prilike u Francuskoj imale bi svakako pokazivati i nama smjernice, kojima bi se imao razvijati cio naš gospodarski život, ne samo u sadašnjici nego i za svu našu budućnost. Dosljedno tome, u svome gospodarskom životu morali bismo i mi stvarati ne nekakvu umjetnu nego prirodnu ravnotežu proizvodnje, da uzmognemo uspostaviti ravnotežu potrošnje robe. Cio naš gospodarski rad imao bi se odvijati po planu te ravnoteže, koje nažalost dosad nijesmo imali.

Mi smo bili vazda dosad u neravnoteži svoje proizvodnje spram potrošnje. U pojedinim proizvodnim granama (žitaricama, stoci, vinu, voću, drvu i drugome) mi smo bili redovito aktivni; no kod te aktivnosti bili smo u pogledu svoga izvoza posvema upućeni na dobru volju svojih susjeda — uvoznika. — U drugim opet granama svoje potrošnje mi smo i bez potrebe, bili i te kako pasivni, jer moramo da tu robu uvozimo

uz cijene, što nam ih diktiraju strani izvoznici; obično pak te cijene nisu ni u kakovu paritetu ni s općom našom financijskom snagom, a jošte manje to mogu biti s kupovnom snagom pojedinih naših potrošačkih klasa.

Zato iako smo agrarna država po većini svoga izvoza, moramo upravo u svrhu gospodarsko-proizvodne ravnoteže uspostavljati i stvarati privatni i javni plan cjelokupne svoje proizvodnje: plan ravnoteže proizvodnje agrarnih i industrijskih artikala, plan za kraći i za duži rok, s manjim ili većim obujmom pojedinih privrednih grana.

Da uzmognemo realizirati taj plan, treba da smo sebi unaprijed svijesni svih produktivnih uvjeta za razvoj svoje privrede, a napose svoje industrije.

Za određivanje točnoga plana svoje industrije bit će potrebno, da u prvome redu izračunamo i uočimo prirodne preduvjete, među koje brojimo pogonska sredstva i sirovine. Treba zatim da proračunamo realnu bazu funkcionarnih industrijskih preduvjeta, kamo brojimo količinu raspoloživog pokretnog kapitala, profesionalnu i neprofesionalnu radnu snagu, porezovni sustav, kamatnu stopu, saobraćajna sredstva itd.

Novi planski sustav industrijske politike trebao bi zato da utvrdi:

1) koje grane dojakošnje svoje industrije ima da promičemo i u budućem svome planu s obzirom na sve prirodne preduvjete kao i s obzirom na investirane kapitale i postignute realne uspjehe;

2) koje nove grane treba da uzmemo u svoj industrijski plan, za koje dosada nismo imali niti dovoljno kapitala, a niti duha poduzetljivosti, iako smo imali za iste sve povoljne prirodne preduvjete;

3) kojih se grana moramo provizorno odreći i ostaviti ih za kasniji plan, dok stvorimo bolje preduvjete; — i

4) kako da postignemo što povoljnije cijene putem preferencijalnih trgovačkih ugovora za onu robu, koju moramo bezuvjetno da uvozimo, a za proizvodnju koje ne samo da ne-

mamo prirodnih preduvjeta, nego i moramo napustiti svaki plan vlastite proizvodnje za bliži ili dalji period.

Prema ovakovu industrijskom planu, stvorenom jasno za pojedine grane za bližu i dalju epohu, treba onda da se i naša carinska politika provodi sa zdravim fiskalnim i privredno-zaštitnim sustavom. Pogrješno je stoga bilo, kad se dosada u vidu »zaštite« provodila samo fiskalno-carinska politika. Gdje zato bude naša privreda tražila svoju stvarnu i opravdanu zaštitu prema proizvodnom planu, treba da je uređena zaštitno-carinska politika po zakonima visine tarife kao i vremena njezina trajanja. A da pojedina grana industrije u tom općem privrednom planu ima pravo na zaštitu, treba da to diktiraju jedino interesi opće naše industrijske politike, a ne možda samo interesi nezdravih i nesposobnih pojedinačnih poduzeća.

Cjelokupni ekonomski plan mora zato ići vazda zatim, da se traže ove smjernice:

1) Kod svojih izvoznih artikala moramo održavati sposobnost konkurencije na inostranim tržištima neprestanim snizavanjem proizvodnih troškova, napose putem racionalizacije svoje proizvodnje. — Bila bi najkobnija pogrješka, kad bismo nastojali održati svoj izvoz na račun državnih premija i subvencija, ili na račun prebacivanja gubitaka na vanjskim tržištima ili na zaradu, unovčenu visokim tržnim cijenama na domaćem tržištu, te konačno na obaljivanje nadnica svome radništvu.

2) S obzirom pak na dosad uvoženu robu, za koju smo imali istodobno sva proizvodna prvenstva, treba da bez bojkota te strane robe, jedino uz zaštitnu tarifu do visine proizvodnih troškova, dižemo sami proizvodnju u svrhu emancipacije od stranoga tržišta. Takvim razvijanjem domaće proizvodnje uposlivat ćemo ne samo rentabilno suvišnu domaću radnu snagu, nego ćemo i socijalno povećavati svoj nacionalni kapital kako u novcu tako i u samoj robi.

3) U svrhu razvoja upravo tih posljednjih privrednih grana, za koje imamo sva prirodna i privredna prvenstva, napose pogonsku snagu i sirovinu, treba da najuže povežemo: promicanje saobraćajnih sredstava, — uvođenje porezovnog sustava, da se privreda ne uništava već u svojim počecima teškim porezima, — mogućnost nabavke jeftinoga kapitala, — uređenje povoljne diskontne stope za eskontiranje poslovnih mjenica itd.

4) U vezi pak s privredom, što je provodi privatna inicijativa, treba da je provedeno na zdravoj osnovci i samo državno gospodarstvo. U prvom redu treba da postoji ravnoteža budžeta između državnih dohodaka i izdataka. Država se pri tom ima vazda povoditi osnovnim načelima zdrave financijalne politike, te se redoviti izdaci pokrivaju samo redovitim primicima, dok se za izvanredne izdatke imaju za vremena predvidjeti izvanredni primici. Bila bi najveća pogrješka, kad bi se na račun izvanrednih izdataka opterećivali porezovnici nesrazmjerno samo u jednoj budžetnoj godini. — U godinama opet gospodarske krize morat će i država provesti smanjenje svojih izdataka na minimum, napose onih, koji se mogu odgoditi do povoljnijih vremena.

5) U svrhu opće narodne privrede ima država da napusti svaki sistem pogodovanja pojedine privredne grane ili pojedinog privrednog staleža na štetu drugoga. Svaka privredna grana mora da imade u generalnom planu samo ono mjesto, koje je zaista zapada.

6) Napokon, između pojedinih grana mora da postoji najuža povezanost, a nipošto kakov borbeni stav. Dosljedno tome, agrarna proizvodnja ima da bude povezana s industrijskom proizvodnjom; trgovinska politika imade da bude provođena paralelno sa saobraćajnom, carinskom, valutarnom i financijalnom politikom. Iz istih razloga morat će i privatna inicijativa da bude u smjernicama opće nacionalne i državne privrede; privatna inicijativa morat će nadopunjavati državnu i obratno; nipošto ne će smjeti te dvije inicijative da stoje u kakovu borbenom stavu.

Cio naš privredni organizam ima tako da bude proveden u planu koordinacije k jednome cilju — k jednoj rezultanti.

Imajući pred očima ovakav jasan plan privrede, koji se ima forsirati i provoditi u godišnjim etapama, sigurni smo, da će

cio naš privredni život, jednako u poljoprivredi kao i u industriji krenuti sigurnijim i uspješnim putem. Nažalost moramo da utvrdimo činjenicu, da se sva naša dojakošnja i poljoprivreda i industrija razvijala jedino slobodnom privatnom inicijativom, a bez ikakova jedinstvenog plana, bez ikakove agrarne i industrijske politike. Koliko je pako država i zasizala svojom politikom, u posljednje vrijeme, u poljoprivredu, moramo odmah izjaviti, da je imala više negativne nego li pozitivne rezultate. Ti su nužno i morali proizaći upravo odatle, što se pojedinačnim mjerama agrarne politike nastojalo izaći u susret samo pojedinačnom staležu bez obzira na interese drugih staleža.

Zato i u pogledu svoje industrijske politike treba da imademo jasan plan, te se pojedine industrijske grane ne budu razvijale više samo po volji pojedinaca, a u očekivanju visokih carinskih zaštita ili obilnih državnih direktnih ili indirektnih subvencija i premija, nego u interesu cjelokupne naše nacionalne jednako proizvodnje kao i potrošnje.

Da se pak industrija može normalno razvijati, u prvom je redu potrebno, da stoji u vezi s našom poljoprivrednom proizvodnjom, koja je, kako znamo, po svojoj prirodi držala prvenstvo nad industrijalnom. Napose je potrebno, da se industrijska proizvodnja oslanja na poljoprivredne sirovine, a onda i na svoj prirodni razvoj u onim krajevima, koji mogu industriji staviti na dispoziciju dostatnu radnu snagu i dostatna pogonska sredstva.

Naša industrija ima, jednom riječju, da bude vezana više na prirodno bogatstvo naše zemlje, nego li na bilo kakve velike kapitale, dobivane uz teške i nacionalne i privredne protuusluge. Zato moramo u industriji računati na proizvodnju takve robe, koja će imati svoje jako potrošačko nacionalno tržište. Pa i čemu da stvaramo onakove industrijske grane, koje nemaju nikakvih domaćih potrošača, nego su ovisne o rizičnom i neizvjesnom vanjskom tržištu? . . .

Mi treba po industrijskom planu, da stvaramo zato makar i pomalo, makar i malim svojim kapitalima, upravo one industrijske grane, u kojima smo dosad za svoju potrošnju bili nepotrebno ovisni od inozemstva, a za koje smo svagda imali sve mogućnosti, da ih razvijemo — osim jedne mogućnosti: duha poduzetnosti i planske privrede.

A zašto, na drugoj strani, da umjetno razvijamo i onakovu industriju, koje je proizvodnja jednako na štetu racionalne upotrebe i ono malo domaćeg kapitala, na štetu cjelokupne naše narodne privrede, kao i na štetu naše kupovne snage radi visokih proizvodnih troškova i visokih carinsko-zaštitnih stavova? . . .

Cilj naše industrijalne politike ima prema tome da bude, da svoju zemlju industrijaliziramo, ali ne da time uništavamo i zapostavljamo poljoprivredu ili koju drugu privrednu granu, nego obratno — da putem industrije jačamo svoju poljoprivredu u uspostavljanju ravnoteže jednako proizvodnje kao i potrošnje agrarnih i industrijalnih artikala.

Ne varajmo se! Ne ćemo nikad moći ni ojačati ni podići seljaka samo po izvozu njegove robe na inostrana tržišta. Seljački stalež moći će kod nas samo onda pravo napredovati, moći će samo onda biti pravo jaki proizvodni faktor, kad veći dio njegove proizvodnje bude našao prođu na domaćem tržištu. To će pak biti moguće samo onda, ako industrijalizacijom svoje zemlje budemo jačali građanske staleže kao potrošače agrarnih artikala svoje zemlje.

No moramo držati napose na umu, da treba da provodimo i ravnotežu svoje spoljne trgovine u pogledu izvoza i uvoza robe u vezi s ravnotežom svoga tržišta i svoje domaće proizvodnje.

A i tu nijesmo imali trgovačkog plana. Mi smo se u svrhu nepotrebnog uvoza strane robe zadovoljavali protestnim zborovima protiv stranih tvornica, koje su bacale na naša tržišta jeftiniju robu. Pritom smo stvarali parole i devize: »Kupuj svoju domaću robu!« — Međutim su sva ta zborovanja i sve te parole imale samo egoistično-obrambeni cilj nesposobnih domaćih producenata protiv jače konkurencije strane robe. Nipošto to nije bio kakav proračunani plan za promicanjem svoje privrede i

potrošnje u vezi s ravnotežom ne samo domaće proizvodnje nego i naše spoljne trgovine. Istdobno naime, dok smo puerilski stavljali u izloge svojih dućana plakate s natpisima: »Kupuj domaću robu!« — punili smo te iste dućane robom iz stranih tvornica.

Hoćemo li zato racionalno i dosljedno na svima poljima provoditi plan svoje domaće proizvodnje i potrošnje, treba da stvorimo plan o iskorištavanju svih svojih prirodnih bogatstva. Treba, u prvom redu, da stvorimo plan iskorištavanja prirodne pogonske snage u obliku »bijeloga ugljena« — elektricitete, namjesto da kupujemo i trošimo tuđi skupi ugljen za pogon svojih tvornica i željeznica. Uostalom, zašto da bez potrebe iskorištavamo i nedozreli domaći ugljen s malo kalorija, kad ga možemo nadoknaditi jeftinijom električnom pogonskom snagom?

2. Uspostava ravnoteže cijenâ robe i kupovne snage.

Uspostava ravnoteže domaće proizvodnje i potrošnje u najužoj je povezanosti s uspostavljanjem ravnoteže cijenâ robe i kupovne snage većine potrošača. U tom pogledu naše još naturalno gospodarstvo kao i naturalna izmjena dobara u pojedinim krajevima dolazi kao prirodno ublaživanje gospodarske krize, jer naturalno gospodarstvo ne poznaje problema ni cijena, a ni kupovne snage potrošača. A i prevaga naše poljoprivredne strukture nad industrijalnom ima, uz svoje loše i dobru stranu. Gospodarska kriza u agrarnim državama ne može nigda da bude tako okrutnom kao u jednoj industrijalnoj državi, koja za prehranu svoga pučanstva i za nabavku živežnih namirnica mora nužno biti upućena na uvoz robe iz stranih država.

Zato i naša država — i uza sve svoje sadanje gospodarske nevolje — kao pretežno agrarna država može da proizvodi barem toliko, koliko je potrebno za prehranu njezina pučanstva, te nitko ne mora, a i ne smije da umire od gladi. Potrebno je samo, da se uredi plan za unutrašnju zdravu izmjenu dobara i da se stvori, ako ne metalno, a ono barem interno sredstvo izmjene dobara — »novac« — prema potrebama opticaja izmjene samih dobara.

Ipak uza svu ovu povoljnu poljoprivrednu strukturu naše države ostat će još za dugo vremena problem njezin neriješen u pogledu potrošnje industrijske robe, koja većim dijelom dolazi k nama iz inozemstva. Nažalost, između cijena baš te industrijske uvezene robe i između cijena domaće poljoprivredne robe postoji najveći nerazmjer.

Taj nerazmjer cijena robe dolazi poglavito odatle, što većina naših agrarnih produkata: žito, vino, stoka i drugo, stoji pod udarom tržno-niskih cijena radi standardizirane i racionalizirane agrarne proizvodnje u prekooceanskim zemljama, dok su istodobno naši poljoprivrednici i ostali potrošači industrijske robe pod udarom visokih cijena industrijske robe, proizvođene u zemljama zdrave valute visokoga životnog standarda, pa prema tome i visokih proizvodnih troškova.

Cijeli problem u rješavanju većega dijela naše gospodarske krize sastoji se baš u tome, kako da nađemo ravnotežu cijena industrijske i poljoprivredne robe. A to zapravo nije ništa drugo nego uspostavljanje ravnoteže između kupovne snage većine potrošača i samih tržnih cijena.

Posvema je prema tome pogrješno shvatanje, da kod nas vlada kriza, što bilo u kojemu pogledu postoji nekakva hiperprodukcija robe. Svi bi naši dućani bili jednoga dana ispražnjeni, da pučanstvo ima kupovnih sredstava. Isto bi se tako mogla potrošiti i sva naša stoka i sve naše vino i sve naše žito, i bez znatnijih pretičaka za izvoz na inostrana tržišta, da je samo kupovne snage u potrošača, napose u našim pasivnim krajevima.

Jačanje kupovne snage u svakog našeg čovjeka, jednako potrošača kao i producenta, moralo bi biti zato osnovnim našim zadatkom. No jačanjem kupovne snage, u prvom redu, našega seljaka jačamo i nehotice privrednu i potrošačku sposobnost i u svim ostalim privrednim staležima. Da se pak uzmogne provesti to jačanje kupovne snage u samoga seljaka, bit će od potrebe, da se putem racionalizacije i u seljačkoj proizvodnji postignu što niži proizvodni troškovi, a u isto vrijeme da se poboljša kvaliteta svih vrsta seljačkih produkata.

Da se pak to postigne, morat ćemo ponajprije pomišljati na što jače iskorištavanje seljačke radne snage, a u drugom redu na podizanje seljačkog produktiviteta i rentabiliteta putem »kulturalnih melioracija«. Pogrješan je put bio onaj, gdje su se dosad seljaku preporučivale same skupe »tehničke melioracije«, koje su iziskivale velike gotove kapitale, a koje se, u redovitim slučajevima, i nijesu mogle amortizirati radi niskih tržnih cijena za svu poljoprivrednu robu.

Rentabilitet seljačke privrede jačao bi se bezuvjetno i time, da se nabavka strane robe u zemljoradnji snizi do svoga minimuma. To bi se moglo postići napose i time, da se ukinu sve uvozne carine na robu, što je seljak potrebuje u svojoj proizvodnji. — U istom omjeru rentabilitet seljačke proizvodnje jačat će se i time, što se cijene industrijskih artikala, proizvođenih u tuzemstvu, budu što više približavale kupovnoj sposobnosti naših seljaka.

Konkretno rečeno:

Kupovna je snaga našeg seljaka u sadašnjim prilikama slaba, jer je njegova proizvodnja i onim primitivnim sredstvima gospodarenja jošte uvijek preskupa: seljak ne pozna još nikakove racionalne proizvodne organizacije, a jošte manje kakovih racionalnih metoda naprednog gospodarenja putem kulturalnih melioracija.

Hoćemo li stoga životni i privredni seljakov standard da dignemo, odnosno, da snizimo što više proizvodne troškove u seljačkom gospodarstvu, bit će od prijeke potrebe:

1) da se kvalitet seljačkih proizvoda što više digne prema potrebama kako domaćeg tako i inostranog tržišta; u vezi pak s kvalitetom same seljačke robe bit će potrebno, da se provede i standardiziranje tipova prema zahtjevima tržišta; — i

2) da se digne produktivitet seljačke proizvodnje na jednoj te istoj gospodarskoj površini.

Ako stoga u sadanjoj poljoprivrednoj krizi i dopuštamo izvanje i međunarodne uzroke, to će se moći veliki dio same krize rješavati i time, što će se uklanjati upravo unutrašnji

njezini razlozi, koji neminovno djeluju na stvaranje neravnoteže upravo između cijena agrarne i industrijske robe.

Za uspostavljanje te ravnoteže bit će zadatak javne i privatne agrarne politike:

a) Kako ne samo svjetsko nego i domaće tržište prima robu i plaća je po boljoj cijeni, ako se nudi tipizirana i u većim količinama, to se i seljačka proizvodnja, koliko je određena za tržište, mora prilagoditi zahtjevima samoga tržišta.

b) Reorganizacija seljačke proizvodnje prema zahtjevima upravo tržišta ima se manje provoditi novim kakvim investicijama gotovih kapitala i tehničkim melioracijama, a daleko više intenziviranjem seljačke proizvodnje uz dojakošnje produkcione troškove, napose povećavanjem i iskorištavanjem što više seljačke radne snage i dojako investiranih kapitala. To će se moći postići sortiranjem, selekcijom i tipiziranjem same proizvodnje. Tim putem, i bez znatnijih novih investicija, moći će se stvoriti u svakom pojedinačnom seljačkom gospodarstvu kvalitativno bolja roba, a sposobnija za tržište.

c) Koliko se takvo standardiziranje seljačke proizvodnje ne bude moglo provoditi za svako pojedinačno seljačko gospodarstvo, može se to provesti putem zadrugarstva.

d) Standardiziranje seljačke privrede ne smije se nipošto provoditi slijepim imitiranjem tuđih metoda, kao ni traženjem unificiranih mjera i tipova za cijelu državu; ono se mora, hoće li da bude stvarno i prihvatljivo za svako seljačko gospodarstvo, potpuno prilagođivati klimatskim i geološkim prilikama svakog pojedinog kraja, pa šta više i svakog pojedinačkog gospodarstva.

e) Takvom racionalizacijom poljoprivrede, osobito s obzirom na kvalitet proizvodnje, povećavat će naš seljak i sam kvantitet-produktivitet. Povećanjem pak produktiviteta snizivat će se automatski i produkcioni troškovi tako, te će seljak po nižim cijenama na tržištu činiti svoju robu ne samo sposobnom za konkurenciju na domaćem i međunarodnom tržištu, nego će sebi i osigurati čistu dobit.

f) Koliko ipak seljačka roba po današnjim visokim produkcionim troškovima, a uz svoje sadanje slabije kvalitete, ne bi bila još sposobna za međunarodnu konkurenciju, bit će od potrebe, da se uz neprestanu tendenciju racionaliziranja poljoprivrede osigurava i sadanjoj seljačkoj proizvodnji izvoz uz što povoljniju cijenu putem trgovačkih ugovora s kontigentom i preferencijalom.

g) Konačno, sve ove mjere za jačanje kupovne snage našega seljaka ne će biti dostatne, dok se za seljačko zemljište i za seljačku cjelokupnu imovinu ne donese takav imovinsko-pravni sistem, koji će odgovarati i karakteru zemljoradnje a i pravnoj svijesti samoga našeg seljačkog naroda. A karakter je upravo zemljoradnje, kao što je i karakter pravne svijesti našega naroda, da je zemlja kolektivno obiteljsko vlasništvo.

Poljoprivreda se vrši kolektivnim putem cijele seljačke obitelji, a nipošto samo radnjom jednoga čovjeka u toj obitelji. Zato je prirodno i logično, da je zemlja skupno vlasništvo one seljačke obitelji, koja to zemljište faktično i obrađuje. Nelogično je nasuprot bilo, što se i kod nas zemljoradnji primjenjivao građanski zakonik po načelima samovlasništva. Zemlja ne može biti vlasništvo samo jednoga člana obitelji, jer niti ju je on sâm privredio, a niti je on sâm obrađuje, pa makar taj bio i glava obitelji. — Od prijeke je zato potrebe, da se načela narodnoga nam običajnoga i pisanoga prava o obiteljskoj seljačkoj svojini (»o zadruzi«) primijene bezuzetno svima seljačkim gospodarstvima i imovinskim prilikama. — Tim putem uklonit ćemo ne samo ono nepotrebno raspadanje seljačkoga posjeda u najmanje čestice i proletariziranje naših sela, nego ćemo na osnovici pravne svijesti našega naroda stvoriti i najjaču pravnu i socijalnu bazu za napredno seljačko racionalizirano gospodarenje.

Ovako planski provođena agrarna politika stvarat će prirodno, iako laganim putem, ravnotežu cijena poljoprivredne i industrijske robe; bit će ekonomsko i socijalno jačanje ne samo našega seljaka, nego putem njegova jačanja preduvjetom za cjelokupni naš veliki privredni program i rad.

3. *Ravnoteža upotrebe radne snage.*

Iako naše statistike ne vode računa o neuposlenoj radnoj snazi po selima nego samo o neuposlenom gradskom i industrijalnom pučanstvu (a i tu posvema nedostatno), to ipak možemo ustvrditi, da je broj, po statistici iskazanog neuposlenog pučanstva, tek minimalni postotak faktično neuposlenih. Računa se, naime, da je kod nas tek 25% radne snage po selima iskorišteno tokom cijele godine. Kad bi zato mogli uspostaviti realnu statistiku o neuposlenosti seljačkog pučanstva, to bi dobili broj neuposlenih svojih radnih sila daleko veći, nego što je i u jednoj industrijskoj državi.

Razlozi su neuposlenosti seljačke radne snage mnogostruki:

a) u prvom redu radi samog sezonskog karaktera zemljoradnje, koja stvara u jesenske i zimske mjesece t. zv. »mrtve sezone«, t. j. neuposlenost radi prirodnih preduvjeta.

b) radi nedovoljne organizacije same gospodarske uprave na seljačkom posjedu s obzirom na podiobu rada i članova obitelji prema godišnjim sezonama i prema vrsti samoga posla;

c) napokon najjači procenat neuposlenih radnih snaga po našim selima dolazi upravo radi nedostatnog zemljišnog posjeda, kojim bi se racionalno mogla iskorištavati sva radna snaga u pojedinoj seljačkoj obitelji. Ovdje možemo promatrati dvije vrsti seljačkih posjeda, koji stvaraju neuposlenost: najprije su oni, koji radi nedostatne površine prouzrokuju prirodnu prenapučenost seljačkog pučanstva; drugo su pak takovi, koji radi same kvalitete zemljišta, slabije plodovitosti i nepovoljne klime, stvaraju i na većim površinama t. zv. »pasivne krajeve«, t. j. krajeve, koji ne mogu da prehrane svoje domaće pučanstvo.

Promotrimo li nezaposlenost naših sela, to ćemo onda moći razumjeti, odakle i dolazi veći dio gospodarskih i socijalnih nevolja.

Agrarna politika, kao dio opće naše ekonomske politike, imat će stoga i taj zadatak, kako da se različitim mjerama što racionalnije iskorišćuje neuposlena radna snaga.

U svrhu iskorištavanja radne snage bit će bezuvjetno prvi put, da se odgoji čovjek rada, e da se uzgoji ne kao neka fatalistička besposlica i skitnica nego kao čovjek svijesti i dužnosti. Nažalost, tu nam je još daleki put do cilja; morat ćemo se boriti sa tisuću poteškoća, koje leže u karakteru našega čovjeka kao i općenito u ambijentu cijelog našeg naroda. Ondje pozato, gdje su naša sela napučena seljaštvom svijesti što jačeg intenzivnijeg rada, kao što su to krajevi naše Slovenije, Međimurja i Vojvodine, tamo i sâm naš seljački narod prirodno manje ćuti svoju gospodarsku nevolju.

No da se radna snaga, i uz odgoju čovjeka rada, može iskorištavati, bit će od potrebe, da se u samom seljačkom gospodarstvu putem racionalizacije gospodarske uprave i podiobe rada stvori mogućnost uposlenja za t. zv. »mrtvih sezona«. U tu svrhu seljačka uprava morat će provesti podiobu svojih poslova na čistu poljoprivredu i na kućne poslove, na zemljoradnju i uzgoj stoke i peradi, na proljetne i ljetne poslove na zemljištu te na kućni obrt i industriju, kojom će se nadopunjavati sama zemljoradnja. U tu svrhu bit će od najveće važnosti razvoj naše kućne tekstilne industrije, napose u svrhu podržavanja naše narodne nošnje, zatim izradba drvene, kamene i kožnate robe prema pojedinim krajevima, prerađivanje mlijeka i drugih poljoprivrednih proizvoda itd. Svaki kraj može da imade tako specijalitete svojih kućnih obrta i radnja, kojima će se iskorištavati radna snaga i u mrtvoj sezoni.

Ali i kraj sve te organizacije poljoprivredne uprave ostat će još uvijek veliki dio radne snage, koji se i uz najbolju volju ne će moći iskoristovati upravo radi nesređenih seljačko-imovinskih prilika. Koliko su naime, na jednoj strani, krajevi naše države i naroda, koji leže još posvema neiskorišteni: ugar, planine, neiskorišteni pašnjaci, šikare, dijelovi neiskorištenih velikih posjeda, dok se u drugima krajevima kuči i muči seljačka radna snaga na komadiću svoga seljačkog doma i zemljišta! . . .

Naše se selo proletarizira, jer smo i ovdje u neravnoteži radne snage, ne, jer je ne bismo mogli uposliti, nego jer nismo provodili do sada nikakova racionalnog plana oko uposlenja, a

napose oko provođenja unutrašnje kolonizacije i industrijalizacije pojedinih krajeva. Višak radnih a neuposlenih sila izlijevao se do nedavno posvema neplanskim i neorganiziranim otokom na strana različna tržišta: u Ameriku, Australiju, Francusku, Njemačku, Belgiju i drugamo, a da se o tome nije vodila dovoljna pažnja. Posljedica je toga bila, da kod sezonskih radova u pojedinim našim ponajbolje privrednim krajevima mi sami počesto nijesmo imali dovoljno radne snage, dok nam je u drugim krajevima ista ležala uzalud ili je bila prodavana gotovo u bescijenu i izrabljivana od kojekakvih domaćih i stranih bezdušnika.

Takva nesrazmjerna upotreba radne snage nužno je jošte više povećavala neravnotežu između cijena robe na tržištu i kupovne snage potrošača. Napose je to slučaj u t. zv. »pasivnim« i prenapučenim krajevima, koji su obilovali neiskorištenom radnom snagom i prije, a koja danas radi zatvorenosti granica stranoga radnoga tržišta stvara jošte veću »pasivnost« i jošte veću napučenost.

Gospodarski plan naše politike mora zato, bezuvjetno, da ima u vidu što racionalniju upotrebu i ravnotežu radne snage. Mi počesto zaboravljamo, da ćemo upravo racionaliziranom njezinom upotrebom ukloniti iz mnogih naših krajeva onu sirotinju, bijedu i nevolju, što tamo vlada; izbrisat ćemo i spomene, da moramo u svojoj vlastitoj poljoprivrednoj državi s tolikim jošte kompleksima neiskorištene i plodne zemlje prehranjivati milostinjom ogladnjelo pučanstvo cijelih sela i cijelih naših pokrajina.

Stvarajmo zato mogućnost u svome narodu, da svaki naš čovjek imade zarade! A posla i zarade može da bude za svakoga, jer imamo toliko područja ne samo neiskorištenoga narodnoga blaga, nego i toliko potreba privrednoga rada za podizanje kulture i civilizacije svoga naroda. Imademo posla na izgradnjama cesta, željezničkih puteva, luka i t. d., za realizaciju kojih i ne trebamo stranih kapitala i uvožene industrijske robe. Zašto, primjerice, ne bismo mogli u nedostatku novca kod seljaka i za isplatu dužnoga poreza ubirati dio toga poreza u naravi — u

žitaricama, koje bismo izdavali, u jednome dijelu, u naravi u obliku nadnice izravno obiteljima radnika za obavljanje javnih radova?... Tim putem mogli bismo baš u t. zv. mrtvoj sezoni izgrađivati svoje najvažnije privredne ceste, željezničke putove, provoditi asanacione radove i privoditi mnoga neiskorištena zemljišta seljačkoj kulturi.

No upravo ta politika oko uspostave ravnoteže radne snage, napose u pasivnim krajevima, diktirat će nam nuždu oko izgradnje i planske industrijske politike baš u pasivnim i prenapučenim krajevima, koji začudo obiluju i bogatim blagom sirovina i jeftinim pogonskim sredstvima.

4. Privredna ravnoteža putem saobraćajne politike.

Za plansku politiku proizvodnje, za jačanje kupovne snage i racionalne upotrebe radne snage od osobite je važnosti planski izgrađivana saobraćajna politika u vezi s racionalno provedenom tarifalnom politikom. Mi šta više i ne možemo pomišljati na gospodarsko ozdravljenje, a jošte manje na gospodarski prosperitet bez dobrih saobraćajnih sredstava: izgradnje dobrih cesta napose za automobilski promet; — željezničkih i vodenih puteva ne samo u svrhu prevoza osoba i robe nego i u svrhu eksploatacije prirodnog mrtvog bogatstva svoje zemlje; — uređenja svojih luka i lučkih skladišta u svrhu pomorskog prometa i t. d.

Uređenje osobito pomorskog prometa tim je za nas važnije, što ćemo dobro razvijenim pomorskim saobraćajem najmoćnije uklanjati »pasivnost« svojih primorskih krajeva. — Ali i cjelokupna naša privreda u zaleđu napredovat će ili propadati upravo prema tome, kakvu budemo provodili pomorsku politiku.

Nažalost, mi još do danas nismo odredili nikakvih smjernica svojim saobraćajnim glavnim putevima i lukama u vezi s povezivanjem krajeva svoje države; nismo odredili, koje će nam luke služiti lokalnom, a koje narodno-privrednom prometu. Imamo dosad more samo s najbolje razvedenom obalom za pomorski promet, a da ipak nismo jošte ni pokušali pravo iskoristovati to more za svoju privredu. Što bi drugi narodi mogli u našem položaju da učine, da im je pružena tako široka mogućnost eksploatacije morske obale?... Drugi narodi biju se za koridore i za tek neznatne lučke sloboštine, da mogu kako tako iz svoga kontinentalnoga zaleđa stići do otvorenoga mora!

No smjernice naše pomorsko-saobraćajne politike morale bi se provoditi prema prirodnim uvjetima, a nipošto prema kakvim lokalnim interesima pojedinih naših primorskih mjesta i gradića. Jedino geografski smještaj našega primorja prema zaleđu, pa onda i sama prirodna sposobnost luke imala bi diktirati neophodnu potrebu, da što prije, s obzirom na duljinu svoje obale a i interesu zaleđa, izgradimo tri svoje trgovačko-nacionalne baze: jedna bi baza bila Sušak za sjevero-zapadne krajeve: za Sloveniju i Hrvatsku; druga bi bila Split za Bosnu, Slavoniju, Vojvodinu i Sjevernu Srbiju; i konačno treća bi bila Gruž za Crnu Goru i Južnu Srbiju. Pored ovih trgovačko-nacionalnih luka imale bi sve druge luke važnost samo za lokalno-trgovački promet.

No da se provedu te tri nacionalne-privredne pomorske baze. mora se provesti i dobra željeznička veza za njihovu privrednu eksploataciju.

U tu svrhu morali bismo za privredni razvoj prve baze — Sušak — što prije spojiti Sloveniju izravno s morem; morali bismo i Liku presjeći poprečnom istočno-zapadnom prugom: Bihać—Otočac—Senj. — Morali bismo i Splitu, toj drugoj bazi, dati gospodarsko zaleđe izgradnjom uske i normalne pruge Sarajevo—Split. Da se ta bosanska pruga uzmogne racionalno iskoristovati, bilo bi od potrebe, da bude normalno-tračna, te može izravno s morem preko Broda spajati bogatu Slavoniju, Srijem, Vojvodinu, Mačvu i Sjevernu Srbiju. — Isto vrijedi i za južnu bazu u Gružu, koja bi dobrim željezničkim vezama, makar i uskotračnim prugama, imala povezivati neiskorištene jošte pasivne krajeve Hercegovine, Crne Gore i Južne Srbije.

U sadanjim političkim prilikama, kraj mogućnosti sigurne i rentabilne eksploatacije svoje morske obale i svojih luka, bilo bi neracionalno, da budućnost istočnih krajeva svoje države

povezujemo na dodijeljeni nam teritorij luke u Solunu, gdje bismo ponajprije morali baciti goleme kapitale, a gdje nam i kraj svega toga sigurni prosperitet i slobodna eksploatacija ne bi bila sigurna.

5. Ravnoteža novčanoga opticaja i privrednog razvoja.

Da se privredni život može normalno razvijati, potrebno je, da u državi postoje ne samo valjana nego i dostatna sredstva izmjene dobara, koja nazivamo običnim imenom »novac«. Nažalost, naš privredni život u posljednje dvije godine najviše priječi upravo neravnoteža između količine novca (njegova opticaja) i količine dobara za promet.

U posljednje vrijeme održan je cijeli niz konferencija i anketa, kako da se uspostavi normalni saobraćaj novca, kojim bi se opet otvorio cijeli privredni život.

Postoje dvije oprečne tendencije: na jednoj strani, da se ima pošto poto čuvati visina cirkulacije dinara prema njegovoj zlatnoj podlozi bez obzira na cijeli ostali privredni život; — s druge se strane traži jednostavna inflacija, kojom bi se okoristovali poglavito producenti i trgovci.

Ne unilazeći u dokazivanje opravdanosti niti neopravdanosti ovih dvaju ekstrema možemo ipak kao sigurno samo to ustvrditi, da će sadanja novčana cirkulacija dinara radi neprestanog smanjivanja njegove zlatne podloge dovesti još jače cijeli naš privredni život do onemoglosti, te će konačno i sam državni ustroj morati stradavati radi preslabe porezovne snage državljana.

Zato su u svrhu stvaranja novčanih sredstava prema realnim potrebama opticaja dobara iznesena u posljednje vrijeme dva prijedloga, koja nipošto ne bi imala u vidu običnu inflaciju novčanica bez realnog pokrića, iako bi se imalo pristupiti povećanju novčanog opticaja.

Jedan prijedlog zahtijeva, da treba u vezi s razduženjem seljačkih dugova stvoriti novi novac, koji bi imao izdati (»emitirati«) specijalni emisiono-hipotekarni zavod na osnovu dobrih seljačkih hipoteka i mjenica, preuzetih od privatnih novčanih zavoda. Isti bi zavod odredio amortizacione rokove za isplatu seljačkih dugova pretvorivši kratkoročne seljačke kredite u dugoročne prema karakteru njihove investicije. Isplata bi se tih seljačkih dugova, na bazi amortizacionih anuiteta, imala vršiti prigodom ubiranja samoga poreza. Maksimum amortizacionog roka seljačkih kredita iznosio bi 15 do 20 godina. Tokom tih godina imao bi se povući iz prometa i novi novac, izdan na osnovu seljačkih hipoteka i mjenica, u onoj svoti, u kojoj bi se godišnje uplaćivali seljački dugovi. Time bi u istome roku bili paralelno amortizirani i seljački dugovi kao i privremeno novo novčano sredstvo izmjene dobara.

Kako taj novi emisiono-hipotekarni zavod ne bi za preuzimanje seljačkih dugova i za emisiju novih novčanica imao nikakvih drugih troškova do troškova administracije, to bi i kamatnjak za seljačka dugovanja mogao biti minimalan, šta više, i ispod diskontne stope same Narodne Banke. Kamatnjak za seljačka dugovanja, koji bi u maksimumu iznosio 4%—6%, automatski bi djelovao i na opću kamatnu stopu.

Protiv prigovora, da bi emisija i tih novih novčanica, na osnovu seljačkih mjenica i hipoteka, bila već po sebi inflacija, postoji odlučni odgovor, da inflacija može da bude samo u onom slučaju, gdje papirnata novčanica nema nikakova redovnog i statutarnog pokrića. Pokriće pak emitiranih novčanica za otkup seljačkih dugova bilo bi, istina, ne sa 33% u zlatu i devizama kao kod Narodne Banke, nego najmanje 150%-tno, a redovito i 200%-tno na osnovu seljačke prometne imovine.

Inflacija je novčanica i u onom slučaju, gdje se ni u kojem pogledu ne predviđa količina novoga opticaja. U konkretnom slučaju emisija novih novčanica bila bi samo u visini preuzetih seljačkih dugova, sklopljenih do nekog određenog dana, na pr. do dana stabilizacionog zajma, i to ne svih dugova, nego samo onih, koje bude cenzurirao i valorizirao emisiono-hipotekarni zavod sa najmanje 200%-tnim pokrićem. Na osnovu tako nanovo cenzuriranih i valoriziranih mjenica i hipoteka, mogao bi iznositi maksimum emisije novih novčanica oko 2 do 3 milijarde.

Zagovornici ovakove nove emisije novčanica navode u prilog svoje teze i druge razloge, a ne samo potrebu razduženja seljaštva bez ikakovih državnih obaveza i bez ikakova moratorija, koji je samo na štetu ostalome privrednom životu. — Ističe se: Time, što će se bankama i drugim novčanim zavodima dati legalne novčanice kao zakonsko sredstvo plaćanja na račun preuzetih hipoteka i mjenica, dala bi se istodobno novčanim zavodima likvidna sredstva za njihovo poslovanje. Ta će nova likvidna sredstva ne samo zadovoljiti potrebe ulagača, nego će i pokrenuti na život i one skrivene i tesaurizirane novčanice Narodne Banke. A putem tako oživljenog bankovnog poslovanja, napose otvaranjem novih kredita, moći će oživjeti i cjelokupno privredno poslovanje.

Tim će se tako putem riješiti najuspješnije ne samo sadanja bankovna kriza nego i veliki dio naše sveopće privredne krize, a da se time nije tražilo žrtve ni od koga: ni od države a ni od građana, ni od vjerovnika a ni od dužnika.

Drugi prijedlog hoće opet, da se jednostavno ima napustiti dojakošnja politika Narodne Banke s obzirom na emisiju novčanica jedino na temelju zlatnoga i deviznoga pokrića, kako je to predviđeno statutom same banke a i stabilizacionog zajma, kad je i onako to pokriće samo fiktivno. — Emisija novčanica Narodne Banke morala bi po tom drugom prijedlogu odgovarati, u prvome redu, potrebama same cirkulacije novca, — drugim riječima: potrebama same privrede. Emisija banknota, dosljedno tome, ne može biti osnovana na nekoj dogmatsko-statutarnoj fikciji, nego na realnosti privrednog života. Zato je i pogrješna politika Narodne Banke, da se spasava samo dinar, a uništava cjelokupna narodna privreda.

A upravo danas cijeli naš privredni život stoji u opreci s emisionom politikom Narodne Banke. Opticaj novčanica nije danas smanjen samo za onu efektivno manju količinu novčanica prema opticaju od prije nekoliko godina, nego i prema svekolikom umanjenom opticaju u privrednom životu. Računa se, da peterostruki opticaj novčanica u prometu dobara podvostručava količinu emisije. — K tome smanjenom sadanjem opticaju novčanicâ kao i samoj njihovoj emisiji pridolaze još i smanjeni svi surogati novčanica radi skučenog privrednog života: čekovi, mjenice, žiro-poslovi itd.

Konkretni prijedlog bio bi prema tome, da sama Narodna Banka, bez privilegiranja pojedinih staleža pa i same države, mora ići jedino za reguliranom emisijom novčanica prema potrebama privrednog života, a nipošto prema fikcijama bankovnih statuta o zlatnom i deviznom pokriću. Drugim riječima: Narodna Banka mora staviti u opticaj toliko svojih novčanica, odnosno, mora ih mjerama svoje diskontne politike povlačiti iz prometa, kako to iziskuje privredni život.

Emisija novčanica Narodne Banke prema privrednom životu ne bi ni u tom slučaju bila bez ikakva pokrića, iako se ona ne bi morala ravnati prema zlatnoj podlozi. Kako su novčanice Narodne Banke, stavljene u opticaj izravno privredi, pokrivene eskontiranim ili reeskontiranim mjenicama i drugim vrijednosnim papirima, koji svi imaju barem 150%-tno pokriće, to se i time ne bi činila nikakva običajna inflacija bez osiguranog pokrića. Za narodni i privredni život nije i ne može biti opasna emisija banknota s pokrićem privrednih vrednota nego samo ona i onakva, koja je bez ikakva realnog pokrića i bez ikakvih privrednih potreba. Inflacija bi bila napose, kad bi Narodna Banka stavila državi, a ne privredi, za državne konsumtivne potrebe izravno neodređene količine novčanica bez ikakova realnog prometnog pokrića.

Oko ova dva glavna prijedloga kreću se i prijedlozi o razduženju samih banaka izravno putem izdanja njihovih obveznica i dionica vjerovnicima uz punu kompenzaciju, prijedlozi o brisanju — djelomičnom ili posvemašnjem — dioničke glavnice, prijedlozi o stvaranju nove dioničke glavnice i o revalorizaciji bankovnih aktiva i pasiva.

U tom se pravcu kretala i anketna bankovna komisija, koja je vijećala prvih mjeseci god. 1933. u trima našim privrednim centrima: u Zagrebu, Ljubljani i Beogradu. Hoće li se zaključci te anketne komisije moći privesti u život, hoće li i u slučaju

njihove realizacije doći do ozdravljenja privrednog života, pokazat će nam najskorija budućnost.

Stoji nesumnjivo, da bi se realizacijom zaključaka te bankovne ankete automatski stvorila za same novčane zavode ne samo nova sredstva prema vjerovnicima-ulagačima, nego bi se mogla u povoljnom slučaju stvoriti i mogućnost cjelokupnoga privrednog oporavljanja. Ne smijemo — naime zaboraviti, da u današnjem kreditnom gospodarstvu ne može biti govora o gospodarskom razvoju, dok upravo kreditni zavodi ne mogu da razvijaju svoje kreditno poslovanje prema samoj privredi. Proste su pako utopije, da će novčani posao moći sâm od sebe nanovo oživjeti, čim se stvori »povjerenje u novčane zavode«. Ozdravljenje kreditnih poslova može da dođe samo povećanjem novčanog opticaja.

Stvorimo zato ta novčana sredstva privrednoga života! Stvorimo »novac«, kad taj i onako danas nije ništa drugo, nego plaćevno i izmjenbeno sredstvo dobara, a da sâm u sebi i po sebi ne predstavlja nikakvu svoju unutrašnju stvarnu i upotrebnu vrijednost robe!

Budimo sebi svijesni: prošlo je vrijeme o isključivoj vrijednosti jedino metalnoga novca!...

6. *Ravnoteža ekonomske i socijalne politike.*

Nakon što smo ogledali samo neke od smjernica svoje gospodarske politike u svrhu svojih gospodarskih ravnoteža, treba još konačno da uočimo potrebu ravnoteže između ekonomske i socijalne politike.

Hoćemo li dići svoju privredu u svima njezinim granama, to u prvom redu treba da odgojimo čovjeka privrede, t. j. čovjeka poduzetničkog duha i rada. Naše škole počam od najnižih pa do najviših treba da su upućene i na to, da uz svoje ideološko prosvjećivanje čovjeka idu i u odgojnom pravcu, te stvaraju čovjeka rada. Razvijanje samo pojedinih područja znanosti slabo će nam koristiti, ako ne uzmognemo podići svoj narod na viši gospodarski nivô, ako ga ne dignemo na viši standard životnih potreba, ako ga, jednom riječju, ne dignemo do prosječnog standarda civiliziranog čovjeka.

Bilo bi ipak pogrješno naziranje, da se podizanjem privrede kani umjetno forsirati samo materijalno unapređivanje naroda bez unapređivanja njegova duha. Ne zaboravljajmo: prava materijalna kultura sadržaje u sebi i moralnu kulturu; ona sadržaje napose u sebi socijalnu pravičnost, t. j. pravedni odnos između rada i kapitala. Zato i svekolika naša proizvodnja ima da bude provođena ne u svrhu samo neke materijalne proizvodnje dobara, vezane s ličnim materijalističkim interesima proizvađača, nego u svrhu socijalne proizvodnje i socijalne potrošnje dobara. Isto bi tako bio promašen cilj ekspanzivnosti naše privrede, kad bismo samo na račun niskih radničkih nadnica nastojali da održimo kapacitet i rentabilitet svoje privrede.

Zato i privatna privredna politika, hoće li da odgovori jednom višem socijalnom cilju i proizvodnje i potrošnje dobara, treba da ima više socijalnog plana i socijalne koordinacije. Sve naše privredne grane treba da su vođene ne samo principom momentanog ekonomskog i ličnog rentabiliteta, nego ispravne racionalizacije, t. j. da se tehničkim usavršavanjem snizuju proizvodni troškovi do svoga minimuma, te tržna cijena robe postane u što bližem odnosu prema kupovnoj snazi potrošača.

Ukratko: proizvodnja dobara ima se razvijati ne prema ličnim interesima proizvađača, nego, podržavajući rentabilnost poduzeća, prema interesima potrošača!

Bude li se tako i privatna privredna politika provodila ovim socijalnim ciljem, to će imati više simpatija i kod širokih masa. Ona će svojom socijalnom racionalizacijom sama po sebi proširivati krug svojih potrošača.

Privredna politika, vođena tom ideologijom, provodit će tako sama od sebe visoke ciljeve socijalne politike i uspostavljati automatski ravnotežu između naoko oprečnih interesa ekonomske i socijalne politike. Socijalni producent nastojat će da racionalizacijom poduzeća snizuje proizvodne troškove do njihova minimuma; no istodobno će dizanjem plaća svome radništvu dizati i potrošačku kupovnu snagu.

Socijalni poduzetnik naći će u promicanju socijalnih interesa i podizanje rentabiliteta svoga vlastitog poduzeća:

u podizanju prosvjete i stručnoga školstva stvarat će školovanog radnika s visokim produktivitetom;

u podizanju higijenskih ustanova: zdravih radničkih stanova, tvorničkih prostorija, športskih udruženja, bolnica itd. jačat će i fizičku snagu i produljivati radnu dob svoga radništva;

u podizanju socijalno-prosvjetnih institucija: radničkih glazbenih udruženja, knjižnica, kinokazališta, zabava itd. ne samo da će pobuđivati socijalnu svijest svoga radnika, nego će i stvarati zajedništvo socijalnog i privrednog interesa između sebe i svoga radnika.

Radnik takova poduzeća spontano će oćutjeti simpatije i ideološke veze sa svojim poslodavcem.

No da privatna inicijativa uzmogne realizirati taj svoj socijalno-privredni plan, mora izaći iz smjernica dojakošnjega svog kapitalističkog shvatanja u velikoj privredi kao i iz onoga sitnog, a nesposobnog životarenja naših seoskih i malograđanskih obrtnika i trgovaca-kramarčića, a inače običnih seoskih lihvara. Svaki naš privrednik — veliki ili mali — treba da postane sebi svijestan svoje ne samo privredne nego i socijalne misije, treba da je sebi svijestan, da je on samo suradnik velike nacionalne privrede.

Hoće li stoga naša buduća privreda da odgovori potrebama i naroda i vremena, to mora da se transformira u dva smjera:

Mali naši, a većinom nesposobni, obrti po selima i gradićima treba da ustupe mjesto bilo jeftinijoj socijalno-industrijskoj proizvodnji, bilo da sami obrtnici, udruženjem rada i kapitala, stvaraju odozdo socijalnu koncentriranu proizvodnju, koja će kvalitativno biti bolja, a s obzirom na tržne cijene jeftinija.

Veća pako privatno-kapitalistička poduzeća moraju se transformirati u jaka socijalna poduzeća s participacijom radništva na čistoj dobiti i s proporcionalnom nagradom radničke proizvodnje. — Proizvodnjom pako socijalno najpotrebnijih artikala, a nipošto samo luksusne robe, morat će se ići za što nižim

tržnim cijenama bez njihova karteliranja i monopoliziranja — Povećavanjem opet čiste dobiti kod takvih poduzeća imat će se vršiti jedino socijalno-privredni cilj, t. j. usavršavanje tvorničkih uređaja sa što povoljnijom i racionalnijom proizvodnjom.

Ako se zato takovim putem velika industrija i ne bude formalno »socijalizirala« u duhu socijalista, to je ipak ona stvarno postala i te kako socijalna. Stečenim dobrim iskustvima stara kapitalistička industrija evolutivnim putem transformira se u nova socijalna poduzeća.

Postavljajući ove principe kao osnovicu ravnoteže između ekonomske i socijalne politike ne može nitko razuman kazati, da živimo u utopijama. Vrijeme će samo pokazati, da je ne samo pojedini sitni obrt nesposoban za budućnost nego i velika kapitalistička industrija na principima liberalizma i individualizma. No vrijeme već danas pokazuje, da je nesposobna za prosperitet i ona koncentrirana privreda, vođena birokratskim duhom socijalističkih organa.

Mnoge zato grane maloga dosadašnjeg obrta morat će ustupiti svoje mjesto bilo zadružnoj, bilo veliko-socijalnoj proizvodnji. Ali i velika kapitalistička poduzeća morat će ustupiti svoje mjesto socijalnim poduzećima, jer ne samo da će postati nesavremena nego i nerentabilna. I kao što su se ta ista poduzeća nekoč razvijala zahvaljujući liberalno-političkim i ekonomskim zasadama, tako će sada morati spontano iščezavati zahvaljujući duhu novih socijalnih ideja. Novo vrijeme ne smije da poznaje više kapitalizam, taj gospodarski sistem za iskorištavanje i uništavanje ne samo ekonomsko i socijalno slabijih pojedinaca nego i ekonomsko i socijalno slabijih cijelih naroda.

No čovječanstvo je jednako u zabludi, ako misli, da se može stvoriti i novi nekakav društveni i gospodarski red na prisilnom podvrgavanju pojedinaca nekoj imaginarnoj i kolektivističkoj mašini. Prirodni je zakon, da svaki pojedinac ima svoje »jastvo«, koje mora na svima područjima svoga života da što više i što bolje ispoljava; istodobno i socijalni zakon nalaže, da svaki pojedinac preko toga svoga »jastva« ima da realizira svoj socijalni cilj.

Novo vrijeme nema zato da bude niti u ekstremima gospodarskog individualizma, a niti u ekstremima gospodarskog kolektivizma. Novo vrijeme ima da uredi cijeli privredni život u skladnoj sintezi individualnih i socijalnih interesa.

Novo vrijeme, priznavajući opravdanost produktiviteta kapitala, opravdanost i čiste dobiti poduzetničkog duha, opravdanost i cjelokupnog dohotka u privredi, vodit će se ciljem, da i taj kapital i ta čista dobit i taj dohodak ne služi samo poduzetniku nego i socijalnom interesu. I kapital i čista dobit i dohodak ne smiju nipošto da budu polugom iskorištavanja čovjeka po čovjeku, nego putem oplodnje i iskorištavanja nežive prirode, »mrtvih kapitala«, prirodnih bogatstva, u korist čovječanstva!

Uspostavljanje svih tih gospodarskih ravnoteža, kojima se hoće da rješava i naša privredna i socijalna kriza, treba tako da polazi od nas samih. U naše duše treba da uđe duh planskoga rada, poštivanja rada i svoga i tuđega, stvaranja dobara u svrhu socijalnu, duh samoprijegora i žrtava namjesto onog egoističkog i neplodnog iživljavanja samoga sebe, a uništavanja materijalnih dobara na štetu cjeline. Treba da život rada, štednje i poštenja zamijeni onaj život bezbrige, nehajnosti, rasipavanja dobara i borbe o isprazne parole.

Svi mi skupa, i kao pojedinci i kao građani i kao narod, treba da shvatimo svijest dužnosti svojih zvanja za jedan viši socijalni cilj. Nijedno zvanje, nijedan položaj ne smije biti samo radi lične časti i ličnog obogaćivanja, a najmanje život od krvi drugoga čovjeka. Obogaćivanje bez ličnoga rada stvara nužno narodnu sirotinju i golotinju.

Ujedno moramo biti sebi svijesni, da i u privrednom i socijalnom životu samo moralna načela poštenja, ljubavi i pravde mogu biti ne samo preporođaj naše najbliže okoline nego i cijelog našeg društva.

Stvarajmo stoga u sebi i u svojoj okolini čovjeka rada i pravde, stvarajmo čovjeka svijesti njegovih staleških dužnosti, čovjeka visokih moralno-etičkih načela, pa ćemo stvarati time i preduvjete za opće liječenje i za novi privredni život.

Pa ako zato dani opće naše nevolje i gospodarskog zastoja i budu potrajali još koje vrijeme, mi moramo biti sebi svijesni, da smo sa svoje strane kao puni ljudi učinili sebi, svome narodu pa i cijelom čovječanstvu, što smo mogli i morali. Dali smo svoje duše, svoje tijelo i svoj rad, te smiono možemo gledati u bolju budućnost i samih sebe i svoga naroda.

DR. MILAN GRUBER, ZAGREB

DR. MILAN PL. MAKANEC
KAO HRVATSKI POLITIČAR I PARLAMENTARAC

SPOMENLIST O POLOVICI VIJEKA NJEGOVE SMRTI

Dne 2. srpnja ove godine bio je spomendan petdesetgodišnjice prerane smrti hrvatskoga parlamentarca, političara i odvjetnika dr. Milana pl. Makanca, koji je u Zagrebu toga dana g. 1883. umro tek u 40. godini svog života. Taj je dan toliko važna etapa u hrvatskoj kulturnoj povijesti, da naša javnost ne može mûkom prijeći preko te poluvjekovne obljetnice.

Povijest Makančeva života nije duga, niti bogata raznolikim događajima i mijenama sudbine, a da se ne bi mogla nabrzo ocrtati, ali je zato u našem narodnom životu bila od tolikog značaja, da se može bez pretjeravanja reći, da je Makanec svojim sjajnim parlamentarnim trijumfima od jednog decenija (g. 1866.—1876.) dao neizbrisivo obilježje toj cijeloj epohi hrvatskog političkog života.

Makanec se rodio u Zagrebu g. 1843., gdje mu je otac Ferdinand bio podžupanijski činovnik. Tu je polazio sve svoje nauke, pučku školu, gimnaziju i pravoslovnu akademiju. Već u svojoj ranoj mladosti pokazivao je vanredne duševne darove, osobito neobičnu govorničku vještinu, kojom se je s pravom idealnom ambicijom isticao među svojim mlađim drugovima, koji mu već onda proricahu sjajnu političku budućnost.

Kako su se pod kraj njegovih gimnazijskih nauka stali rušiti granitni temelji apsolutističke ere, koja je kroz cijelo desetljeće sapinjala u Hrvatskoj svaki slobodni politički pokret, te počela pomalo svitati zora ustavnoga života, razmahao se i u Zagrebu snažniji javni život, koji je zahvatio u svoj vrtlog sve redove naroda, što je nakon desetgodišnjeg mrtvila počeo politički slobodnije disati. Naravno, da je i omladina zaplovila tom rodoljubnom strujom, a u tome su joj po povijesnoj tradiciji prednjačili članovi pravoslovne akademije. U tom kolu našao se i mladi Makanec, koji se je sa svojim najbližim prijateljem Mirkom Bedekovićem i s još nekojim akademskim drugovima odvažio, da jedne noći skinu sa gimnazijske i policijske zgrade carske orlove i da ih pobacaju na smetište. Taj je čin bio kvalificiran kao političko kažnjivo djelo.

Da se ukloni posljedicama, umakne potajno Makanec sa prijateljem Bedekovićem u Beograd, gdje ostadoše neko vrijeme. Poslije su oba zauzimanjem moćnih prijatelja svojih roditelja postigli, da im je to djelo u povodu promjene režima kao mladenačka zabluda bila oprošteno, pa se vratiše oba u Zagreb, gdje nastaviše svoje nauke. Svršivši akademiju s odličnim uspjehom, bio je Makanec kao vanredno darovit pravnik na zemalj-

ski trošak poslan na bečko sveučilište, da se ondje daljnjom naukom pripravi za profesora kaznenoga prava na pravoslovnoj akademiji. G. 1867. vrati se iz Beča te bude odmah imenovan profesorom za katedru kaznenog prava na zagrebačkoj akademiji, gdje se je svom dušom posvetio svome zvanju, a svojim rijetkim znanjem, duhovitim i rječitim predavanjem osvojio je tako svoje slušaoce, da je doskora kao simpatičan profesor stekao najveću popularnost.

Budući da je to bilo u Hrvatskoj ono burno doba, kad je na dnevnom redu politike bilo pregovaranje s Ugarskom o državopravnoj nagodbi, te se u čitavoj zemlji bila razmahala strastvena i grozničava politička borba, nije nikakvo čudo, da se je tako mladi žarki rodoljub s eminentnim političkim temperamentom i fenomenalnom govorničkom nadarenošću, tim glavnim atributima svakoga političara dao zanijeti tom općom strujom i da nije mogao ostati mirnim i pasivnim posmatračem sudbonosnih događaja, koji su potresali rodoljubnim duhovima u cijeloj zemlji. Sa svim elanom svoje djelatne i borbene ćudi bacio se i Makanec u bijesni vir opozicionalne borbe, koju je, pod duhovnom egidom biskupa Štrosmajera, tadašnjeg vođe opozicije u saboru, i pod stranačkom organizacijom neustrašivog prvaka Matije Mrazovića, vodila najvećom žestinom narodna stranka, uz koju je sa svim zanosom tada pristao i Makanec.

Radi te njegove nepomirljive oporbe i neumorne agitacije otpustio ga je sa profesure tadanji ban barun Levin Rauch, koji nije trpio, da se akademijski profesor, koga je u svojoj političkoj tjesnogrudnosti smatrao također činovnikom, bavi aktivnom stranačkom propagandom. Da mu se dade naknada za gubitak egzistencije radi njegove političke požrtvovnosti, izabraše ga sisački rodoljubi tajnikom svoje trgovačko-obrtničke komore.

Lišen profesorske stolice, Makanec se s još većom neustrašivošću, a svakako još strastvenijim ogorčenjem odao političkoj agitaciji. Izabran jednoglasno u Karlovcu saborskim zastupnikom g. 1871., a isto tako i kod ponovnih izbora g. 1872., svojom svestranom političkom sposobnošću i neuporedivom dijalektičkom vještinom istaknuo se već za kratko vrijeme u prvim redovima ondašnjih saborskih korifeja, a svojim vanrednim parlamentarnim trijumfima izašao je već u prvom saborskom perijodu na glas jednog od najodličnijih prvaka opozicije, koja je na svoju zastavu bila napisala borbeno geslo: »Dolje nagodba!«

Međutim to Makančevo intrasigentno opozicionalno stajalište, koje je bilo dragocjeno oružje narodnoj stranci, dok je sama vodila boj na život i smrt s unionističkom, vulgo madžaronskom strankom, bilo je sada kao vladinoj stranci, koja je morala braniti nagodbu kao bedem svoga političkog opstanka, veoma nepoćudno i nepodnosivo. Ubojite strjelice njezina bivšeg suborca, pogađahu sada ne samo nagodbu, već i samu narodnu stranku, koja je poslije tu nagodbu proglasila svojom »magna charta libertatum«. Makanec ju je sada žigosao istom retorskom snagom radi njezina

političkog renegatstva i dobacivao joj stereotipnu pogrdu, da je »za zdjelu leće« izdala svoja programatska načela, što je onda postalo u narodu za nju difamantnom krilaticom.

U tom povodu dospjela je narodna stranka u veoma kritičan položaj. Ona po svom svojstvu kao vladina stranka nije imala popularnog oružja, da se uspješno bori protiv svoga nekadašnjeg saveznika, koji je i sada, nakon njezine političke metamorfoze, nosio na svom svijetlom štitu ista ona privlačiva gesla, kojima se ona, uz gotovo nikakov znatniji uspjeh za svoju domovinu, bila nečasno iznevjerila, a u drugu ruku nije radi svoga stranačkog prestiža mogla dopustiti, da joj tako opasan protivnik potkapa temelje njezina političkog opstanka. Bila je svijesna, da bi nepopustljive navale Makančeve borbe bez njezine energične samoobrane konačno ipak porušile teškim žrtvama sazdane, a još dovoljno neutvrđene bedeme njezine vladavine.

Stoga su se prvaci narodne stranke u očajnoj borbi za svoj vlastiti bitak morali — i ako teška srca radi neprocjenivih zasluga svoga druga u prošlosti — odlučiti na krajni otpor protiv Makančevih juriša. U tom dvoboju bio je moralni položaj Makančev čvrst i pretežan, jer je svom snagom svoga uvjerenja i neokaljanim oružjem svoga značaja vojevao protiv premoćnog stranačkog gorostasa, koji je imao tu Ahilovu petu, da se je »za pregršt vlasti«, a bez pobjede svojih političkih dogma, izmirio sa svojim nekadašnjim dušmaninom.

Ali u drugu ruku bio je Makančev politički položaj u toj borbi veoma slab i labilan. On se našao u saboru i u političkoj javnosti u situaciji, koja se označuje pregnantnim engleskim izrazom »splendid isolation«. Gotovo samac protiv goleme stranačke organizacije narodne stranke. Ona je poslije sporazuma s Ugarskom o reviziji nagodbe, na osnovu svoje velike popularnosti, stečene u dugogodišnjoj i požrtvovnoj opozicionalnoj borbi, kod ponovnih izbora g. 1872. dobila ogromnu većinu, koja je uz minimalnu manjinu gotovo listom prihvatila g. 1873. reviziju nagodbe, tako da je postala gospodaricom političke situacije u saboru i zemlji. Opozicija je spala na manjinu od 13 zastupnika, a i ti bijahu rascjepkani na strančice i na pojedince bez ikakve zajedničke organizacije.

No i ako je Makanec u svojoj ulozi opozicionalnog »leadera« bio skroz osamljen, nije se on ipak u svom idealnom optimizmu odrekao parlamentarne borbe. Sa svom odvažnošću svoga značaja i strastvenom ratobornošću svoga temperamenta zametnuo je protiv kolosa narodne stranke pravu titansku borbu, kojom je u tom razdoblju (od g. 1873.—1876.) svoje političke djelatnosti postigao svoje najljepše i najveće parlamentarne trijumfe.

U svom idealizmu, koji je vazda bio najsvjetlijom značajkom njegova političkog života, nadao se ipak, da će u tom nejednakom dvoboju svojim već uspješno prokušanim navalnim oružjem opet pokrenuti za sobom široke mase i privesti ih pod svoj pobjednički stijeg, da konačno oživotvori svoje političke ideale. Ali i narodna stranka, kojoj je bio duhovnim vođom proslavljeni pjesnik i prvi ban-pučanin Ivan Mažuranić, imala je u narodu bogatu riznicu popularnosti i usto je još raspolagala obilnim izvorima svoje vlasti, a ta dva dragocjena sredstva bila su moćnija i uspješnija od Makančeve opozicije.

Gorko razočaran svojim političkim brodolomom i shrvan tjelesno i duševno nesavladivim naporima borbe, stvorio je Makanec konačno teškim srcem bolnu odluku, da se za uvijek povuče sa političkog poprišta. U saborskoj sjednici od 7. kolovoza 1876. dao je na opće iznenađenje izjavu, da polaže zastupnički mandat uz značajnu motivaciju: da bi kao razlog za to mogao navesti nesnosljivost saborske većine, kojom opoziciju smatra skupom nezadovoljnika i urotnika protiv sebe, koji joj imaju služiti tek stafažom, kao i nedostojno sumnjičenje njegovih političkih ciljeva, ali da sve to nije pravi povod njegovoj rezignaciji, već narušeno mu zdravlje i slabi vid.

Od toga doba, pa sve do svoje smrti 2. srpnja 1883., dakle punih 7 godina, ostao je trajno u zatišju kao pasivni posmatrač daljnih političkih događaja.

Sva je javnost žalila taj njegov korak, te su njegovi prijatelji i poštovaoci ponovno kušali sklonuti ga, da se opet vrati u političku arenu, nudajući mu zastupnički mandat u različnim izbornim kotarima. Ali je on čvrsto ostao kod svoje odluke te je sve te ponude dosljedno odbijao. Nakon položenja mandata preseli se sa svojom odvjetničkom pisarnom iz Petrinje, gdje je stanovao od g. 1874., u Zagreb, te nastavi svoje zvanje, posvetivši se naročito kriminalnoj praksi, u kojoj je doskora došao na veliki glas.

Za cijelog je svog života bio slabašna i krhka zdravlja. Napori odvjetničkog zvanja, a još više burne političke agitacije potkopaše mu nabrzo zdravlje u tolikoj mjeri, da je počeo ozbiljno pobolijevati. Posljednjih godina svoga života morao je tražiti lijeka svojoj bolesti po različnim stranim i domaćim kupkama, ali sve bez uspjeha. Bolovao je od slabosti živaca, a u zadnje vrijeme trpio je od silne neuralgije i nesnosne migrene, koja ga je časovito, a i po duže vremena činila posve nesposobnim za svaki rad. Dva mjeseca prije smrti potražio je lijeka na Rijeci, ali se i odanle vratio kući bez ikakva uspjeha. Posljednjih dana radi ljetne vrućine nastanio se u Kovačićevoj vili na Okrugljaku, gdje je 2. srpnja 1883. preminuo od moždanske kapi. Prevezen je u svoj stan u tadanjoj Vranicanijevoj palači (Kukovićeva ul. 3.), gdje je ležao na odru, i otkuda je sprovod krenuo na groblje. Sprovod mu je bio veličanstven, uz učešće brojnih deputacija i ogromne mase svih krugova zagrebačkog građanstva, kod koga je Makanec radi svoje rijetke političke popularnosti bio opće poznata ličnost. Nad grobom se oprostio od pokojnika žalobnim govorom staleški mu drug dr. Šime Mazzura.

Makanec je bio par excellence čovjek politike i javnosti te nije nikakva pretjeranost, kad se kaže, da je za naše savremene kulturne prilike bio epohalna pojava nažalost kratkoga vijeka. Značajno je, da su prigodom njegove smrti gotovo svi pisci opsežnih i veoma simpatičnih nekrologa njegovu ličnost nazvali sjajnom meteorskom pojavom, koja je zabljesnula elementarnom snagom na političkom obzorju hrvatskoga naroda i koja je kroz kratko vrijeme od jednoga decenija sav naš rodoljubni svijet u saboru i na javnim sastancima upravo očaravala svojim govorničkim blještavilom i fascinantnom dijalektičkom vještinom. Njegova politička karijera može se zaista isporediti sa sjajnim vatrometom, punim čarobnih i efektnih prizora i doživljaja, ali i bolnih razočaranja, koja mu ogorčiše senzitivnu dušu i podgrizoše i onako krhku tjelesnu konstituciju.

Za svoje parlamentarne karijere on je bio jedna od najmarkantnijih i najsimpatičnijih ličnosti hrvatskoga sabora, koji je u ono doba obilovao čitavim nizom darovitih političara i rječitih govornika velikoga stila. U saboru je svojim neprijepornim političkim autoritetom uživao ugled, a čistotom svoga značaja i domoljublja kod svih stranaka i frakcija, kao i kod pojedinih zastupnika, osobito poštovanje. Kao plemenit rodoljub bio je spreman na svaku, i najveću žrtvu za ideale otadžbine. U svojim vatrenim govorima navaljivao je na svoje načelne i idejne protivnike upravo besprimjernom srčanošću, a u obrani svoje političke ideologije znao je snagom svoga uvjerenja i ljepotom svoje retorske fraze zanijeti mnogobrojne slušaoce ne samo do konvencionalnog oduševljenja, već često i do formalnog paroksizma. Kad je bilo oglašeno, da će Makanec govoriti na javnoj skupštini ili u saboru, bio je to pravi signal za navalu općinstva iz svih društvenih slojeva, a svaki njegov govor bila je dobivena bitka za opoziciju.

No uza svu borbenost svoga političkog temperamenta bio je Makanec kao čovjek nježnoga i simpatičnog bića, pun srdačnosti i ličnoga čara, kojim je svakoga osvajao u društvenom saobraćaju. Po svojoj naravi bio je miroljubiv i vazda spreman, bez žrtve svojih načela, na pomirbu i transakciju sa svojim protivnicima, ako je tomu bio cilj zajednički rad za dobro otadžbine.

Značajka je njegova političkog individualiteta, da nije bio teoretski strančar, jer njegova ćud nije trpjela samoprijegornih stega stranačke organizacije. Stoga mu se s nekojih strana zamjeralo, da je njegova politika destruktivnoga, a ne konstruktivnog kalibra. Koliko je ta karakteristika bila ispravna, ne može se po rezultatu njegove političke djelatnosti izreći zaključni sud. Makančeva akcija bila je po svojoj biti opozicionalna propaganda riječju i perom, a njezin rezultat bio je po svom efektivnom uspjehu nesumnjivo pozitivan. Svojom ustrajnom i intrasigentnom oporbom imao je nepobitno lavlji udio u znamenitom rezultatu borbe između narodne i unionističke stranke s njezinim pročelnikom barunom Levinom Rauchom. Taj pozitivni rezultat imao je za posljedicu totalni slom te stranke, koja

je na izborima od g. 1872. gotovo iščeznula s političke pozornice. Daljni rezultat te pobjede bio je, da je na vladu došla narodna stranka, ali ne sama, niti sa svojim programom, već u fuziji s bivšim unionistima i uz prihvat njihove političke ideologije.

Za konstruktivni politički rad nije Makanec nikad ni imao prilike, jer je svoju karijeru i završio kao aktivni oporbenjak. Stoga negativna ocjena o njegovoj sposobnosti za konstruktivni rad nema pozitivnog osnova. Ali, prosuđujući po bitnim atributima njegova političkog talenta, može se logično zaključiti, da je njegova glavna moć sastojala u razornom i destruktivnom djelovanju, kao što za tu činjenicu imamo u parlamentarnoj povijesti sviju naroda i vremena nebrojenih znamenitih primjera.

Sinteza Makančeva političkog karaktera u bitnosti je ova: Po svojoj naravi bio je rođeni političar i opozicionalac, najidealniji i najnesebičniji borac za slobodu, slavu i veličinu svoje domovine. Izrazita crta njegova značaja bila je neustrašivost i borbenost. Najveće slavlje postizavao je, kad je u saboru i na javnim zborovima u svojim nenadmašivim filipikama navaljivao besprimjernom smionošću na političke protivnike, koje je svojom nesmiljenom kritikom znao ne samo savladati, već formalno u prah oboriti. Sva snaga njegove rječitosti dolazila je do najpregnantnijeg izražaja upravo u ulozi napadača i optužioca, u čem mu u saboru nije bilo takmaca.

No uza sve to ne može se poreći, da sva ta borbenost Makančeva temperamenta nije bila izazovna, niti mu je stvarala ličnih neprijatelja. Cijela njegova osobna i javna ličnost bila je tako simpatična i šarmantna, da je mogao imati protivnika svoje političke ideologije, ali ne svoje osobe, a to je u povijesti našeg političkog života, koji je u svim svojim fazama vazda imao nažalost obilježje intolerantnosti i lične note, gotovo jedinstvena pojava. To je dokazom, da je on svojim govorima znao zanijeti ne samo svoje sljedbenike i sumišljenike, već i slušaoce, koji nisu simpatizovali s njegovim programatskim principima, ali nisu mogli odoljeti trenutačnom dojmu njegove blještave govorničke fraze.

Kao značajna osobina njegove političke individualnosti mora se još istaći, da se je Makanec najbolje osjećao u ulozi parlamentarnog »outsidera«, koji je išao samo svojim samostalnim putevima i da nije imao one, kod političkih »leadera« tipične ambicije, da oko svoje zastave okupi posebnu stranku i da joj bude vođom. — Iz nepreglednog mnoštva njegovih privrženika i štovalaca potekla je ponovno inicijativa za osnutak njegove stranačke organizacije, ali je Makanec, koji je bio tuđ častoljublju, svaki put odlučno otklanjao takove poticaje, zadovoljavajući se jedino time, da ondašnji nezavisni politički dnevnik »Primorac«, koji je kao jedini opozicionalni list izlazio u Kraljevici, bude organom njegova političkog programa. Osamljeno mu stajalište u našem javnom životu bez aktivne stranačke propagande bilo je i uzrokom praktičnom neuspjehu svih njegovih parlamentarnih napora, kao i konačnoj abdikaciji na političkom radu.

DR. IVO HERGEŠIĆ, ZAGREB

FRANCUSKI PISCI
NA HRVATSKOJ POZORNICI U ZAGREBU (1840—1934)

»Stavno-kazalište, na kojem se u narodnom jeziku predstavlja, od velike je važnosti..., jer se š njega množina .... upoznaje s uljudnimi običaji izobraženih narodah, sa njihovim duhom, sa stupnjem njihovog prosvětjenja, s njihovim mněnji o gradjanskih i domaćih krěpostih, s velikimi značajevi dogodovštine, koji narod k svemu, što je lěpo i veliko, uzhititi mogu, i s hiljadu drugih koristnih stvarih« — (Demeter, Danica ilirska, — 16/IV 1842).

Među najvažnije posrednike strane književnosti i najmoćnije popularizatore stranih književnih djela spada kazalište. Repertoari većih kazališta značajan su dokumenat za ogledanje utjecaja, simpatija ili antipatija javnosti te opće orijentacije javnoga života. Bezbrojne su pobude, koje domaća kazališna produkcija prima putem kazališta. Tu se oni strani utjecaji isprepliću i kombiniraju s domaćih faktorima, stvarajući tako kulturno žarište, koje može silno utjecati na kulturnu politiku čitavih naroda.

Repertoar Hrvatskoga kazališta u Zagrebu vjerno je ogledalo prilika, u kojima se razvijao naš narodni preporod sa svima svojim izdancima. Postepena emancipacije od njemačke prevlasti, nova kulturna orijentacija tokom 19. stoljeća, jasno se odrazuje u kazališnom životu Zagreba. Mali pokrajinski »Stadttheater« postaje Hrvatskim zemaljskim kazalištem, koje srdačno prima sve strane poticaje, ali se oprezno ograđuje od Nijemaca, iskusivši dobro, da germanizacija u kulturnom životu ide uporedo s političkom prevlašću. Iza 1860., kad su Nijemci formalno protjerani s pozornice, hrvatsko se kazalište počima reorijentirati — kao čitav naš javni život — tražeći novih uporišta i ugleda na evropskom zapadu i slavenskom istoku. Taj se proces očituje dakako i u sastavu repertoara, koji se obogaćuje brojnim francuskim i slavenskim djelima, tako da na koncu perioda, koji završuje svjetskim ratom, Francuzi gotovo nadmašuju Nijemce. Francuska djela tvore oko 30 posto repertoara, a od 1840. do danas prikazano je u Zagrebu preko 500 francuskih komada, među kojima nalazimo ponajglavnija remek-djela francuskoga kazališta[1]).

[1]) Vidi: I. Hergešić, La part de l'étranger dans le répertoire du Théâtre National de Zagreb (u posebnom broju pariske »Revue de Littérature comparée«, koji je posvećen srednjoj Evropi). U spomenutom prilogu je ukratko analiziran čitav strani repertoar Hrv. kazališta u Zagrebu (14e année, No 1.)

Oni, koji misle, da su naše veze sa Zapadom (a napose sa francuskom kulturnom sferom) od jučer, začudili bi se, kad bi im tko kazao, da je takvih veza bilo već u srednjem vijeku. U jednom ritualu zagrebačke stolne crkve iz početka 12. stoljeća (Missale antiquissimum) našao je Fancev dvije liturgijske drame francuskog podrijetla, koje su francuski benediktinci donijeli u naše krajeve[2]). Te su se obredne igre (jeux liturgiques) prikazivale o Uskrsu i na Sv. tri kralja, a nastale su izravno prema francuskom predlošku. Dokazano je, da se jedna od njih (Tractus Stellae) prikazivala u isto doba u Rouenu (Stella officium). A šest stoljeća kasnije (1670) — još jedan značajan primjer — prevodi Krsto Frankopan s francuskog Molièreovu komediju »Georges Dandin, koja je tek godinu prije štampana. Taj hrvatski prijevod nastao je dakle još za života Molièreova, a spada među najstarije pokušaje ove vrsti, ne samo u slavenskih naroda, nego u Evropi uopće[3]).

No kako je stalno kazalište u Zagrebu osnovano tek prošloga stoljeća, tako se o stalnim i sistematskim vezama između francuskog i našeg teatra ne može govoriti prije polovice 19. vijeka. Bilo je i prije u Zagrebu hrvatskih predstava, a prikazivali su se i francuski autori, ali te nisu bile redovite ni javne, a prikazivali su redovno diletanti. Tu »prehistoriju« kazališnog života u Zagrebu prikazao je sintetički Deanović[4]) skupivši dosta materijala, koji je poznat uglavnom samo specijalistima. Prikazao je sredovječni period, predstave u biskupskom seminaru (od konca 15. v.), školske glume u isusovačkom kolegiju (osnovan 1607.), gostovanja njemačkih družina u drugoj poli 18. stolješa i zaključio, da su u Zagrebu prikazivana mnoga djela stranih (napose francuskih) autora, koji su došli k nama najviše preko Austrije i Italije. Glumile su se te drame u latinskom, hrvatskom i njemačkom jeziku, ali je gotovo nemoguće odrediti točan repertoar[5]). No nema sumnje, da su se uz različite modne pisce ove ili one epohe prikazivali i neki prvaci, kao Corneille i Molière.

[2]) V.: F. Fancev, Liturgijsko-obredne igre u zagrebačkoj stolnoj crkvi. Prilog historiji kulture u posavskoj Hrvatskoj XII. stoljeća. U Zagrebu 1925. (posebni otisak iz »Narodne Starine«).

[3]) Ovo važno i zanimljivo pitanje komparativne književnosti razbistrio je prvi T. Matić u Jagićevu »Archivu (XXIX, 1907), a njegova je istraživanja upotpunio Sl. Ježić, koji je o tom pisao u više mahova (Nastavni Vjesnik, XXIX, 1921; Život i rad F. K. Frankopana, Zagreb 1921; Revue de Littérature comparée, I, 1921).

[4]) V.: M. Deanović, Le théâtre trançais et le théâtre italien à Zagreb, du moyen âge jusqu'au début du XIXe siècle (Hauvetteov zbornik, Paris 1933). Tu su zabilježeni i brojni bibliografski podaci.

[5]) U rukopisnoj ostavštini Vl. Lunačeka, koja se čuva u Sveučilišnoj knjižnici, nalazi se kartoteka kazališnih predstava u drugoj polovici 18. i početku 19. vijeka (Kazališni répertoire god. 1784.—1834., br. 1.—824, složeno po datumima prvoga prikazivanja). Signatura: R. 4619—1.

To su eto počeci modernoga kazališnoga života u Zagrebu. Sama povijest hrvatskoga kazališta u Zagrebu počima ilirskim pokretom. Taj narodni preporod stvorio je i u toj domeni kulturnoga rada čvrstu bazu i glavne preduvjete daljnjem razvoju. Narodno kazalište ide u red najvrednijih plodova hrvatskoga preporoda. Najstarija sačuvana kazališna cedulja potječe iz g. 1802. To je anonimna neka predstava (Nazloba med bratmi) u kr. konviktu[6]). Trideset godina kasnije prikazuje se na pozornici Amadeove palače (danas Hrv. prirodoslovni muzej) neki Kotzebue-ov igrokaz u prijevodu D. Rakovca, a to je možda prva hrvatska predstava u Zagrebu — izvan sjemeništa i konvikta. G. 1835. dogotovljena je i otvorena nova kazališna zgrada (Stankovićeva), a 10. lipnja 1840. otvara se Kukuljevićevom dramom »Juran i Sofija ili Turci kod Siska« prva hrvatska kazališna sezona Ugovor između Narodne čitaonice i kazališnih poduzetnika braće Börnstein, predviđa četiri hrvatske predstave na mjesec (svakog utorka) ili šesnaest na sezonu. To je još uvijek doba diletantizma, pokušaja i vrludanja, a pojedinačni uspjesi bodre kazališne rodoljube, da ustraju u vele važnom, ali gotovo beznadnom pothvatu. S obzirom na silnu prevlast njemačkoga teatra (Zagreb-Agram je do 1860. faktično njemački kazališni grad) nije čudo, ako se ta prevlast očituje i u repertoaru. Ali već onda, neposredno nakon 1840. opažaju se prvi znaci eklekticizma: uz Halma (Griseldis), Holbeina (Fridolin) i neminovnog Kotzebue-a ističe se među prvim komadima hrvatskoga repertoara jedan Sheridanov komad i »Angélo« Victora Hugoa, prikazivan početkom 1841. »Izbor igrokazah ilirskoga kazališta« (1841—42, u nakladi Gajeve tiskare) donosi — u deset svezaka — i nekoliko francuskih komada. U drugom svesku jednu šaljivu igru »polag C. Lebruna« (Charles Lebrun), koju je preveo i lokalizovao Rakovac; u četvrtom svesku se nalazi »Angelo, padovanski okrutnik«, u sedmom neka vesela igra »polag Desagiera«[7]), također lokalizirana, a u desetom »Smèrtni rog«. Drama u 5 aktah polag francezkoga. To je Hugo-ov »Hernani«[8]), najslavniji kazališni komad francuskoga romantizma, koji je doživio svoju hrvatsku premijeru s izvjesnim zakašnjenjem (1849).

[6]) Fancev je identificirao i autora i prevodioca: Kotzebue (Der Bruderzwist) i Franjo Strehe. Ovaj potonji ide u red najzanimljivijih ličnosti kajkavske književnosti, a prevodio je i s francuskoga (njegov prijevod Voltaireove »Henriade« — u stihovima — čuva se u Metropolitanskoj knjižnici). — V.: F. Fancev, O drami i teatru kaptolskoga Zagreba, Hrvatsko Kolo, XIII (1932).

[7]) Ovo je zacijelo tiskarska pogreška (koju su preuzeli kasnije po vjesničari Hrv. kazališta). Problematični pisac je M. A. M. Désaugiers (1772—1872), glasoviti chansonier i vaudevillist.

[8]) Prevodilac nije naznačen, ali je sva prilika, da je »Hernanija« i »Angela« preveo J. Užarević. Prijevod (zapravo adaptacija) je veoma nejednak. »Hernani« je očito slabiji (Hugo-ovi aleksandrinci su pretočeni u nezgrapnu prozu!). Od 19 lica originala ostalo je u prijevodu 10, don San-

Dobrovoljci, koje je uz pomoć Štrige organizirao Demeter, prikazuju »Hermanija« i Scribeovu »Čašu vode« (1850, koju je preveo Vl. Vežić i štampao u »Viencu francezkog, talianskog i španjolskog zabavnog književstva« (1852). Iste godine daju dobrovoljci sjajnu predstavu, koja donekle označuje početak nove ere u životu hrvatskog kazališta, a prikazuju pri tom jedan francuski komad: Dumasove »Gospođice od St. Cyra« u prijevodu Vežića (Vienac i t. d.). Iza 1854. se »hrvatski glumci već osmjeliše da igraju konverzacionalne komade francuske« (Andrić)[9]). To je Scribeova »Borba gospođa«, prikazivana pod naslovom »Djevojačka borba ili Dvoboj za ljubav« (1855)[10]). Takovim pojedinačnim uspjesima (kadikad veoma problematičnim) zadovoljava se publika, koja je išla u kazalište zbog — patriotizma. Trebalo je, da se opće prilike stubokom promijene, pa da hrvatsko kazalište dobije novi polet.

To se dogodilo g. 1860. Prvi hrvatski sabor iza apsolutizma daje kazalištu stalnu subvenciju, a koncem iste godine odlaze Nijemci s hrvatske pozornice. Legendarno veče 24. studenoga 1860. označuje zaista konac jedne epohe i početak boljih vremena. Na daskama stare i nove zgrade hrvatskoga kazališta gostuju brojni stranci: Talijani, Francuzi, zastupnici svih slavenskih naroda, pače i dvije japanske trupe, ali njemačkim glumcima ni traga[11]). U sastavu repertoara ispoljuju se od sada jasno dvije tendencije: obogatiti repertoar modernim francuskim komadima, kao ustuk njemačkoj kazališnoj ekspanziji, i surađivati istodobno s ostalim slavenskim pozornicama, te birati pomno strane komade s obzirom na domaće potrebe, a uvijek eklektički, kako bi hrvatska pozornica bila odraz svih velikih kazališnih događaja u Evropi, ne zanemarujući pritom svoju posebnu — nacionalnu misiju.

To se provodilo jednom svijesno, drugiput nesvijesno, a rezultati nisu bili uvijek jednaki; ali nema sumnje, da je sama osnova bila izvrsna.

cho je transkribiran Don Sankec, doña Duarte piše se stalno donna i t. d. Točnost prijevoda neka ilustrira ovaj passus:

o r i g i n a l

»vielle, en noir avec *le corp de sa jupe cousu de jais*, à la mode d'Isabelle la Catholique«

h r v. p r i j e v o d

»stara, černo obučena, *pèršnjak* kao iz vremenah Izabele Katoličanke« — I. čin, I. prizor

[9]) V.: N. Andrić; Spomen-knjiga Hrvatskog zem. kazališta pri otvaranju nove kazališne zgrade. Zagreb 1895.

[10]) Ponovno je prevedeno ovo djelo 1878. pod naslovom »Borba gospođa«, a 1898. prikazivali su ga učenici Hrv. dramatske škole. Ova Scribeova komedija ide u red najvećih kazališnih uspjeha u Zagrebu.

[11]) Tek deset godina poslije rata pojavit će se u Zagrebu neke njemačke trupe s bečkim Burghtheatrom na čelu, da uspostave stare veze sa hrvatskom kazališnom publikom, ali u posve drugim okolnostima.

Napredovalo se etapno. Između 1840. i 1895. (do otvorenja nove kazališne zgrade na početku Miletićeve ere) dominiraju po broju komada još uvijek njemački pisci, ali su im se Francuzi opasno približili: u tom su razdoblju prikazana 242 francuska komada, a od tog dvadesetak od Sardou-a, za njim je Dumas fils (16), pa Feuillet (10) i Augier (7). Između 1860. i 1914. taj se odnos bitno mijenja: Francuzi su na prvom mjestu među stranim autorima (146 komada ili nekih 30 posto), a Nijemci slijede neposredno iza njih (141 komad). Svjetski rat je pobrkao taj razvitak, a francuski teatar kao da pomalo gubi svoj privilegirani položaj u svjetskoj kazališnoj produkcije [12]); i ne treba se čuditi, ako francuski udio hrvatskog repertoara nije do danas još znatnije porastao.

Nova orijentacija hrvatskoga kazališta iza šezdesete razabire se i u ličnim pitanjima. Dolaze novi ljudi: Šenoa, Tomić, koji se ne slažu uvijek sa starim Demetrom. Njegova »tiha simpatija za njemačke umotvore, a instinktivna antipatija za francuske pobjedne književne ideje« (Andrić, str. 46) dovoljno objašnjuje sukob s mladim Šenoom, koji kao dramaturg forsira smjesta francuski i slavenski repertoar. Mjesto Raupacha, Kotzebue-a, Nestroya i Raimunda hoće Augiera, Dumasa, Sardoua, Gogolja i Ostrovskog. G. 1867. pojavljuje se na hrvatskoj pozornici Sardou s komedijom »Posljednje ljubavno pismo« (Les Pattes de mouche), kojom je pred nekoliko godina prviput osvojio francusku javnost. A doskora će slijediti drugi njegovi komadi. Francuski komediografi nisu još tako brojni kao njemački. Ipak su na repertoaru glavna imena (neka danas posve zaboravljena) — Bayard, Feuillet, Mélesville, D'Ennery, Fournier, Délphine de Girardin, Decourcelle, Bisson, Gondinet, Meilhac. Scribe je sada obilnije zastupan, Banvilleov »Gringoire« se prikazuje 1870., Labiche debitira »Putovanjem gospodina Perrichona« (1874), iduće godine eto »Gospođice Seglierske« Julesa Sandeaua. No, što je važnije, kazališna uprava ne zaboravlja Molièrea, koji je od to doba stalno na repertoaru: »Umišljeni bolesnik«[13])

[12]) Jedan francuski konzul u Zagrebu zanima se u nekom službenom dopisu za francusku kazališnu ekspanziju zabrinut zbog uspjeha savremenih engleskih komedija i to povodom nekog novinskog članka, koji smatra značajnim primjerom »anglofilskih predrasuda, koje kolaju u srednjoj Evropi«. Međutim anglo-saski komadi osvajaju i pariška bulvarska kazališta!

[13]) Među kajkavskim komedijama, koje su se početkom 19. vijeka prikazivale u sjemenišnom teatru ima jedna lokalizacija »Građanina-plemića« (Le Bourgeois-gentillhomme), koja je došla u Zagreb preko Dubrovnika. To je »Baron Tamburlanovič, vlastelin raguzanski«. Obje kajkavske verzije prikazivane su u sjemeništu.

Da li je »Misli-bolesnik iliti Hipohondrijakuš« Molièreov »Malade imaginaire«, teško je ustvrditi, premda je Šenoa bio uvjeren, da jest (Vienac, 1879, str. 251). — V.: F. Fancev, O drami i teatru (l. c.). Sudeći po rukopisu »Hipohondrijakuša« (koji se čuva u Sveuč. knjižnici) nije se anonimni pisac uglédao u Molièrea.

(1861), zatim iza dulje pauze »Škrtac« (1869), »Liječnik proti volji« (1870), »Tartuffe« (1679), »Scapinove vragolije« (1886). Sedamdesetih i osamdesetih godina dominira od Francuza Sardou: sezone 1884/85 bilježi repertoar šest Sardouovih komada! Augier (svega 9 komada) se javlja prviput 1871. »Giboyerovim sinom«, a dvije godine kasnije najpoznatijim svojim djelom »Zet gospodina Poiriera« (napisanim u zajednici s J. Sandeauom). Seriju zaključuje »Pustolovka« (1897). Dumas fils ima dvije premijere 1871., a za ovima čitav niz sve do »Francillona« (1887). Dumas père drži se na repertoaru »Keanom« (1872), Scribe se još uvijek sviđa publici, a Delavigne i Feuillet gurnuše u pozadinu Hugoa (»Lucrezia Borgia«, 1871). Svakako treba istaknuti, da se francuski repertoar hrvatskoga kazališta ne povodi samo dnevnim uspjesima, nego i nekim odgojnim programom. Općinstvo se, istina, oduševljava »Vlasnikom talionica« (1875), ali gleda na istoj pozornici i Racineovu »Fedru« (1875). Paillerona smatraju velikim čovjekom (a tko će zahtijevati od tadanjih zagrebačkih kritičara, da budu vidovitiji od svojih pariskih kolega!), ali uz »Carstvo dosade« (1885) javlja se i Zolin »Assomoir« (Toljaga, 1886); senzacionalan uspjeh »Putovanja oko svijeta za 80 dana« (J. Verne-D'Ennery) ide uporedo s Voltaireovim »Tankredom« (1879); Daudet (»Arležanka«, 1878, novi prijevod 1903) i Musset prikazuju se gotovo u isto vrijeme.

»Želi li uprava danas potpuno zadovoljiti — veli Milan[14]) u svojim crticama g. 1888. — ona se mora franceskog repertoara držati.« I ambiciozni ovaj glumac i redatelj oduševljava se Sardouom, Augierom, Onettom (!), kao što će drugom zgodom staviti »Theater francais« za uzor domaćem kazalištu[15]).

Ukinućem stalne opere (1889) nije se dramski repertoar onako okoristio, kako su se neki nadali. Birokratske prilike nedostatak umjetničke inicijative i drugi razlozi objašnjuju stanovitu stagnaciju uoči Miletićeve ere. Ipak strani repertoar napreduje: Francuzi se uspješno bore s njemačkom (napose bečkom) lakrdijom, realistički teatar Augiera i Dumas filsa vlada hrvatskom pozornicom (kao i ostalim evropskim scenama u ono doba), Molièreov repertoar se obogaćuje »Kaćiperkama« (1894, prva Miletićeva sezona u staroj zgradi), a od novih imena vrijedno je spomenuti J. Claretie-a (1891) i Maupassanta. Njegova »Mussotte« (koju je dramatizirao Jacques Normand) prikazuje se u Zagrebu kratko vrijeme iza pariske premijere (1892), ali nestaje smjesta s repertoara skandalizirajući malogradsku publiku svojom »smionošću«. I ostali spomenuti komadi, došli su u Zagreb raz-

[14]) V.: N. Milan-Simeonović, Zanimive crtice o kazalištu. Zagreb 1888.

[15]) V.: N. Milan-Simeonović, Moji doživljaji (str. 116). Zagreb 1916. — Milan je izdao god. 1905. knjigu pod naslovom »Začetak i razvitak hrvatskoga kazališta sa stručnog stanovišta«, u kojoj je sakupio mnogo nesuvisle građe, koju bi trebalo kritički provjeriti.

mjerno brzo, dokaz, da je uprava hrvatskog kazališta pratila, kako-tako, parisku kazališnu kroniku.

Pod konac ovog perioda valja spomenuti i prvi izravni kontakt s francuskim kazalištem: gostovanje Frédérica Febvrea, uvaženog člana Comédie française, koji sa svojom trupom prikazuje u staroj zgradi na Markovu trgu jednu modernu i jednu klasičnu dramu: Dumasov »Demimonde« (14. II. 1894) i »Tartuffa« (15. II.), a druge večeri šaljivu aktovku E. Pierrona i Ad. Lafferièrea (Livre III, chapitre Ier).[16])

Miletićeva era obuhvata samo četiri kazališne sezone, a ipak je za to kratko vrijeme nastala golema preobrazba: od maloga pokrajinskog teatra stvoreno je reprezentativno kazalište, koje se takmiči s najboljim kazalištima srednje Evrope. Može se o Miletiću različito suditi, no ipak nema sumnje, da je to bio čovjek vanredno obrazovan, stekavši brojnim putovanjima i naukom u inozemstvu veliko umjetničko iskustvo. On je europeizirao hrvatsko kazalište, okoristivši se dakako umjetničkom baštinom svojih prethodnika. A glede repertoara Miletić ovako obilježuje svoj program: »stvoriti najprije dobar stalan repertoar klasičnih i priznatih djela sviju naroda s osobitim obzirom na hrvatske i slavenske prilike, a usto voditi računa i o modernim pojavama«. Iz njegovih dramaturških memoara[17]) vidimo, kako je uporno nastojao da ostvari taj program. Što nije potpuno uspio, treba odbiti na kratkoću vremena i lične sklonosti njegove: svojim temperamentom i čitavim odgojem naginjao je kazališnom klasicizmu, pa je unatoč svome znanju i ukusu bio kadikad nepravedan i začudo slijep u svom suđenju.

Prve Miletićeve sezone (od 1. rujna do 31. prosinca 1894.) prikazane su 42 drame: 16 francuskih, 12 hrvatskih, 8 njemačkih, 3 engleske, 2 češke i jedna staroindijska. Francuzi su dakle prvi! »Francuska drama — veli gotovo istodobno J. Adamović u svojoj knjizi, izašloj u nakladi Matice Hrvatske[18]) — zauzima danas u svjetskoj literaturi neobično visok položaj. Kamo god se okrenemo, vidimo, da se na svim većim pozornicama izobraženih naroda prikazuju ponajviše francuska drama; a i strani se pisci pišući svoja djela mnogo u nju ugledaju.« No vrijedno je istaći, da Miletić, koji je učio u Beču i napisao njemačku disertaciju[19]), koji svake godine hodočasti u München, i sav je gotovo zasićen njemačkom kulturom, svijesno favori-

[16]) Prvo francusko gostovanje u Zagrebu je zapravo turneja jedne operetne družine (Sandré-Paccard), koja je između 30. ožujka i 5. travnja 1891. dala sedam predstava.

[17]) V.: Stj. Miletić, Hrvatsko glumište. Dramaturški zapisci (1894—1899). Zagreb 1904. — Knjiga II. str. 25.

[18]) V.: J. Adamović, Francuska drama (Slike iz svjetske književnosti). Matica Hrvatska 1896.

[19]) V.: Stephan von Miletić (Mitglied der deutschen Shakespeare-Gesellschaft in Weimar), Die ästhetische Form des abschliessenden Ausgleiches in den Shakespeare'schen Dramen. Agram 1892.

zira Francuze. Njegovi su spisi[20]) veoma poučni u tom smislu, no i sam je repertoar dovoljno rječit: Corneille (Cid, 1898), Molière (Učene žene, 1896, Ljubavni spor, 1897, reprize), Racine (repriza »Fedre«), Voltaire (repriza »Tankreda«), a od modernih: Augier, Bertal, Bisson, Blum-Toché (Madame Mongodin), Coppée (Za krunu, Kremonski guslač), Curel (Lutka, 1896), Donnay (Ljubavnici, 1898), Dumas fils, Erckmann-Chatrian (Prijan Fritz), Grenet-Dancour, Hervieu (Muški zakon, 1897), Musset (Listopadska noć, 1896), Meilhac-Halévy, Mendès (Tabarinova žena), Pailleron (Komedijaši, Katkad milom — katkad silom), Rostand (Romantični ljudi, 1897, Samaritanka, 1898), Vercousin, Zola (repriza »Toljage«). Od Sardouovih komada je najviše uspjeha imala »Madame Sans-Gêne« (1894), koju je glumila Ljerka Šram tako savršeno, da je iskreno oduševila Ernesta Rossija, koji je prisustvovao jednoj predstavi. Za Miletića su prikazane još tri Sardouove drame (Gismonde, Thérmidor, Marcelle).

Miletićev je francuski repertoar[20]) obilat, ali nije originalan, ni potpun. Ima tu nevjerojatnih praznina: on kao da ne zna, da postoji Antoineov Théâtre libre, koji je digao pravu revoluciju u francuskom kazališnom životu (1887—1896), a tragovi mu se osjećaju i danas. Pisci, koji su se istakli u Slobodnom kazalištu, dolaze u Zagreb sa znatnim zakašnjenjem (ako uopće dolaze): Méteniera na pr. prikazuje 1907(!) jedna ruska glumica (Barjatinska), Lavedan se pojavljuje prviput na repertoaru 1908., Brieux koju godinu ranije. Okasnio je i Courteline, a Porto-Riche mora čekati do 1927. jer tek onda zagrebačka javnost upoznaje glasovito remek-djelo »teatra ljubavi« (Amoureuse, 1891), koje znači novu epohu u razvitku moderne psihološke drame. Henri Becque, najveći dramatik francuskog naturalizma dolazi također prilično kasno (Parižanka, 1901), a najpoznatije njegovo dje-

[20]) Brojni Miletićevi članci, koji su sakupljeni pod naslovom »Iz raznih novina« (I. svezak 1887., II. postumni, 1908.) otkrivaju koliko se bacio francuskim teatrom. God. 1888. piše na pr. (veoma kritički) o Sari Bernhardt povodom njenoga bečkog gostovanja, u jednom članku iz 1889. ističe prednost francuskoga kazališta nad njemačkim, članak o »Tartuffu«, kako se prikazuje u Comédie française, datiran je iz Pariza, a budući preporoditelj Hrv. kazališta proglašuje u tom dopisu Théâtre français prvim francuskim i svjetskim kazalištem; iste godine piše veoma pozitivno o Coquelinu, god. 1891. o »Thérdimoru«, preporuča komad zagrebačkom kazalištu i traži da se Coquelina pozove u Zagreb na gostovanje i t. d.

Coquelina slavi i Andrić u Kazališnom almanahu za godinu 1895. referirajući o njegovom djelu »L'art du comédien« (str. 92—98).

Obzirom na francusku orijentaciju važno je III. poglavlje u prvoj knjizi Miletićevih memoara (Hrv. glum. I) osobito onaj dio, koji se odnosi na »Pariz — Njegovo znamenovanje u modernom glumišnom životu — Théâtre Français — Predstave franceskih klasika... Konverzacione drame — Predstave i pokuse u Parizu« i konačno Miletićev »Posjet kod Jules Claretie-a« (str. 38—48). O francuskom repertoaru vidi: str. 88, 90, 96—100, 101—102, 105—106, 127—191, 143—145, sve u prvoj knjizi. U drugoj knjizi str. 113—129.

lo »Gavrani« nije do danas u Zagrebu prikazano. Curel, francuski Ibsen, doživio je dosad jednu jedinu predstavu (Lutka, u originalu: La Figurante), a Miletić se njome nimalo ne diči, nego se što više ispričava blagajničkim obzirima i neukusom publike, koja traži ovakove bljutavštine... Taj golemi sporazumak pokazuje, kako Miletić nije razumio savremenih kazališnih nastojanja u Francuskoj. Slaba je utjeha, da su mnogi uvaženi stručnjaci — Francuzi sudili slično o idealima Slobodnog kazališta. Ni Fortov Théâtre d'Art, osnovan 1890, tvoreći u neku ruku protutežu Antoineovu Slobodnom kazalištu, nije utjecao na Miletićev repertoar a to ne bi spominjali, da se tim pothvatom velikoga francuskog pjesnika (Paul Fort je odličan lirik) nisu okoristili brojni prvaci savremenog kazališta (Lugné Poë, Copeau, Pitoëff).

U svom programu predviđa Miletić i brojna gostovanja stranih umjetnika, ali ne ostvaruje sve to onako, kako je bio zamislio. Od Francuza je gostovala pod njegovom upravom samo Anne Judic u Sardouovu »Divorçons« i jednom vaudevillu (Hennequin-Bilhaud, Niniche), a nije mu ni uspjelo stvoriti izravne veze između Pariza i Zagreba. Njegov posjet kod Claretiea, tadanjeg upravnika Comédie française nije urodio plodom: Miletić odlazi razočaran francuskim nehajem za »Agram sur mer«, kako je spomenuti gospodin okrstio Zagreb, uputivši Miletića na bečke agenture. »Francuzi su zgodni ljudi, veli on melanholično (Hrv. glum., I. Str. 48), dok od njih čovjek ništa ne treba.« Ipak valja istaknuti, da je Miletić izložio svome francuskom kolegi čitav program, sa svrhom, da olakša francusku kulturnu penetraciju u hrvatske krajeve[21]).

U tom Miletića svojski pomaže Nikola Andrić, kao dramaturg, koji je svoje bečke studije upotpunio duljim boravkom u Parizu. On je i predavao francuski jezik u glumačkoj školi,[22]) koju je osnovao Miletić.

Miletićevim je nasljednicima preostalo, da nastave njegovo djelo i da ga upotpune, to s tim lakše, što su neki Miletićevi suradnici (Andrić!) zadržali svoje tadašnje funkcije. I premda je novi intendant (Hreljanović) bivši operni pjevač, dramski repertoar lijepo napreduje. Od klasičnih francuskih komada ističe se glasovita farsa iz 15. vijeka »Maistre Pathelin« (1898.) i »Figarova ženidba« Beaumarchaisa (1899.), a kasnije i Molièreov »Mizantrop« (1904.). Sardou (tri premijere 1899.) ustupa pomalo pred Rostandom: »Cyrano de Bergerac« (1898.) spada među najuspjelije predstave. Maeterlinck se javlja prviput 1902. s »Provalnikom« (L'Intruse, zapravo: uljeg), Brieux »Kolijevka« i »Crveni talar«, Becque »Parižanka«. U isto se doba uspješno prikazuje »Zaza« Berton-Simona i jedna Feydeauova komedija.

[21]) Podaci o Miletiću u Parizu, koje iznosi Milan (Moji doživljaji, str. 110) ne slažu se posvema s faktima, koje iznosi Miletić.
[22]) Vrijedno je spomenuti, da je nastavni plan ove škole predviđao i prikazivanje na francuskom jeziku (za naprednije đake).

Francuski se repertoar sustavno popunjuje i iza Hreljanovića (Andrića nasljeduje Ivo Vojnović, oduševljeni poklonik romanskih literatura), a mnoge praznine Miletićeva perioda sada se naknadno popunjuje: Richepin, Henry Bernstein, Lavedan, Pierre Veber, Alfred Capus, Courteline[23])... stalni su gosti hrvatskoga kazališta. Najpoznatija Mirbeauova drama »Poslovi su poslovi« (1906.), Bernsteinov »Vihor«, Lavedanov »Dvoboj« (1908.), Courtelineov »Boubouroche« (1906.), Richepinov »Don Quijot« (iste godine), Clémenceau »Sreća pod koprenom«, Anatole France »Crainquebille« (1904.) — najznačajnije su francuske predstave početkom ovoga stoljeća. Od novih francuskih komediografa, prikazanih u Zagrebu, publika je najviše zavoljela Flersa i Caillaveta (kojemu se kasnije pridružuje Francis de Croisset i Etienne Rey). Sardouova je slava u opadanju: »Vještica« (1906.) i »Obitelj Benoîton« (1908.) posljednji su odjeci negdašnjih njegovih uspjeha. Preklani — prigodom 100-godišnjice — stavljen je opet na repertoar (»Madame Sans-Gêne«, nanovo uvježbana).

Iza međuvlade Mandrovića i Fijana imenovan je intendantom Vladimir Tresčec (1909.), Miletićev drug, svjetski čovjek i frankofil, koji je brojnim prijevodima popularizirao francusku književnost, a boravkom u Francuskoj i Belgiji upotpunio svoje poznavanje francuske kulture. O tome je svjedočio i njegov programatski govor.[24]) U njemu je na pr. istakao, da je glavno pomagalo glumca živa riječ, koja mora gospodovati na pozornici (Sire le Mot, kako bi rekli Francuzi), a gluma i sve ostalo se mora ovoj podrediti. Govoreći o repertoaru Tresčec konstatira, da je klasična literatura »najbolja učiteljica glumaca i naroda«, pa »zato neka bude i naš najjači stup; moderna pak drama nek i na našoj pozornici održava velike zamisli i polete snažnih duhova, što vladaju našim vremenom, a pri tom nam je najsvetija zadaća, da nasporimo i olakšamo procvat domaćega genija«.[25])

Francuski autori za Tresčecove uprave uspješno konkuriraju Nijemcima. Molière je stalno na repertoaru (četiri komada); nov je Marivaux (Igra ljubavi i slučaja); Musset stupa četvrtiput pred hrvatsku javnost (Ne kuni se), a plejada modernih dramatika — od Courtelinea (dva komada) do Bataillea (Gola žena) svjedoče o umjetničkom eklektizmu uprave, koja ne zastaje kod pravih i krivih klasika. — Brojna gostovanja podržavaju živi dodir sa stranim svijetom, poimence s Francuzima. G. 1899. gostuje prviput Sarah Bernhardt (Gospođa s kamelijama, Tosca), Coquelin stariji — 1904. (Tartuffe); iste godine drugo gostovanje Sare Bernhardt; Théâtre de la Porte Saint Martin prikazuje 1910. »Chanteclera«, a Susanne Desprès

[23]) Prva Courtelineova premijera je »Tihi dom« (1902), a iduće godine »Stalan gost«, sve u prijevodu Andrića.
[24]) V.: M. Ogrizović, Pedeset godina hrvatskoga kazališta (1860—1910). Zagreb 1910. Str. LXXVII—LXXX.
[25]) ibid., str. LXXX.

iste godine Fedru i jedan moderni komad; Le Bargy gostuje 1912. (kao Cyrano i markiz Priola), Henriette Roggers u jednom Bernsteinovu komadu; Réjane 1914. — uoči rata — kao »Madame Sans-Gêne«.

Hrvatska javnost nije čekala pobjedu Saveznika i propast Austro-Ugarske, da srdačno primi u svojoj sredini odlične predstavnike francuske umjetnosti: Frédéric Febvre i Sarah Bernhardt, Coquelin i Suzana Després, Le Bargy i Gabrielle Réjane — otkrili su Zagreb davno prije od francuskih političara.

Svjetski rat je zaustavio onaj razvoj i brutalno prekinuo kulturne veze između Hrvatske i stranoga svijeta. Kazalište — osjetljivi registrator javnoga života — bilježi dakako ovu naglu promjenu. Tečajem prve ratne sezone (1914.—15.) odigrano je devet njemačkih noviteta, a samo jedan francuski, i to beznačajna komedija (Tristan Bernard, Dvije patke). Usto su na repertoaru još dvije francuske komedije (Flers-Caillavet, Sacha Guitry). Iduće je sezone položaj uglavnom nepromijenjen (te što je broj njemačkih premijera spao na sedam). Jedini francuski novitet je »Lijepa pustolovina« (Flers-Caillavet-Rey). Ipak je upravi uspjelo komemorirati 300-godišnjicu Shakespeareove, premda je ovaj Englez i prema tome pripadnik neprijateljske nacije... Treće ratne sezone (1916.—17.) počima se situacija bistriti: 4 njemačke premijere i 3 francuske, kojima treba pribrojiti još 2 nanovo uvježbana komada. Uz obligatne društvene komedije progovara s hrvatske pozornice Romain Rolland (Vuci), a Molière se ponovno vraća u kuću, odakle ga je načas istjerao ratni metež. Posljednje je godine rata jedanaest francuskih komada na našem repertoaru: jedan Mussetov proverb (Svijećnjak), dva Molièreova djela (Škrtac, Umišljeni bolesnik) nanovo uvježbana, jedan Flers-Caillavet, nanovo uvježbana »Fedora«. — Tri francuske premijere 1918.—19. Balzacov »Mercadet«, Bernsteinova »Tajna«, Brieuxovi »Stradaoci« — dolično zastupaju francuski teatar uz pomoć Flersa i Caillaveta. Dne 29. listopada svira kazališni orkestar prije predstave uz »Lijepu našu« i Marseljezu, koju publika pozdravlja urnebesnim pljeskom. Jedan od najvećih francuskih uspjeha u hrvatskom kazalištu.

U ovo četrnaest sezona iza rata izmijenile su se u vodstvu hrvatskoga kazališta različne ličnosti, očitovale razne tendencije, a uspjesi nisu bili uvijek najpovoljniji. Bilo je i krzmanja i lutanja, ali je uspostavljen negdašnji kontakt s vanjskim svijetom, te je hrvatska pozornica postala opet ogledalom savremene kazališne produkcije služeći revno i domaćim i stranim piscima. Neki pojedinci iz tog reda odlični su frankofili, koji su na licu mjesta upoznali francusku kulturu, a brojna francuska gostovanja nastavljaju i upotpunjuju spomenuti slavni skup imena. Prvi dolaze Rusi (grupe moskovskog Hudožestvenog teatra), pa Nijemci, i onda Francuzi. Seriju francuskih gostovanja započima pariska Opéra-Comique (1928.), a zatim u kratkim razmacima dolazi: Marie-Thérère Piérat s Maurice Escandeom (1929.), Gabrielle Robinne i René Alexandre (1930.), Cécile Sorel; a iza slavnih ovih članova »kuće Molièreove« — Théâtre ambulant de la Petite Scène, da pokaže zanimljiva neka nastojanja mladih, koji se još ne mogu pohvaliti službenim lovorikama. Iduće godine Jean Sarment — glumac i književnik — s Marguerite Valmond, koji zasada zaključuju taj niz francuskih turneja u Zagrebu. U nekoliko kazališnih sezona upoznali smo šest francuskih trupa i nekoliko autentičnih prvaka klasične francuske glume: u francuskoj interpretaciji Molièrea (Robinne-Celimena), Dumas filsa (Cécile Sorel — Gospođa s kamelijama), Courtelinea, Daudeta, Duvernoisa, Bernsteina, Flersa, Caillaveta i Reya, Géraldya (Piératova i Escande u »Aimer«), Sarmenta (koji je sam glumio u svom komadu), Anatola Francea u originalnoj stilizaciji Petite Scène), René Benjamina.[26])

Ima i drugih dokaza o izravnim vezama između francuske i hrvatske pozornice iza svjetskoga rata. Mladi pisac — Francuz (H. Bauche) predaje u hrvatskom kazalištu uoči svoje premijere, a — što je još važnije — 7. ožujka 1924., poziva Jacques Hébertot, ravnatelj kazališta Champs-Elysées, Hrvatsko kazalište, da sudjeluje u međunarodnim umjetničkim priredbama prigodom Olimpijade. Taj časni poziv dolazi na prijedlog vođe Hudožestvenika — Stanislavskog, a uprava odluči, da u Parizu prikazuje po jednu Vojnovićevu i Kosorovu dramu. No u zadnji čas moralo se to gostovanje otkazati, zbog pomanjkanja potrebnih sredstava.

Od 1919.—20. do danas bilježi kazališna kronika Zagreba 51 francusku premijeru, 9 nanovo uvježbanih komada francuskih pisaca i 25 takovih, koje prikazuju gosti: u prvome redu Francuzi, pa Nijemci, Rusi, Talijani i — Beograđani. Tako na pr. Paul Wegener sa svojom trupom igra Sachu Guitrya (Jacqueline, 1928.), Conrad Veidt — Savoira (Er, 1931.), Gajdarov-Verneuila (Gospodin Lamberthier, 1928.), ruska drama Sibirjakova i Muratova-Flers-Gaillaveta (Papa, 1920.), Emma Grammatica-Henry Bataillea (La vergine folle, 1930.), beogradsko Narodno pozorište prikazuje (1923.—24.) nekoliko manjih francuskih komedija (među njima »Boulingrinove« Georgesa Courtelinea).

Od klasičnih repriza: Racineova »Fedra«, Molièreov »Građanin plemić« (1922.), »Georges Dandin« i »Umišljeni bolesnik«; Hugo-ova »Lucrezia Borgia« (100-godišnjica romantizma!), Beaumarchaisov »Ludi dan ili Figarova ženidba« — sve nanovo uvježbano. Veliki dio premijera čine obligatne salonske komedije (sedam od samoga Verneuila), ali se u isto doba repertoar obogatio vrijednim i zanimljivim novitetima, koji služe na čast hrvatskome kazalištu: Paul Raynal (Gospodar svoga srca), Claudel (Blagovijest), Crommelynck (Veličajni rogonja), Pierre Frondaie (Žena i njena

[26]) Njegov komad »Espérance ou la Fatalité domestique« prikazivan je u Zagrebu prije same pariske premijere (Petite Scène, 15. II. 1930.).

igračka, po glasovitom romanu Pierre Louÿsa), Lenormand (Promašeni životi). Iza 1925. — Molièreov »Amfitrion«, Jules Romains »Blistava« (jedno i drugo u interpretaciji učenika Glumačke škole), zatim (iste sezone) »Knock ili Triumf medicine« J. Romainsa, »Izjelica snova« Lenormanda, »Siromah pod stepenicama« Henri Ghéona, »Ljubav« Paul Géraldya, slavna Porto-Richeova »Zaljubljena« — sa 36-godišnjim zakašnjenjen, — Romain Rollandova »Igra ljubavi i smrti«, Géraldy-Spitzer »Samo da hoću«, Gantillonova »Maya«, J. Romainsov »Diktator«, Pagnolov »Topaze« (za kojim će doskora slijediti »Marius«), Bourdetov »Slabi spol«, dvije adaptacije poznatog Vautelova romana o župniku Pellegrinu, još jedan Lenormandov komad (Mješavina), Géraldy-Spitzer »Osvajač žena«, Maeterlinckova »Sestra Beatrica«, Zolina »Tereza Raquin«, Raynalov »Grob neznanog junaka«... Ta šarena lista jasno pokazuje, da je uprava vodila računa i o višim obzirima nastojeći, da uz dnevne uspjehe iznese i neke teže pristupačne stvari, — za elitnu publiku. Ima i tu praznina: Théâtre du Vieux Colombier (Jacques Copeau) daje samo Ghéona, dok najveći kazališni uspjeh njegova repertoara, »Paquebot Tenacity« Charlesa Vildraca, nije dopr'o do nas. I Gaston Baty, jedan od najvećih pionira kazališne reforme u Francuskoj, djeluje indirektno-kroz Lenormandove komade. Senzacionalna Pellerinova premijera (Têtes de rechange), jedan od najvećih Batyovih uspjeha i najznačajnijih komada novoga francuskog teatra, nije zasada odjeknula u Zagrebu.[27]) I »Martine« J.-J. Bernarda (koji se toliko razlikuje od svog oca Tristana Bernarda) nije još stigla do nas. No usporedimo li zagrebački repertoar poslije rata s onim glavnih pariških kazališta, uvjerit ćemo se, kako Zagreb budno prati, što se daje u Parizu, i kako ravnatelj drame pažljivo čita »Petite Illustration«. Neka djela trebaju, istina, dulje vremena, dok k nama dođu (a ne nalaze uvijek ni najidealnije interprete, ni potpuno razumijevanje općinstva): Porto-Richea kao da nisu razumjeli ni izvađači, ni općinstvo, ni kritika; o Lenormandovima »Ratés« (jedna od najboljih predstava!) razvila se grozomorna polemika; Raynalov »Neznani junak« je zakasnio za deset godina. Ipak smo se zadnjeg decenija sprijateljili s Lenormandom (u Zagreb stiže razmjerno vrlo rano), Jules Romainsom, Gantillonom (koga Miletić zacijelo ne bi prikazivao), Géraldy-em i drugim poratnim novitetima.

Uprava usto s kolendarom u ruci budno pazi, da naše kazalište ne propusti ni jedan važniji jubilej: ne samo velike datume, kao Molièreova 300-godišnjica, nego i 200-godišnjicu Beaumarchaisa, 70-godišnjicu Rollanda i Maeterlincka, pa 100-godišnjicu Sardoua.

[27]) V.: H., Savremeno francusko kazalište (I. Antoine i naturalizam. — Lugné Poë. — Gémier. — Jacques Copeau i njegovi sljedbenici Jouvet i Dullin. — Gaston Baty i najmlađi), Obzor, 29. i 30. XII. 1928.

A planovi za iduću sezonu (1933.—34.) svjedoče, da kanimo ustrajati u tom pravcu: dati što prije zanimljive novosti (ne čekajući, dok stignu k nama zaobilaznim putevima) i ne zanemariti klasični repertoar, a da pritom pojam »klasični« treba shvatiti veoma širokogrudno. Misija kazališta nije samo zabavna, ni samo umjetnička, nego općekulturna i odgojna. Kazalište je nadasve važan posrednik među narodima, kako je to nekoć izvrsno zapazio stari Demeter: prikazivanjem stranih komada upoznaje domaća publika strani ambijenat, društvene prilike i psihološke osobitosti i »hiljadu drugih korisnih stvari.« S tim ćemo mislima znati ocijeniti, koliku su kulturnu misiju izvršili i francuski pisci na hrvatskoj pozornici: od anonimnih pisaca sredovječnih mirakula do modernih bulvarskih komediografa i umjetničke avant-garde savremenog francuskog kazališta.

VLADOJE DUKAT, ZAGREB

DVA PISMA A. G. MATOŠA

Godine 1897. zamolio me jedan prijatelj u Osijeku (gdje sam onda boravio), da mu, ako imam znanca u Beogradu, pribavim adresu nekoga gospodina, koji je bio pjevač beogradske opere. Sjetivši se, da sam negdje slučajno načuo, da je moj bivši đak A. G. Matoš (bio sam mu razrednikom u prvom C razredu zagrebačke gimnazije) član opernoga orkestra u Beogradu, obratio sam se na nj pismom upravljenim na »pozorišnu kancelariju« da mi pomogne do pomenute adrese. Tako se desilo, da mi je Matoš pisao dva pisma, koja ovdje priopćujem. Kako u ono vrijeme nijesam ništa znao o tragičkim prilikama, koje su dovele bivšega đaka mojega u Beograd i u orkestar beogradske opere, ja sam u svom pismu onako u šali — aludirajući na njegovo muzičko zvanje — pridometnuo, da je on, kako sam načuo, »zaplivao zgodnijom strujom«. Na tu aluziju odgovara Matoš u svom drugome pismu.

Pisma ne donose bogzna što novo, no kako su vrlo karakteristična za našega pisca, mislim, da će moći zainteresirati i širu publiku.

Poštovani G. profesore,

Ja bih Vam odista dao priliku, da se na mene naljutite; ali vjerujte, da sam Vaše cijenjeno pismo tek jutros primio. Pošto već preko godine dana nisam ni u kakovoj vezi sa Pozorištem, to je pismonoša jamačno predao Vaše pismo mojoj gazdarici, koja je na nj' po običaju zaboravila.

[28]) Daudet: Arležanka (nanovo uvježbano), Fauchois: Pazi nanovo oličeno!, Lenormand: Azija, Molière: Tartuffe (nanovo uvježbano), Učene žene (nanovo uvježbano), Pagnol: Fanny, Raynal: Na suncu instinkta, Rostand: Orlić, Scribe: Čaša vode (nanovo uvježbano).

G. N.-a nisam lično poznavao, a koliko mi je poznato izbjegavaše on ovdje glumačka poznanstva. (Vrlo pametno!) A pošto se Narodno Pozorište preselilo za ovaj mjesec u mehanu »kod Kolarca«, ne radi ono, što izvoljevate titulirati »pozorišnom kancelarijom«, koja se u mirno vrijeme sastoji od dramaturga Glišića, besmrtnog autora »Podvale«, te tako malo ne ostadoh bez vijesti.

Slučajno doznam od nekog muzikanta V.-a, koji pred odlazak g. N.-a »štimovaše« njegov glasovir, da je Vaš klijent otputovao u Beč. Pošto je spomenuti g. N. ostao za štimovanje spomenutom muzikantu dužan 10 fran. u srebru, držim, da je isti g. S. najvjerodostojnije vrelo za pronalazak smjera odlaska g. N.-a.

A Vi, G. profesore, budite uvjereni, da bih se smatrao srećan, kada bih Vam mogao učiniti mnogo veće usluge.

Biograd — *A. G. Matoš*
22./VI. 97 — iz »prvoga Ce.

Poštovani g. profesore,

Možda je suvišno, da Vam i opet pišem, jer mi ama baš niko od pozorišnog »ksindla« ne zna da kaže ništa za mjesto odlaska g. N.-a. No u Vašem posljednjem pismu ima mjesto, gdje govorite o nekom mome »plivanju zgodnijom strujom«. Dozvolite, da Vam se — ako Vas interesuje sudbina jednog Vašeg djaka — o toj tačci izjasnim.

Ne, ja ne »plovim zgodnijom strujom«. Zgodnom strujom nisam nikada ni plivao u Biogradu. Svirao sam neko vrijeme (do maja prošle godine) u kazalištu, odakle sam morao istupiti, jer mi cinični intendant g. P. nije htio da kao »djaku« povisi platu, a imao sam samo 50 din. t. j. polovinu obične plate! »Kada se oženite!« — govoraše mi, kada ga moljah za povišicu. — Do proljetos sam imao stalne dohotke od vicekonzula Joannovich-a, s kojim sam po 2. ili 3. nedjeljno pravio »Kammermusik«. A od proljetos živim: od pera, — od pera, g. profesore!

Ali više od sirotinje me ubija neka psihička grozničava žedja, koju bi moglo da izliječi samo intenzivno čitanje. A to je ovdje nemoguće. Iz »Narodne« se »biblioteke« ne može dobiti knjiga na zajam. To je grozno! A novaca za njih nemam.

I tako dan i noć mislim na sjajni Zapad sa njegovim bogatim galerijama umjetničkim i bogatim knjižnicama sjenovitim. Tamo moram da se »otkoturam« živ ili mrtav.

Toliko o »zgodnijim vodama«.

Vaš stari djak

U Biogradu, — *A. G. Matoš*
17. jula 1897. — onaj iz I. c.

SLAVKO BATUŠIĆ, ZAGREB

SLIKE A. MOTIKE

Ovogodišnja — četvrta po redu — izložba Grupe Trojice u Umjetničkom Paviljonu dokumentirala je i opet pozitivne kvalitete i stvaralačku gradaciju naših slikarskih prvaka Becića, Babića i Mišea, koji su usvojili veoma interesantan i koristan sistem, da u okviru aranžmana svojih izložba daju redovito mjesta stranim i domaćim gostima. Ove je godine mjesto počasnog inozemnog gosta bilo dano najvećem savremenom poljskom grafičaru W. Skoczylasu, koji je izložio — prvi put u Zagrebu — čitav niz svojih drvoreza, po sadržaju pučko-folkloristično-legendarnih, a po tehnici dostojnih pandana urbanističkim vizijama Fransa Masereela. — Kao domaći gosti izložila su dva mlada slikara, apsolventi zagrebačke Umjetničke Akademije, i to Slovenac F. Pavlovec nekoliko vanredno koncipiranih pejsaža sasvim osebujnog kolorita, koji se uglavnom kreće žuto-zeleno-modrim hladnijim skalama palete i odrazuje specifične značajke jakog samorodnog talenta s velikim mogućnostima razvoja u dalnjim fazama svog umjetničkog oblikovanja; kao drugi gost izložio je mladi Istranin A. Motika, profesor crtanja u provinciji; nekoliko reprodukcija njegovih slika donosi ovaj svezak »Kola«.

Motika je neobično interesantna pojava u našem likovnom životu, ne samo kao ličnost neospornih artističkih kvaliteta, nego i kao tema za analizu temeljnih problema današnjeg slikarstva, i kao simptom za postavljanje diagnoze savremenog slikarstva uopće. Motika je u svom likovnom izražavanju čisti najsubjektivniji liričar, individualista, tako reći solipsista, i kao takav u očitom kontrastu pa čak i sukobu sa stvarnošću. Nepomirljivi pristaše socijalne tendencije u likovnoj umjetnosti će Motiku negirati, — ali tako dugo, dok u kompleksu literature bude imala vrijednost jedna suptilna i subjektivna lirska pjesma, dok u muzici bude vrijedila jedna violinska sonata, dok se bude priznavala vrijednost — makar za stvarnost i bezvrijedna — jedne stare fajanse ili kineskog porcelana ili perzijske minijature ili brokatne tkanine, dok se pelud na metuljevom krilu bude nazivao bojom a ekshalacija cvijeća i trave mirisom, — tako dugo će i Motikine slike biti slike, tako dugo će njegovo naziranje na svijet vrijediti kao umjetnost. Međutim nezavisno od problema tendencije u slikarstvu, slučaj A. Motike daje povoda za još jednu temu. To je neizbježiva konstatacija o raspadanju i drobljenju slikarske forme, koja se odigrava u ovih par posljednjih decenija, započeta prvim impresionistima; ta se tema završuje prilično retoričnim pitanjem: a šta sada, a kamo dalje? — U tome nizu raspadanja, koje se odigrava upravo po logičnim zakonima kemijskog procesa rastvaranja materije u sve bizarnije spojeve, Motika je upravo tipičan pri-

mjer bolećivog dekadenta s divnim talentom, koji nema korijena u stvarnosti već živi od neke prefine somnanbulistične lirike i eterične truleži jedne rafinirane civilizacije na samrti. Možda su Motikine slike u ovim našim danima i u ovoj našoj sredini anahronizam, ali neosporno poetični, senzibilni i impresivni anahronizam, rijedak i dragocjen kao kakav dragulj, koji i u zatvorenoj kaseti blista sam sebi raskošnim duginim bojama. Kako Motika umije da vidi i da uobliči nježnim bijelim i ružičastim tonovima svijet svojih pejsaža, figura i mrtvih priroda, kako ih preplavljuje razlivenom atmosferom čiste djetinjske radosti stvaranja, dajući im dah svoje pjesničke intuicije, to je umjetnost koja se može u trenucima zaboravა stvari zemaljskih suosjećati i voljeti, jer je prava i nepatvorena — umjetnost.

BILJEŠKE UZ REPRODUKCIJE SLIKA

NIKOLA MAŠIĆ — SPLIT U GODINI 1858

Donosimo ove godine reprodukcije iz djela značajnog starijeg hrvatskog slikarskog umjetnika Nikole Mašića. Reprodukcija u bojama »Seljakinja« uzeta je iz kartona Mašićeva, a crteži iz jedne njegove vrlo rane crtačke bilježnice. Obje ove zbirke originala nalaze se u Strossmayerovoj galeriji slika.

»Grafička zbirka kr. sveučilišne knjižnice« u Zagrebu nabavila je u posljednje vrijeme dvadeset i jedan veoma zanimljivi crtež nepoznatog nekog nizozemskog umjetnika iz godine 1858. Crteži su bili prodani 1885. u aukciji J. B. Van Moer u Amsterdamu i došli kasnije u zagrebački privatni posjed. Najveća čest ovih crteža prikazuje vedute iz Splita, Vranjica, Solina i Klisa te njihove okolice. Sedam velikih crteža (od prilike 45 cm visokih a 60 cm širokih) crtanih olovkom na zagasito smeđem holandijskom papiru, pogdjegdje osjenjenih sepijom i akvareliranih, svakako su najznatniji dio ove tečevine. Upravo u njima očituje se njihov autor kao vanredan arhitekturni crtač, koji umije da istakne sve ono, što je na arhitektonskom spomeniku bitno i važno, koji se ne plaši ni najsmjelije perspektive, štoviše, reći bi, da je upravo namjerice traži. Ima u tim crtežima sačuvano još mnogo dobre tradicije crtanja velikih arhitektonskih crteža 17. i 18. stoljeća. Isticanje slikovitih vrednota vedute provedeno je profinjenim ukusom, nije nigda nametljivo, već ograničeno na najbitnije, tako te arhitektonska čest uvijek ostaje dominantom. Među velikim crtežima odlikuju se naročito oni, koji su ovdje reproducirani: »Istočno krilo peristila« sa sfingom i prvim spratom zvonika, »Južno pročelje Dioklecijanove palače«, »Rimska vrata« i »Ostaci mletačkih utvrda.« Svi su ovi arhitektonski crteži, kako spomenusmo, oživljeni figuralnom štafažom, koja ponekad podsjeća na onu u bakrorezima u poznatom djelu Engleza Adama. Pored tih četiriju velikih crteža ima još jedan (ovdje nereproduciran), koji prikazuje stolnu crkvu splitsku i njen zvonik sa zapadne strane. Manji crteži koji su izvedeni sumarnije, tek kao skice, prikazuju stari splitski »Lazaret«, vrata samostana u Poljudu, nekoliko veduta iz Solina, Vranjic, Klis, katedralu u Šibeniku i nekoliko genre-prizora (naročito su lijepi oni iz nekolikih hanova) iz Splita i njegove okolice. Svakako su svi oni bili skice, što ih je umjetnik namjeravao kasnije izvesti. To se razabira po napomenama na crtežima samim a i po opširnim bilješkama na njihovu naleđu, u kojima su, nizozemskim jezikom, označene boje i tonovi. — Nema sumnje, da su nam u ovim crtežima sačuvane dragocjene vedute, naročito iz staroga Splita. Kako je poznat i točan datum, kad su ti crteži izvedeni (juna 1858.), moglo bi se eventualno i utvrditi, tko je bio njihov autor, taj zacijelo zanimljivi i uvaženi nizozemski umjetnik.

A. S.

S L I K E

S A D R Ž A J